

GDAŃSKIE STUDIA AZJI WSCHODNIEJ

ZESZYT 10
2016

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu Gdańskiego

Rada Naukowa

prof. dr hab. Waldemar Jan Dziak, prof. dr hab. Krzysztof Gawlikowski,
prof. dr hab. Edward Haliżak, prof. dr hab. Ewa Oziewicz (przewodnicząca),
dr hab. Marek Adam, prof. AWF-iS, dr hab. Tadeusz Dmochowski, prof. UG,
dr hab. Bogdan Góralczyk, prof. UW, dr hab. Sylwia Pangsy-Kania, prof. UG, dr hab. Jakub Potulski, prof. UG,
dr hab. Jan Rowiński, prof. em. UW, dr hab. Józef Arno Włodarski, prof. UG (wiceprzewodniczący),
dr hab. Mateusz Stępień, prof. dr Sungeun Choi (Korea), prof. dr Zhao Gang (Chiny),
prof. dr Emiko Kakiuchi (Japonia), prof. dr Wu Lan (Chiny), prof. dr Yi Lijun (Chiny),
prof. dr Koji Morita (Japonia), Edward Kajdański (wiceprzewodniczący)

Redaktor naczelny

dr hab. Kamil Zeidler, prof. UG

Sekretarz redakcji

Joanna Kamień

Adres redakcji

Centrum Studiów Azji Wschodniej Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 110, 81-824 Sopot

Redaktor Wydawnictwa

Joanna Kamień

Korekta streszczeń w języku angielskim

Marta Dargas

Skład i łamanie

Michał Janczewski

Projekt okładki i strony tytułowej

Andrzej Taranek

Na okładce obraz autorstwa Edwarda Kajdańskiego –
fragment mapy prowincji Yunnan z wizerunkiem zwierzęcia *sumshu*

Publikacja sfinansowana przez

Centrum Studiów Azji Wschodniej Uniwersytetu Gdańskiego

© Copyright by Centrum Studiów Azji Wschodniej Uniwersytetu Gdańskiego

© Copyright by Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISSN 2084-2902

e-ISSN 2353-8724

Wersja drukowana jest wersją pierwotną czasopisma

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel./fax 58 523 11 37, tel. 725 991 206
e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl
www.wyd.ug.edu.pl
Księgarnia internetowa: www.kiw.ug.edu.pl

SPIS TREŚCI

Prof. dr Emiko Kakiuchi, National Graduate Institute for Policy Studies, Tokio Cultural heritage protection system in Japan: Current issues and prospects for the future	7
Mgr Katarzyna Schatt-Babińska, Uniwersytet Łódzki Europocentryczne i dalekowschodnie spojrzenie na wartość autentyzmu zabytku – dokument z Nara jako próba pogodzenia odmiennych poglądów	28
Dr Jacek Splisgart, Uniwersytet Gdański/Tokyo Metropolitan University Przemiany ery Meiji (1868–1912). Modernizacja a formowanie się „nowej” tożsamości w Japonii	41
Prof. dr Isamu Yamada, Kagawa University Adaptacja chińskich hieroglifów w Japonii a kultura przekładu	58
Dr hab. Dariusz R. Bugajski, prof. AMW, Akademia Marynarki Wojennej w Gdyni Chińsko-japońskie spory morskie	66
Prof. dr hab. Hanna Klimek, Uniwersytet Gdański Funkcjonowanie i rozwój portów morskich w Chińskiej Republice Ludowej	76
Dr Ewa Cieślak, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu Historia gospodarcza Chin okresu przedkomunistycznego. Przekształcenia wewnętrzne i międzynarodowe stosunki gospodarcze	96
Dr Maja Maciejewska-Szałas, Uniwersytet Gdański Forma pisemna i elektroniczna czynności prawnych w prawie chińskim	113
Dr Dagmara Jaroszevska-Choraś, Uniwersytet Gdański Biometria w Hongkongu na przykładzie problemu wykorzystania odcisków palców do kontroli czasu pracy	126
Edward Kajdański, Uniwersytet Gdański <i>Medicus Sinicus i Receptarum Sinensium Liber.</i> O odnalezieniu rękopisów medycznych Michała Boyma	141

PRÓBY STUDENCKIE

Dominik Michoński, Uniwersytet Warszawski	
Hu Chunhua – dotychczasowa kariera i szanse na awans	160
Patrycja Łukasiewicz, Uniwersytet Gdański	
Republika Chińska na Tajwanie – pytanie o status prawnomiędzynarodowy	168

RECENZJE

He Bin, <i>Chūgoku tōnan chibō no minzokushiteki kenkyū. Kanzoku no sōgi, shigosaishi to bochi</i> (Badania etnograficzne południowo-wschodnich Chin. Ceremonie pogrzebowe, obrzędy pośmiertne oraz cmentarze wśród Chińczyków Han), Duan Press, Tokyo 2013, ss. 309 (Jacek Splisgart)	178
Tomasz Kamiński, <i>Sypiając ze smokiem. Polityka Unii Europejskiej wobec Chin</i> , Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2015, ss. 194 (Magdalena Łagiewska)	182

SPRAWOZDANIA

Pobyt badawczy na TMU w ramach realizacji grantu „The issue of formation of modern Japanese Multicultural Society. The case study of children from the international families from Kantō and Kansai regions” przyznanego przez The Japan Foundation, wrzesień 2015 – marzec 2016 (Jacek Splisgart)	186
International Conference on Law, Patent, and Technology (ICLPT 2016), Bangkok, 19 th –21 st January 2016 (Krzysztof Czub)	188
Wizyta Przewodniczącego Chińskiej Republiki Ludowej Xi Jinpinga w Polsce, Warszawa, 19–20 czerwca 2016 r. (Marta Dargas)	192
Pobyt studyjny w Japonii w ramach stypendium MIRAI Program 2016 Summer Group, 8–15 września 2016 r. (Luiza Kliczkowska)	193
Obchody Dnia Instytutu Konfucjusza na Uniwersytecie Gdańskim, Gdańsk, 4 października 2016 r. (Magdalena Łagiewska)	196

TABLE OF CONTENTS

Prof. Emiko Kakiuchi, National Graduate Institute for Policy Studies, Tokyo Cultural heritage protection system in Japan: Current issues and prospects for the future	7
Msc Katarzyna Schatt-Babińska, University of Lodz Eurocentric and Far Eastern view on the value of the authenticity of the monument – Nara Document as an attempt to reconcile the different views	28
PhD Jacek Splisgart, University of Gdansk/Tokyo Metropolitan University Transformation of the Meiji era (1868–1912). The modernization and the formation of the “new” identity in Japan	41
Prof. Isamu Yamada, Kagawa University Acceptance of Chinese Characters in Japan and the culture of translation	58
PhD Dariusz R. Bugajski, Polish Naval Academy in Gdynia Sino-Japanese sea disputes	66
Prof. Hanna Klimek, University of Gdansk Operation and development of sea ports in People’s Republic of China	76
PhD Ewa Cieślík, Poznan University of Economics The history of China’s economic pre-communist period. The transformation of internal and international economic relations	96
PhD Maja Maciejewska-Szalas, University of Gdansk The written and electronic forms of legal acts in Chinese law	113
PhD Dagmara Jaroszevska-Choraś, University of Gdansk Biometrics in Hong Kong as an example of the problem of fingerprints usage to control the working time	126
Edward Kajdański, University of Gdansk <i>Medicus Sinicus and Receptarium Sinensium Liber.</i> About finding of Michael Boym’s medical manuscripts	141

STUDENTS ATTEMPTS

Dominik Michoński, University of Warsaw Hu Chunhua – the current career and promotion prospects	160
Patrycja Łukasiewicz, University of Gdansk Republic of China on Taiwan – asking for the legal and international status	168

REVIEWS

He Bin, <i>Chūgoku tōnan chibō no minzokushiteki kenkyū. Kanzoku no sōgi, shigosaishi to bochi</i> (Ethnographic research of Southeast China. Funeral ceremonies, rituals after death and cemeteries among the Han Chinese), Duan Press, Tokyo 2013, pp. 309 (Jacek Splisgart)	178
Tomasz Kamiński, <i>Sypiając ze smokiem. Polityka Unii Europejskiej wobec Chin</i> (Sleeping with the dragon. European Union policy towards China), Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2015, pp. 194 (Magdalena Łagiewska) . . .	182

REPORTS

Research stay on TMU as part of the grant “The issue of formation of modern Japanese Multicultural Society. The case study of children from the international families from the Kantō and Kansai regions” awarded by The Japan Foundation, September 2015 – March 2016 (Jacek Splisgart)	186
International Conference on Law, Patent, and Technology (ICLPT 2016), Bangkok, 19 th –21 st January 2016 (Krzysztof Czub)	188
Xi Jinping’ s visit in Poland, Warsaw, 19 th –20 th June 2016 (Marta Dargas)	192
Study visit to Japan as a part of the MIRAI Summer Group 2016 scholarship program, 8 th –15 th September 2016 (Luiza Kliczkowska)	193
Day of the Confucius Institute at the University of Gdansk, Gdansk, Gdansk, 4 th October 2016 (Magdalena Łagiewska)	196

CULTURAL HERITAGE PROTECTION SYSTEM IN JAPAN: CURRENT ISSUES AND PROSPECTS FOR THE FUTURE

Japan has been modernizing for the past 150 years, wiping out the old for the sake of socio-economic progress. Since the end of World War II (WWII) in particular, Japan's new constitution renounced war and Japan placed a strong focus on economic development. In many cases, the protection of cultural heritage was marginalized.

However, in recent years, Japan's society and economy have matured, and the national demand for a better quality of life has increased. Demand for non-material satisfaction has led to growing concern about social cohesion, local identity, and culture. On the other hand, due to structural changes in the economy and production, industries have also increased attention to the importance of utilizing culture for the creation of economic value. Thus, cultural heritage has been integrated into local communities and has gradually come to be considered an important component of a high-quality lifestyle as well as a precious resource for regional development through cultural tourism and the creation of high value-added products. Accordingly, the cultural heritage protection system has evolved to meet these socio-economic changes.

The main purpose of this paper is to overview the major achievements of cultural heritage protection in general, which comprises the core of Japanese cultural policy. Also the underlying socio-economic changes will be addressed. Then, current issues and prospects for the future will be considered.

This paper is largely based on GRIPS Discussion Paper 14-10, written by the author, and was revised for this journal with the support of JSPS KAKENHI Grant Number 26380292. Except as otherwise cited, data used in this paper are based on Agency for Cultural Affairs (2001, 2016).

Brief history of cultural heritage protection in Japan¹

1) Evolution of the heritage protection system in modern Japan (until WWII)

Heritage has been protected in Japan for over a thousand years. There are several terms referring to the items protected in Japan. The present Law for the Protection

¹ This section is based on original government documents, *Cultural properties preservation policy* (in Japanese), eds. T. Kawamura *et al.*, Tokai University Press, Tokyo 2002; E. Kakiuchi, *Protection*

of Cultural Properties refers to them as Cultural Properties, although they were referred to as antiques, national treasures, and specially protected buildings in the past. In this paper, when referring to items specifically protected under the legal system, the words used in the corresponding laws are cited; the word ‘heritage’ is used when referring to items protected in general.

Shoso-in, the first museum in Japan, dates back to the 8th century; it is the Imperial storehouse in Todai-ji temple and a designated national treasure (included in the World Heritage List), which contains many artifacts and books from the Nara era (8th century). It is now under the supervision of the Imperial Household Agency. Shoso-in is well known as a building with an ancient architectural style utilizing intercrossed triangle logs.

Many precious artifacts, buildings, and other valuable items throughout Japan have been protected by stakeholders for a variety of purposes: religious, educational, and social. The modern Meiji government started to protect heritage for the sake of the entire nation as a part of public policy. Modern Japan started with the 1868 *Meiji restoration*, when Japan ended several hundred years of national isolation. In order to avoid colonization by western powers, the Meiji government eagerly promoted *civilization and enlightenment* (which was regarded as synonymous with westernization) to help Japan emerge as a civilized military power. Introducing western arts and culture was one of the tools used to attain this national goal, and people lost their interest in pre-modern values in general.

The Meiji restoration also brought about the decline of the previous ruling classes: the families of feudal lords, including the Tokugawas, who had played a major role in the collection and protection of many valuable items. At the same time, the Meiji government introduced an ordinance in 1868 to officially categorize Shinto and Buddhism. Shinto shrines were declared to be the nation’s official houses of worship in 1871. This policy led to an anti-Buddhist movement and the neglect of Buddhism-related items. Also land owned by Buddhist temples and Shinto shrines, which had been granted in the Edo period (c. 1600–1868), was seized by the government under the Confiscation Law (*Agechi-rei*) in 1871 and 1875. Buddhist temples lost their followers, supporters, and financial base, which led to loss of religious heritage. Collections of the former ruling classes and temples were scattered and lost. Also national land development and rapid industrialization brought about loss of historic sites, places of scenic beauty, and monuments throughout the nation.

The following section introduces a series of important measures taken by the government for heritage protection.

of Cultural Properties and Sustainable Development in Japan, 2003 DVD produced in cooperation with the World Bank Institute, http://www3.grips.ac.jp/~culturalpolicy/rsc/aud/aud_kakiuchi_English.aspx; A. Uchida, *Commentary on the Law for the Protection of Cultural Properties* (in Japanese), “Jichi kenkyu” 1983, 58, 4, pp. 42–66.

a) The first effort: the Proclamation for the Protection of Antiques and Old Properties (1871–1897)

The Meiji government started heritage protection efforts in 1871 with the enactment of the Proclamation for the Protection of Antiques and Old Properties. This proclamation was the first law, aimed at conducting surveys, registering and collecting antiques in thirty-one specific categories which included almost all the present categories of cultural properties in Japan, except immovable ones. More than 200,000 items were listed under this proclamation at that time. This proclamation was revoked in 1897 and replaced by the Ancient Shrines and Temples Preservation Law.

The survey conducted under the 1871 proclamation revealed the serious conditions of precious belongings of temples, in Nara and Kyoto in particular, and the establishment of national museums was recommended. The Nara National Museum was established in 1895, and in 1897 the Kyoto National Museum was established. Also many registered cultural properties were exhibited in the first National Exhibition in the Sacred Hall at Yushima in 1872, and a part of the collection of this exhibit provided the foundation for the first national museum (the present Tokyo National Museum).

b) Provision of funds to temples and shrines and the prototype of the present heritage protection system in Japan: the Ancient Shrines and Temples Preservation Law (1897–1929)

During 1880–1894, the Meiji government provided funds to declining temples and shrines, encouraged to use these funds for repair of the buildings. However, surveys under the proclamation mentioned above and government funding were insufficient to protect antiques and historic buildings. After the victory in the war with China, nationalism and awareness of the importance of heritage were fostered and the government strengthened protection of cultural and historical heritage. This led to the enactment of a more comprehensive Law: the Ancient Shrines and Temples Preservation Law.

Under this law, the government could provide funds for repairing buildings of temples and shrines in response to their requests, designate the items to be protected as National Treasures and Specially Protected Buildings regardless of whether or not they belonged to temples, and order these items to be exhibited in national museums. The grants have been provided for those items when they were exhibited. The disposal or sale of National Treasures was prohibited, and penalties for violations were prescribed. This Law was regarded as a prototype of the subsequent system of heritage protection in Japan as it combined national designation and restrictions with provisions for financial support.

c) The Law for the Preservation of Historic Sites, Places
of Scenic Beauty and Natural Monuments (1919–1950)

The Law for the Preservation of Historic Sites, Places of Scenic Beauty and Natural Monuments aimed at protecting historic sites and monuments that were at risk of deterioration due to modernization and fell outside the scope of the law discussed above.

Under this law, the government could have designated Historic Sites, Places of Scenic Beauty, and Monuments. Once they were designated, financial support was provided by the government, while any actions which might affect their condition were the subject to permission issued by the government, and, if necessary the government could prohibit or limit those actions. In addition, the government could order the establishment of any facilities necessary to protect them. The management of those historic sites and others could be tasked to local governments. However, it should be noted that some of the designations were made for political reasons, such as places visited by the emperors. They were delisted later after WWII unless their academic values were recognized.

d) The National Treasures Preservation Law (1929–1950)

The Ancient Shrines and Temples Preservation Law was superseded by the National Treasures Preservation Law in 1929, but designations under the former Law continued to be in effect under the new Law. The scope of national heritage protection was expanded beyond temples and shrines to publicly owned castles, possessions of former feudal lords, and other valuables.

Under this Law, the government could have designated any buildings and treasures of historic significance or recognized beauty as National Treasures. Many measures to protect the value of National Treasures were authorized by this Law; sale, disposal, or changes of status were prohibited unless permitted by the government. The export of designated National Treasures was prohibited for the first time. This Law also required that changes of ownership and loss or damage should be reported to the government, while the repair of National Treasures was financially supported. In return, the owners of National Treasures were required to exhibit their possessions at national museums (for less than one year), with compensation from the government.

e) The Law Concerning the Preservation
of Important Objects of Arts (1933–1950)

Due to economic depression and devaluation of the yen at the beginning of the 20th century, many antiques which had not been designated as National Treasures were

exported. The newly enacted Law Concerning the Preservation of Important Objects of Arts aimed at stopping these exports temporarily until these antiques could be designated as National Treasures. The owners of Important Objects of Art were required to ask permission from the government before exporting them, and the government was required to decide within one year either to designate them as National Treasures or give permission for export. However, this temporary measure gradually changed to accreditation of the artistic importance of Important Objects of Art ranked immediately below designated National Treasures.

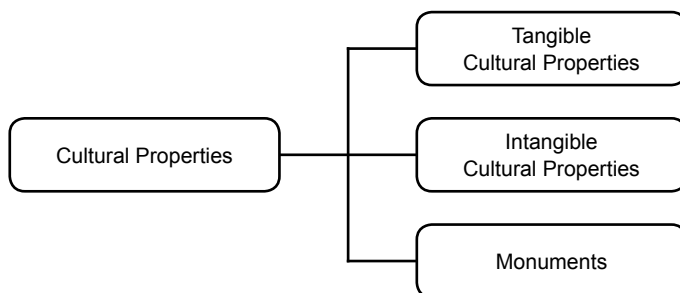

Fig. 1. Schematic diagram of cultural properties (1950)

Source: Prepared by the author based on the Law for the Protection of Cultural Properties enacted in 1950.

The above Law was abolished when the Law for the Protection of Cultural Properties was enacted in 1950. Some Important Objects of Art were designated as Important Cultural Properties under the new Law, but the pre-1950 designation of other Important Objects of Art, which were not designated as Important Cultural Properties under the Law for the protection of Cultural Properties mentioned in 2), still remains in effect even today, even though this designation was originally intended only as a temporary measure.

2) Post-war system of heritage protection: the Law for the Protection of Cultural Properties

a) The enactment of the Law for the Protection of Cultural Properties

During and after WWII, efforts regarding heritage protection stopped almost completely. Immediately after the end of WWII, heritage protection efforts gradually resumed. However, these efforts faced great difficulty because of hyper-inflation, heavy taxes, and the psychological damage from Japan's defeat, as well as a public loss of interest in tradition.

In 1949, a fire at *Horyu-ji temple*, the oldest wooden structure in Japan (now included in the World Heritage List), destroyed outstanding wall paintings in its Buddha Hall. This accident induced a strong national sentiment for cultural protection, which led to the enactment of the Law for the Protection of Cultural Properties in 1950 (hereafter referred to as LPCP).

Under LPCP, the national government and local governments are requested to take necessary measures for protecting heritage. At the same time, owners and custodians are requested to make efforts to protect heritage, while the general populace is requested to cooperate with the government. It should be noted that unlike the pre-war era, when only the national government could designate cultural heritage, local governments can also designate their own cultural properties. This contributes to democratization in the designation of cultural properties. However, due to limitations on financial resources, the national government plays the major role in heritage conservation, albeit with increasing contributions by other stakeholders.

LPCP integrates pre-war tangible heritage – artifacts, buildings and historic sites, and monuments – with the new concept of intangible cultural properties (Fig. 1). Cultural Properties are defined by LPCP as cultural productions of historic, artistic, and/or academic value for Japan. They are essential for understanding the history and culture of Japan, and form the foundation for cultural progress in Japan and the world (articles 1 and 2 of LPCP).

Under LPCP, the national government designates Important Cultural Properties and National Treasures of high historic, artistic and/or scientific value, and it imposes restrictions on repairs, export, and alterations to existing appearance. The government also undertakes a range of measures for protection which includes both preservation and utilization.

In the following sections, the details of each category and of the protection measures, respectively, are discussed.

b) Cultural Properties

At the time of its enactment in 1950, three categories were introduced as Cultural Properties to be protected by LPCP.

The first category, Tangible Cultural Properties, is composed of two elements: works of fine arts (movable cultural properties) such as crafts, paintings, sculptures and others, and buildings and structures (immovable cultural properties).

The second category of Cultural Properties is Monuments, including Historic Sites such as shell mounds, ancient burial mounds, and ancient capital ruins, Places of Scenic Beauty such as gardens, gorges, and mountains, and Natural Monuments such as fauna, flora, and geological minerals. In addition, the new concept of Intangible Cultural Properties such as stage arts and music was introduced.

Some differences are apparent between the concept of Cultural Properties as described by LPCP, which was enacted in 1950, and the concept of cultural heritage of the “World Heritage Convention” (adopted at the UNESCO meeting in 1972, and ratified by Japan in 1992). Cultural Properties is a comprehensive and broad concept including not only tangible heritage (both immovable and movable) but also intangible heritage such as theatrical performing arts, as well as natural heritage, including species of animals and plants, geological minerals, gardens, and mountains. It should be noted that in order to protect intangible cultural properties, LPCP includes protection measures for so-called national living treasures who embody technical artistry. However, since the “Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage” (adopted at the UNESCO meeting in 2003, and ratified by Japan in 2004), the international approach of integrating tangible and intangible heritage together has been ongoing, which is diminishing the differences between heritage and cultural properties.

c) Measures for protection

LPCP stipulates that cultural properties are assets shared by the entire nation, and for this purpose, it defines *protection* as a combination of preservation of the existing state of cultural properties and their utilization for cultural promotion as a whole.

The national government designates cultural properties of national importance, while those having regional interest and value (excluding national classifications) can be designated by relevant local governments. It should be noted that LPCP stipulates that designation should be made with reasonable respect for the property rights of private owners of cultural properties. Thus, in actual implementation, governments seek the agreement of the private owners.

It is the responsibility of the owners, custodial bodies, and/or administrative organizations to protect the existing condition of the designated cultural properties. LPCP requires the owners to carry out regular repairs and actions for disaster prevention, the costs of which are partly subsidized by the government. Additionally, some taxes on cultural properties such as the fixed asset tax (property tax) are exempted. The owners must report the transfer of ownership, as well as any loss, destruction, or damage, so that the government can be aware of the condition of all designated cultural properties. Any alteration of the existing state of designated cultural properties as well as export requires the permission of the Commissioner for Cultural Affairs. The general public is requested to cooperate with all actions for the protection of cultural properties.

In the following sections, the evolution of LPCP in Japan will be illustrated, focusing on socio-economic change and emerging social demands for heritage protection, particularly on local development.

3) Evolution of LPCP

a) Confrontation with development (1960s–1970s)

In the 1960s and 1970s, when Japan experienced rapid economic growth: the National Income Doubling Plan and the Comprehensive National Development Plan were put into effect in 1960 and 1962, respectively; in 1964, Shinkansen (bullet train) service was inaugurated, and the Olympic Games were held in *Tokyo*. However, this rapid growth led to serious social problems such as disorderly development, excessive centralization, and depopulation of rural areas. At the same time, rapid urbanization and economic development destroyed historic towns, and the environment surrounding traditional buildings deteriorated. Due to the drastic changes in industrial structure and the modernization of people's lifestyle, some performing folk arts, traditional customs, and buried cultural properties were lost.

In 1965, triggered by the building of houses in the backyard of the famous *Tsurugaoka Hachimangu Shrine* (which is now registered on the UNESCO Tentative List of the World Heritage Convention), in the heart of *Kamakura*, a city near *Tokyo*, a civic movement for the protection not only of historic buildings but also of historic landscapes gained public support. This led to the enactment of the Law for Preservation of Ancient Capitals (hereafter referred to as LPAC) in 1966.

However, the LPAC applies only to ancient national capitals such as *Kamakura*, *Kyoto*, *Nara*, and several other cities. As for cities not covered by the LPAC, in 1968, the city of *Kanazawa* was the first to enact an ordinance aiming to conserve the traditional environment of the city so it could be passed on to succeeding generations. This ordinance was implemented through a zoning system for the protection of traditional landscapes through subsidies, which became a prototype for heritage conservation by other local governments. Many other local governments started to enact regulations to protect historic landscapes, seeking an environment conducive to a high standard of living and re-evaluating historic landscapes which were lost due to rapid development.

These developments led to the revision of LPCP by the national government in 1975. Several important changes and revisions were made (conservation Techniques for Cultural Properties and Folk Cultural Properties, including Folk Performing Arts, were introduced), protection of Buried Cultural Properties was strengthened, and a new category of cultural properties, Groups of Traditional Buildings, was introduced.

In order to protect Groups of Traditional Buildings, Preservation Districts for Groups of Traditional Buildings are designated by local governments to be protected by formulating protection master plans to control alteration of the existing state based on ordinances and regulations. In these districts, it became possible to protect not only specifically designated buildings, but also groups of historic buildings where

people still live. The exteriors of these buildings are the main objects to be protected, unlike Important Cultural Properties for which both the exterior and the interior are strictly preserved. It is the responsibility of local governments to designate these districts based on a consensus of the residents, while the national government selects districts with high value from among the locally designated ones and covers part of the cost of protection. Thus, regional development and daily activities of local residents become compatible with the protection of cultural properties.

b) Co-existence with development (1980s–1990s)

In the 1980s and 1990s, culture and region increasingly became key words for all aspects of life in Japan. As shown in Fig. 2, people have increasingly considered non-material satisfaction to be more important than material satisfaction since the 1980s. They also gradually recognized cultural properties as an important component of social cohesion and local identity, as well as a valuable resource for development. Many local governments took action to preserve the historic atmosphere of each town and utilize local historic sites.

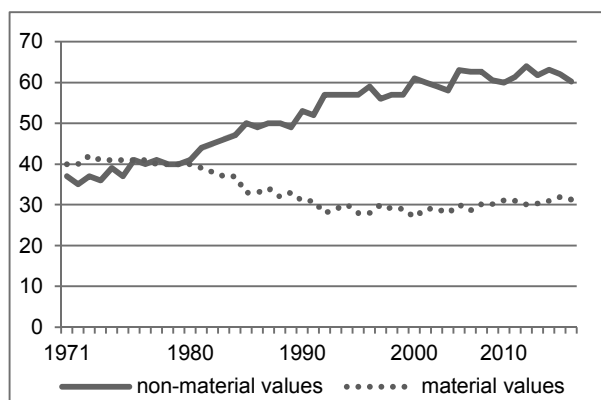

Fig. 2. National survey on values (%)

Source: Cabinet Office, Government of Japan, *National Survey on Values*, each year. <http://survey.gov-online.go.jp/h28/h28-life/2-2.html> (accessed: 19.12.2016).

In 1992, Japan ratified the UNESCO World Heritage Convention, and heritage sites in Japan have been added to the World Heritage List over the ensuing years. Various measures have been taken by governments to protect not only the heritage sites but also surrounding buffer zones. These developments have also contributed to raising awareness of the importance of cultural properties and surrounding environments as well.

However, despite the expansion and diversification of cultural properties protection, many buildings and structures that were not designated under LPCP have been lost, although had significant cultural value. Due to land development, urbanization, and changes in lifestyle, landmark buildings and structures of the modern period with different styles were particularly in danger of demolition. In 1996, LPCP was revised and a new measure for protection of cultural properties was introduced: *registration* of traditional buildings. This new measure complements the existing designation system, providing moderate protection measures such as notification, guidance, suggestions and advice. Once registered, unlike Important Cultural Properties, owners of the traditional buildings are expected to protect the main features of the exterior of the buildings, but they have more flexibility to renovate them. This registration system was later expanded to such categories as Monuments and Folk Cultural Properties in 2004.

c) Closer linkage with development (2001–present)

At the dawn of the 21st century, reflecting a broad social consensus on the importance of culture, the Fundamental Law for the Promotion of Culture and Arts was enacted in Japan in 2001. This law incorporates a broad and inclusive definition of culture, and also makes provisions for the support of cultural activities by local governments, non-profit organizations (NPOs), companies, and citizens. After the Great Kobe Earthquake in 1995, the victims were greatly helped by NPOs and the importance of NPOs was widely recognized, which led to the enactment of the Law to Promote Specified Nonprofit Activities in 1996. Until 2016, 51,261 Approved Specified Nonprofit Corporations based on this Law were operating in Japan, among which more than 35% were operating in the field of science, art, culture and sports². Thus, not only government, but also various other entities are actively involved in culture, including the protection of cultural properties.

On the other hand, from an urban planning perspective, reflecting the social demand for more pleasant life in a community and tourism promotion, the Landscape Act was enacted in 2004, aiming to create pleasant and beautiful scenery in cities and villages. This is the first law in Japan which refers to the importance of the *beauty* of cities and villages, and stipulates that the national government is responsible for extending financial support through zoning, and, if necessary, restriction of the private rights of landowners. Citizens and NPOs are encouraged to be actively involved in the implementation of this law. LPCP was revised and a new category of cultural properties, Cultural Landscape, was introduced in the same year, aiming to protect significant cultural landscape sites such as rice terraces and coppice

² Cabinet Office, Government of Japan, *National Survey on NPOs*, <https://www.npo-homepage.go.jp/about/toukei-info/ninshou-bunyabetsu> (accessed: 19.12.2016).

woodlands. As in the case of the Preservation Districts for Groups of Traditional Buildings, local governments designate a certain area and its cultural landscape for protection. The national government selects high value areas as Important Cultural Landscapes from among the locally designated ones, and provides support.

In 2006, the Tourism National Promotion Basic Law was fully revised to strengthen strategic measures to attract tourists from all over the world. The number of inbound travelers to Japan is much smaller than that of outbound Japanese travelers. In order to reduce this imbalance, the government launched the Visit Japan Campaign and established the Japan Tourism Agency within the Ministry of Land, Infrastructure, Transport and Tourism. Recognizing the importance of tourism as a growth industry, this Law supports utilization of local cultural assets including historic sites, places of scenic beauty, monuments, landscapes, hot springs and traditional industries. In this law, culture is clearly stated as one of the important components of tourism.

In 2008, the Act on the Maintenance and Improvement of Historic Landscape in a Community was enacted under the joint authority of the sections responsible for cultural promotion, tourism, and agriculture. This act stipulates various measures to support conservation of historic atmosphere through extending financial support and tax incentives. The relationship between protection of cultural properties and tourism promotion is discussed in detail below.

Assessing achievements over the past 50 years

We now consider the achievement of LPCP and the implications of several other legal measures concerning protection of cultural properties.

1) Expansion of the concept of Cultural Properties

In 1950, when LPCP was enacted, only three categories of cultural properties were listed (Fig. 3). In the 60 years since then, under LPCP, six categories of cultural properties as well as two other categories are now listed as eligible for protection.

Folklore Materials was designated as one independent category of Cultural Properties in 1954 and the category was renamed Folk Cultural Properties in 1975. Folk Cultural Properties are composed of Tangible Folk Cultural Properties: clothing, instruments, and dwellings, and Intangible Folk Properties: manners and customs, folk performing arts, and folk techniques concerning food, clothing, housing, occupation, religious faith, and events.

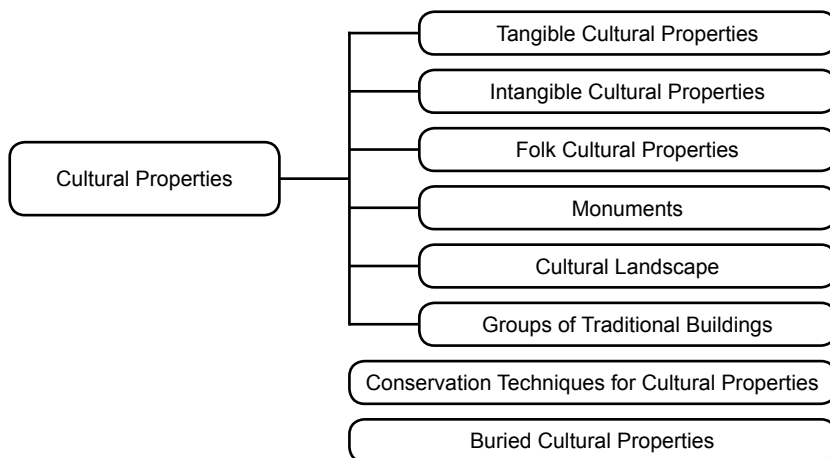

Fig. 3. Schematic Diagram of Cultural Properties (2016)

Source: Prepared by the author based on the present LPCP latest revised in 2014.

Groups of Traditional Buildings such as post towns, castle towns, farming and fishing villages have been protected since 1975, and Cultural Landscapes such as terraced rice fields, rural landscapes, and waterways have been protected since 2004.

In addition, Conservation Techniques for Cultural Properties have been designated and protected since 1975, and Buried Cultural Properties, which are direct evidence of our predecessors' lives and valuable common historical properties, have been protected since 1954.

2) Diversified protection measures

LPCP requires the national government (specifically, the Minister of Education, Culture, Sports, Science and Technology) to designate, select, or register the most important properties with high nationwide values. The classification and selection criteria are publicly announced.

The most basic and strongest form of classification is *designation*, which imposes both a strong restriction on owners not to alter their cultural properties and provides strong financial support. As for Intangible Cultural Properties, the national government designates especially significant performing arts or craft techniques and at the same time recognizes individuals or groups of individuals who are masters of the techniques concerned. These recognized individuals are commonly called National Living Treasures, and the government extends subsidies for training successors or public performances and exhibitions. Among the designated Important Cultural Properties, especially valuable ones are designated as National Treasures or Special Monuments.

More moderate forms of classification such as *selection* and *registration* were introduced in 1975 and 1996, respectively, which diversified the range of possible protection measures. Both registration and selection allow owners to alter cultural properties under certain conditions, while public support is also moderate compared with the case of designation.

On the other hand, in order to preserve valuable Buried Cultural Properties, LPCP restricts excavation and construction on these sites. Those who conduct excavation for any purpose, whether research or construction, are required to notify the Commissioner for Cultural Affairs concerning their plan of excavation. In case it is impossible to preserve the present state of ruins, excavation and documentation of the results must be conducted by developers at their own expense. In actual implementation, the work related to protection of buried cultural properties occupies a large part of the cultural properties protection efforts of local governments.

For heritage protection, museums and theaters contributed greatly to collection, exhibition, research and training. National museums host many Important Cultural Properties. The national theater founded in 1966 played a great role in training performers in the field of traditional theatrical performances; more than 30% of *Kabuki* performers and more than half of *Bunraku* performers are graduates of the training schools affiliated with the national theater³.

3) Increase in the number of protected cultural properties

As shown in Table 1, the number of nationally classified Cultural Properties has increased almost twofold in the past six decades. Until 2016, 13,110 designations had been made: 10,654 Works of Fine Arts and Crafts (including 878 National Treasures) and 2,456 buildings and other structures (including 223 National Treasures).

On the other hand, the recognition of individuals and groups as the holders of Important Intangible Cultural Properties reached 77 and 27, respectively. Designated Monuments have increased, amounting to 3,179 sites; among which roughly half are Historic Sites. There are 61 Special Historic Sites, 36 Special Places of Scenic Beauty, and 75 Special Natural Monuments.

The designation of new categories of Cultural Properties has also increased. Until 2016, there were 217 Important Tangible Folk Cultural Properties, and 296 Important Intangible Folk Cultural Properties designated as significant folk cultural properties which are indispensable to understanding peoples' lives.

³ <http://www.ntj.jac.go.jp/training/outline/group01.html> (accessed: 12.19.2016); <http://www.ntj.jac.go.jp/training/outline/group08.html> (accessed: 12.19.2016).

Table 1. Number of Classified Cultural Properties (2016 and 1950)

Categories			Number of classified cultural properties	
			2016	1950
Designation	Important Tangible Cultural Properties	Works of Fine Arts and Crafts	10.654	5.813
		Buildings and other structures	2.456	1.057
		Total	13.110*	1.057
	Important Intangible Cultural Properties	Performing Arts	Individual recognition	38 (57 people)
			Collective recognition	13 –
		Craft Techniques	Individual recognition	39 (58 people)**
			Group recognition	14 –
		Total	Individual recognition	77 (115 people)
			Collective/Groups recognition	27 –
	Monuments	Historic Sites	1.773	1.508
		Places of Scenic Beauty	400	
		Natural Monuments	1.022	
		Total	3.195	
	Important Tangible Folk Cultural Properties		217	–
	Important Intangible Folk Cultural Properties		296	–

Selection	Important Cultural Landscapes	50	–
	Important Preservation Districts for Groups of Traditional Buildings	112	–
Registration	Registered Tangible Cultural Properties (Buildings)	10,881	–
	Registered Tangible Cultural Properties (Works of Fine Arts and Crafts)	14	–
	Registered Tangible Folk Cultural Properties	42	–
	Registered Monuments	97	–
Selected Conservation Techniques	Holders	47	–
		(55 people)	–
	Preservation Groups	32	–
	Total	70	–
Buried Properties		Roughly 460,000	–

* The number of Important Cultural Properties includes National Treasures.

** The actual number of people who are recognized as holders is 57 after deleting the number of double recognition.

*** The actual number of recognized group is 31 after deleting the number of double approvals.

Source: Prepared by the author based on original government documents, *Cultural properties preservation policy* (in Japanese), eds. T. Kawamura *et al.*, Tokai University Press, Tokyo 2002; E. Kakiuchi, *Protection of Cultural Properties and Sustainable Development in Japan*, 2003 DVD produced in cooperation with the World Bank Institute, http://www3.grips.ac.jp/~culturalpolicy/rsc/aud/aud_kakiuchi_English.asp; A. Uchida, *Commentary on the Law for the Protection of Cultural Properties* (in Japanese), “jichi kenkyu” 1983, 58, 4, pp. 42–66.

50 Important Cultural Landscape have been selected since the introduction of this category in 2004, including wetland, farm villages, rice terraces, and river basins. 112 Important Preservation Districts for Groups of Traditional Buildings have been selected since 1975.

More than 10,000 Tangible Cultural Properties (Buildings) have been registered since 1996, and 14 Works of Fine Arts and Crafts, 42 Tangible Folk Cultural Properties, and 98 Monuments have been registered since 2004.

In addition, there are now 70 Selected Conservation Techniques, including 48 holders and 31 preservation groups. Roughly 460,000 ruins are known as Buried Cultural Properties, the excavation of which is restricted for protection.

4) Current issues

Heritage is a result of our predecessors work, which provided the foundations of social identity. It should be noted that heritage is not only to be protected but also to be utilized as an incubator for new cultural creation, as clearly stipulated in article 1 of the LPCP. The cultural properties protection system in Japan has been significantly expanded in recent years, with more diversified measure to accommodate life style and daily work in communities. However, much heritage has yet been lost.

In this section, we will discuss issues and problems regarding efficient implementation of the system, and in the following section social and economic changes influencing the system will be examined.

a) Scarce resources

The amount of public funds allocated to culture in Japan, including cultural properties protection, is very small. At the national level, the Agency for Cultural Affairs (the ACA) has prime responsibility for culture, and its budget has remained at the level of only 0.1% of the total general account of the national government for several decades. Looking at a breakdown, roughly 60% of the ACA budget is now allocated to heritage and the rest for arts support. Of the budget for heritage, roughly 40% of the ACA budget is allocated to heritage protection, and roughly 20% is allocated to maintenance and management of national museums and theaters of heritage protection⁴. Due to the limited resources in actual implementation, many classified cultural properties are waiting for the support stipulated by LPCP.

Other ministries such as the Ministry of Land, Infrastructure, Transport and Tourism, the Ministry of Agriculture, Forestry and Fisheries, the Ministry of In-

⁴ Agency for Cultural Affairs, 2016, *Overview of the Budget for 2016 of the Agency for Cultural Affairs*, http://inquiry.bunka.go.jp/seisaku/bunka_gyosei/yosan/pdf/h28_yosan.pdf (accessed: 19.12.2016).

ternal Affairs and Communications, and others are also spending relatively large budgets related to culture. However, it should be noted that their focus is on their own policy areas such as urban planning, agriculture, and local revitalization, and not culture *per se*.

Furthermore, local systems vary from city to city, with spending fluctuating resources according to financial conditions. Shortly after the bubble economy burst in 1989, total annual spending on culture by local governments hit its highest level of more than 900 billion yen in 1993, but it had decreased with some fluctuation to around 414 billion yen until 2014⁵. Although the total annual spending on culture by local governments is still much larger than that of the ACA which is in charge of cultural promotion and protection within the national government, most local spending on culture is allocated to the construction and maintenance of cultural facilities and very little is allocated to cultural properties protection. Today there are 5,683 museums in Japan, most of which were established by local governments, and historical museums comprised more than half (3,299, Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology, 2011)⁶. However, the budget for operation of historical museums and related activities has also been shrinking.

b) Economic expectations

Expectations for utilizing cultural properties for development have grown significantly. It should be noted that without an economically and socially viable community, cultural properties protection can not be sustained. At the same time, a community can benefit from culture in various ways. Therefore it is desirable to find ways to further link social and economic values with cultural values.

As a source of local development, more emphasis is being accorded to promoting cultural tourism and local traditional industries with a view to facilitating economic development and local sustainability. Traditional industries, however, have been deteriorating in Japan, due to mass production and distribution of daily necessities with less expensive prices, and changes of lifestyle. Despite the enactment of the Law for the Promotion of Traditional Craft Industries in 1974, traditional craft industries have been declining: the number of employees and sales dropped by around 75%, the number of companies fell by 60% in these 30 years⁷.

⁵ Agency for Cultural Affairs, 2016, *Cultural Administration of Local Governments 2014*, http://www.bunka.go.jp/tokei_hakusho_shuppan/tokeichosa/chiho_bunkagyosei/pdf/h26_gyosei.pdf (accessed: 19.12.2016).

⁶ Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology, *Social Education Survey interim report 2015*, http://www.mext.go.jp/component/b_menu/other/_icsFiles/afield-file/2016/10/28/1378656_03.pdf (accessed: 12.19.2016).

⁷ Association for the Promotion of Traditional Craft Industries, *Current Status of Traditional Craft Industries*, 2012, <http://kougeihin.jp/association/state/> (accessed: 19.12.2016).

On the other hand, tourism is attracting attention as a growing industry. According to the national estimate⁸, in 2013, travelers spent 22.5 trillion yen in Japan, which created roughly 4 million jobs (6.1% of the total workforce). The estimate of direct and indirect economic impact was 46 trillion yen, which comprised 4.9% of GDP.

c) More comprehensive approach for protection

Despite the significant evolution of the cultural properties protection system, much remain to be protected: modern and industrial heritage, recorded materials, and Culture in Lifestyle such as tea ceremony and flower arrangement. In addition, many historic buildings of local importance as well as historic landscape are being lost. At the same time, it has become more difficult to find the necessary skills, skilled workers or even original materials necessary for repair of cultural properties. In other words, a more holistic approach to protection is needed, rather than categorical protection⁹.

For social infrastructure development, a new system was recommended to protect historic landscapes. In 2008, the Act on the Maintenance and Improvement of Historic Landscape in Communities was introduced. This act aims to protect the historic landscape for both urban development and cultural promotion. The historic landscape can be defined as the landscape which has mixed components of historic buildings and daily operations of people, reflecting the local history and tradition. In the implementation, three sections of the national government (the Ministry of Land, Infrastructure, Transport and Tourism, The Ministry of Agriculture, Forestry and Fisheries, and the ACA) jointly supervise these efforts. The national government will set up a National Master Plan and then authorize local plans. With zoning, many projects aiming to improve the historic landscape will be supported.

This act provides a variety of support for projects, such as the repair, purchase, and renovation of historic buildings, improvement of old buildings, utilization of historic buildings through promoting traditional festivals, and manpower development. It can be said this is part of a more comprehensive approach to heritage protection which integrates tangible and intangible heritage protection projects.

In addition to implementing legal measures for heritage under LPCP and the act mentioned above, the ACA is also supporting measures for utilizing local heritage. One recent development is a project called “Japan Heritage” which was launched in 2014. This program supports efforts to use local heritage for regional revitalization and tourism promotion. Local governments are requested to propose a “story

⁸ Japan Tourism Agency, *Economic Impact of tourism*, <http://www.mlit.go.jp/kankochou/siryou/toukei/kouka.html> (accessed: 19.12.2016).

⁹ Agency for Cultural Affairs, 2009, *Comprehensive Understanding on Cultural Properties, Preservation and Utilization of Cultural Properties*, http://www.bunka.go.jp/english/pdf/h21_chapter_06.pdf (accessed: 19.12.2016).

telling” plan regarding their traditional culture; once the plan is approved, the ACA will provide budgetary and other necessary support.

5) Unclear prospects for the future: Heritage for development

In the 21st century, facing aging and depopulation, and after the March 11, 2011 Tohoku earthquake, Japan is conducting ongoing socio-economic reforms due to the changing international environment and new domestic requirements. It is not easy to indicate the future direction of cultural properties protection under these unclear and changing conditions. However, in the long term, as mentioned above, some changes are apparent. Heritage will be more closely linked to social and economic development as an indispensable asset. Several possibilities can be pointed out.

a) Devolution

At the beginning of the protection system the national government designated cultural properties of national significance, while cultural properties of local importance are designated and protected by local governments. Gradually, local governments and residents of the community came to play more important roles in deciding what to be classified as national assets and how to protect them. As seen in Preservation District for Groups of Traditional Buildings and Cultural Landscape, the cultural properties protection system has evolved from a *top down* system to a more flexible *bottom up* system with consideration of local demands. This tendency can be seen not only in system under LPCP for the Protection of Cultural Properties, but also in other legal systems which have been introduced recently. This clearly indicates that cultural properties are more closely integrated with local daily life, and cultural properties of local importance will be integrated more into the overall protection system.

b) Cooperation among various stakeholders

It is primarily the responsibility of the owners of cultural properties to take protection measures. However, there is a strong consensus of the national population that cultural properties should be passed on to succeeding generations, and that they cannot be preserved solely by the efforts of owners and local residents. Most Japanese people are willing to pay a significant amount for heritage protection according to Contingent Valuation Method (CVM) studies¹⁰. At the same time, one

¹⁰ E. Kakiuchi, *Sustainable cities with creativity: Promoting creative urban initiatives: Theory and practice in Japan* [in:] *Sustainable city and creativity: Promoting creative urban initiatives*, eds. L.F. Girard, T. Baycan, P. Nijkamp, UK: Ashgate Publishing Limited 2012, pp. 413–440; *Evaluating the heritage values* (in Japanese), ed. E. Kakiuchi, Tokyo: Suiyosha Publishing Inc 2011; Y. Kodama, T. Tamazawa,

of the most important values of cultural properties might be the bequest value: the value derived by people today from the expected enjoyment of heritage by future generations. It can be said that cultural properties are public goods for society as a whole, which warrants government support.

On the other hand, there are specific segments of the population who are more concerned than average about heritage values and who would be willing to pay a considerable amount, as the mean willingness to pay (which indicates the socially appropriate level of the resources to be allocated for heritage protection) is much larger than the median willingness to pay (which indicates politically acceptable level for resource allocation). In other words, public support by government would be justifiable to a degree, but falls below the necessary level for protection of the cultural value of heritage. Thus, in addition to government support, it is necessary to involve all of the other beneficiaries of the values of cultural properties, not only visitors and tourists who enjoy the cultural value of heritage, but also tourism-related companies, NPOs, volunteers and others who are concerned. In order to further increase the momentum of these efforts, government support and endorsement should be provided together with private initiatives. For this, appropriate information sharing is essential.

c) Integration of cultural properties protection with development

As cultural properties have become more integrated into local development, various stakeholders with different interests have emerged and become involved in the protection of cultural properties. The cultural properties protection system needs closer cooperation with other policy areas such as tourism, industries, local development, as well as more effective coordination among governments and private entities.

It is crucial to increase non-governmental involvement in order to obtain the financial resources necessary to maintain cultural values. In order to provide satisfaction constantly to visitors, it is indispensable to maintain the cultural values as the core elements of attractiveness.

Considering the scarce resources from government in actual implementation, it is necessary to mobilize all possible resources for cultural properties protection. Tourists are especially important supporters, and various measures to realize their potential support for cultural properties protection, such as establishing funds for donations, and introducing membership and ownership, entry fees, and hotel taxes, are needed. Finally, tourism related businesses should recognize the necessity of participating in heritage protection in various ways.

K. Ujiie, E. Kakiuchi, T. Okuyama, *An economic analysis of cultural capital's value: A study of Miyajima, Hiroshima* (in Japanese), "Journal of the City Planning Institute of Japan" 2007, no. 42(1), pp. 93–99; E. Kakiuchi, *The possible model for culture-based tourism development in Japan: Implication of CVM survey of the World Heritage of Gokayama, Toyama Prefecture, Japan* [in:] UNWTO, *Tourism and community development: Asian practices*, Madrid 2008, pp. 163–183.

STRESZCZENIE

SYSTEM OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO W JAPONII. AKTUALNE PROBLEMY I PERSPEKTYWY NA PRZYSZŁOŚĆ

W artykule na podstawie analizy rozwoju systemu ochrony dziedzictwa w Japonii przedstawiono, w jaki sposób wzrastało jego społeczne znaczenie. Ochrona dziedzictwa jest urzeczywistniana od ponad 150 lat, głównie przez rząd krajowy. Epokowe wydarzenia, takie jak modernizacja okresu restauracji Meiji od 1868 r. i demokratyzacja pod koniec II wojny światowej w 1945 r., znacząco wpłynęły zarówno na znaczenie dziedzictwa, które ma być chronione, jak i system ochrony. Ocalenie własności upadającej arystokracji i świątyń było pierwotnym celem pod koniec XIX w., a bezpośrednio przed II wojną światową na znaczeniu zyskała motywacja nacjonalistyczna. Po II wojnie światowej dziedzictwo uznano za dobro narodowe, ale przez dłuższy czas pozostawało stosunkowo niewielkim elementem życia społeczeństwa. Jednak w ostatnim czasie wartość dziedzictwa zaczyna być dostrzegana, a środki ochrony stają się zróżnicowane, ponieważ Japonia dojrzała pod względem społecznym i gospodarczym. Obecnie dziedzictwo jest zintegrowane i ściśle powiązane z rozwojem społeczności lokalnych, a jego ochrona jest realizowana nie tylko przez rząd, ale także przez różne inne podmioty.

EUROPOCENTRYCZNE I DALEKOWSCHODNIE
SPOJRZENIE NA WARTOŚĆ AUTENTYZMU ZABYTKU –
DOKUMENT Z NARA JAKO PRÓBA POGODZENIA
ODMIENNYCH POGLĄDÓW

Umiedzynarodowienie problemu ochrony zabytków oraz powstanie organizacji, takich jak United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (Organizacja Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury – UNESCO), International Council on Monuments and Sites (Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków – ICOMOS) czy International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property (Międzynarodowe Centrum Studiów nad Ochroną i Restauracją Dóbr Kultury – ICCROM) zrodziło potrzebę podjęcia rozmów na temat podstaw ochrony światowego dziedzictwa. Początkowo, gdy członkami międzynarodowych organizacji byli przedstawiciele państw europejskich, przyjęta koncepcja ochrony oraz sposób rozumienia autentyzmu zabytku nie stanowiły problemu. Sprawa skomplikowała się wraz z wycofywaniem się kolonializmu i powstaniem nowych państw, które dołączyły do międzynarodowych organizacji. Sprzeciwiały się one bowiem europocentrycznej koncepcji ochrony zabytków, co znalazło swój wyraz w 1993 r. na Zgromadzeniu Generalnym ICOMOS na Sri Lance w Colombo. Stwierdzono wówczas, że „zachodnia filozofia konserwatorska nie ma waloru uniwersalnego”¹. Problem ten nasilił się w momencie uzupełnienia kryteriów wpisu zabytku na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO o test autentyzmu, rozumianego jako autentyzm materii. Europocentryczna koncepcja nie dopuszczała do wpisu zabytków odbudowanych czy przekształconych. Spowodowało to zablokowanie możliwości ujęcia na Liście Światowego Dziedzictwa dalekowschodnich obiektów, szczególnie japońskich drewnianych świątyń, których tradycyjna konserwacja polegała na wymianie zużytych elementów na nowe². Wywołało to potrzebę dialogu pomiędzy Wschodem a Zachodem, znalezienia konsensusu, czyli opracowania wspólnie zrozumiałych definicji – ustalonych i akceptowanych przez różne kultury³. Próba pogodzenia europejskich i dalekowschodnich

¹ Cyt. za: A. Tomaszewski, *Ku nowej filozofii dziedzictwa*, Kraków 2012, s. 100.

² *Ibidem*, s. 101–102.

³ A. Buchaniewicz, *Autentyzm – podstawa wartości w konserwacji zabytków architektury*, Kraków 1999, s. 2.

poglądów była zorganizowana przez UNESCO, ICOMOS i ICCROM Konferencja na temat autentyzmu, która odbyła się w Nara (Nara Conference on Authenticity in Relation to the World Heritage Convention) w dniach 1–6 listopada 1994 r. Jej zwieńczeniem było opracowanie trzynastopunktowego dokumentu, który dał nowe świeże spojrzenie na kwestię rozumienia autentyczności zabytków. O jego wadze świadczy fakt, że stał się załącznikiem do wytycznych operacyjnych do realizacji Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjętej w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r. (Dz. U. z 1976 r. Nr 32, poz. 190) i figuruje jako aneks nr 4⁴.

Europejskie spojrzenie na autentyzm

Zgodnie z europejską ideologią konserwatorską nośnikiem informacji o zabytku jest przede wszystkim materia – to ona stanowi świadectwo procesu powstawania zabytku, jego funkcjonowania w przestrzeni i jego relacji z człowiekiem od momentu istnienia⁵. Źródeł europocentrycznego podejścia do materii zabytku można doszukać się u podstaw religii chrześcijańskiej, w kulcie relikwii świętych związanym właśnie z autentyzmem materii⁶. Teoria europocentrycznego rozumienia autentyzmu zabytku została ugruntowana na przełomie XIX i XX wieku za sprawą takich postaci, jak Anatol France, John Ruskin, Camillo Boito, Alois Riegl czy Max Dvorak. Ich poglądy ukazują wagę autentycznej substancji obiektu. W tekstach Johna Ruskina widać pełne rozumienie prawdy materialnej zabytku: „(...) nie mówmy o restauracji. Jest ona kłamstwem od początku do końca. Można stworzyć imitację budynku zawierającą wewnętrzną powłokę dawnych ścian, tak jak odlew ciała może posiadać wewnątrz jego szkielet, tylko nie wiem, jaki to ma sens; (...) więcej rzeczy zebrano w zniszczonej Niniwie niż zostanie kiedyś zebranych z odbudowanego Mediolanu”⁷. Pojęcie autentyczności pojawiło się w teorii zabytku Riegla⁸. Zgodnie z nią materia zabytku, z którą nierozzerwalnie związany był autentyzm, musi pozostać w nienaruszonym stanie – nie wolno jej uzupełniać, niczego w niej wymieniać ani do niej dodawać⁹. W XIX w. pojęcie autentyzmu, oprócz substancji – materii,

⁴ World Heritage Committee, *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, Paris 2015, s. 78–82.

⁵ B. Rouba, *Autentyczność i integralność zabytków*, „Ochrona Zabytków” 2008, nr 4, s. 43.

⁶ A. Tomaszewski, *Ku nowej filozofii...*, s. 62.

⁷ J. Ruskin, *Lampa pamięci (1849)* [w:] *Zabytek i historia. Wokół problemów konserwacji i ochrony zabytków w XIX wieku*, red. P. Kosiewski, J. Krawczyk, Warszawa 2011, s. 179; zob. też: J. Ruskin, *The seven lamps of Architecture*, New York [b.d.w.], s. 167–187.

⁸ Zob. A. Riegl, *Der Moderne Denkmalkultus: Sein Wesen und Seine Entstehung*, Wien–Leipzig 1903; A. Riegl, *Georg Dehio i kult zabytków*, przekład i wstęp R. Kasperowicz, Warszawa 2012.

⁹ K. Piwocki, *Pierwszą nowoczesna teoria sztuki*, Warszawa 1970, s. 145.

dotyczyło również formy – kształtu obiektu, miejsca – rozumianego jako *genius loci* i *locus* oraz idei, czyli wszystkich znaczeń zawartych w obiekcie: religijnych, społecznych, politycznych itp.¹⁰

Tworzona w XIX stuleciu europejska doktryna konserwatorska dała podstawy do opracowania w 1931 r. Karty Rzymskiej¹¹ i Karty Ateńskiej. Karta Ateńska, opracowana przez Ligę Narodów, była pierwszym dokumentem o tak szerokim zasięgu i zapowiedzią umiędzynarodowienia problemu ochrony i konserwacji zabytków. Jej założenia również opierają się na ochronie przede wszystkim substancji zabytku i autentyzmu miejsca poprzez respektowanie „charakteru i fizjonomii miasta, w którym obiekt jest zlokalizowany”¹².

Stosunek do autentyzmu obiektu zmienia się nieznacznie po doświadczeniach II wojny światowej. Ogrom zniszczeń, jaki spowodowała, wpłynął na rozumienie autentyzmu zabytku, poszerzając go o aspekt społeczny. Sytuacje i panujące wśród konserwatorów nastroje doskonale oddają słowa Waltera Frodla: „Konieczność odbudowy doszczętnie zniszczonych zabytków w postaci replik ze względu na ich znaczenie dla historii miasta, dla historii sztuki w ogóle czy też ze względu na ich istotne dla urbanistyki miasta walory widokowe przekreśla wiele spośród tych pięknych reguł, które były dla nas tak oczywiste. Często usuwaliśmy całkowicie substancję, aby móc budować na nowo”¹³.

Mimo powojennego zamętu i nowego spojrzenia na autentyzm dóbr kultury doktryna konserwatorska nie uległa zasadniczej zmianie, czego wyrazem było sformułowanie Międzynarodowej karty konserwacji i restauracji zabytków architektury i miejsc historycznych w Wenecji w 1964 r. Co prawda, definicja autentyzmu nie została tu dokładnie wyjaśniona, jednak z treści dokumentu można wywnioskować, że znaczenie tego terminu skupia się przede wszystkim, i niezmiennie od XIX w., na aspekcie oryginalnej substancji (art. 5–8 Karty Weneckiej)¹⁴, formy, funkcji i miejsca zabytku (art. 5–8 Karty Weneckiej). Karta Wenecka została opracowana w europocentrycznym klimacie i potwierdzała ciągłość doktryny konserwatorskiej sformułowanej przed 1939 r. Nie uwzględniono w niej kwestii rekonstrukcji zabytku – za-

¹⁰ A. Buchaniewicz, *Autentyzm...*, s. 76–77.

¹¹ Karta Rzymska. *Włoska karta konserwacji zabytków Rady Najwyższej Starożytności i Sztuk Pięknych w Rzymie* [w:] *Vademecum konserwatora zabytków. Międzynarodowe Normy Ochrony Dziedzictwa Kultury*, red. M. Konopka, K.K. Pawłowski, seria: Biuletyn Polskiego Komitetu Narodowego ICOMOS, Warszawa 1996, s. 17.

¹² Karta Ateńska. *Postanowienia konferencji w Atenach w 1931 roku*, tłum. K. Pawłowski [w:] *Vademecum konserwatora zabytków. Międzynarodowe Normy Ochrony Dziedzictwa Kultury*, wybór i oprac. naukowe B. Szmygin, Warszawa 2015 (dalej: *Vademecum 2015*), s. 27–30.

¹³ W. Frodl, *Pojęcia i kryteria wartościowania zabytków. Ich oddziaływanie na praktykę konserwatorską*, Warszawa 1996, s. 32.

¹⁴ Artykuł 9 dotyczy restauracji, która ma się opierać na poszanowaniu oryginalnej substancji. Karta Wenecka. *Międzynarodowa karta konserwacji i restauracji zabytków architektury i miejsc historycznych*, tłum. M. Bogdanowska [w:] *Vademecum 2015...*, s. 42.

pewne dlatego, że pojęcie to nie mieściło się w zakresie konserwacji ani restauracji zdefiniowanych w karcie¹⁵.

Po II wojnie światowej problem ochrony zabytków, w tym rozumienia wartości autentyzmu dóbr kultury, rozciągnął się poza kraje europejskie. Afroazjatyckie kraje zaczęły angażować się i dochodzić do głosu w tej sprawie, przeciwstawiając się europocentrycznej myśli konserwatorskiej. W kolejnych międzynarodowych dokumentach doktrynalnych można zauważyć, początkowo bardzo subtelne, zwracanie uwagi na różnorodność kultur i dziedzictwa. Była to istotna zmiana, która wpłynęła w późniejszym czasie na poszerzenie rozumienia wartości autentyzmu zabytków. Jednym z pierwszych takich dokumentów są Zalecenia dotyczące ochrony zespołów zabytkowych i tradycyjnych i ich roli w życiu współczesnym z 1976 r. Ponieważ zwrócono w nich uwagę na różnorodność kultur, powstała potrzeba opracowania polityki ochrony zabytków na szczeblu zarówno krajowym, regionalnym, jak i lokalnym¹⁶. Wprost o różnorodności kulturowej świata i potrzebie jej poszanowania mówi się w Dokumencie Sympozjum na temat Dziedzictwa Kulturalnego Państw Uczestniczących w KBWE. Można w nim odnaleźć bezpośrednie próby nakłonienia do prowadzenia otwartego dialogu i współpracy w zakresie ochrony z innymi kulturami w duchu poszanowania różnorodności dziedzictwa¹⁷.

Zwrócenie uwagi na różnorodność dziedzictwa i różnorodność kultur dało podstawy do poszerzania zakresu pojęcia autentyzmu. Do pewnego czasu to Europa była centrum teorii konserwatorskiej, a wyzwolone kolonialne państwa z początku ją przyjmowały. Karta Wenecka, która stała się podstawą europocentrycznej doktryny konserwatorskiej, z czasem była poszerzana o kolejne dokumenty doktrynalne, jednak do lat 90. XX w. nie oddawała odmienności kultur wschodnioazjatyckich¹⁸. Asumptem do rozpoczęcia dyskusji na temat różnego rozumienia wartości autentyzmu zabytków było Międzynarodowe Kolokwium na temat Ochrony Budownictwa z Drewna (International Symposium on the Conservation and Restoration of Cultural Property „The Conservation of Wooden Cultural Property”) zorganizowane w Tokio w dniach 1–10 listopada 1982 r. Jego zwieńczeniem była konferencja w Nara w 1994 r.

¹⁵ A. Buchanec, *Autentyzm...*, s. 89.

¹⁶ *Zalecenia dotyczące ochrony zespołów zabytkowych i tradycyjnych i ich roli w życiu współczesnym (rekomendacja warszawska)*, tłum. W. Sieroszewski [w:] *Vademecum 2015*, s. 61–63.

¹⁷ *Dokument Sympozjum na temat Dziedzictwa Kulturalnego Państw Uczestniczących w KBWE*, tłum. J. Bogdanowski [w:] *Vademecum 2015*, s. 99–103.

¹⁸ A. Buchanec, *Autentyzm...*, s. 102.

Japońskie spojrzenie na autentyzm

Aby zrozumieć przyczynę niemożności przyjęcia europejskiego rozumienia autentyzmu przez kraje dalekowschodnie, należy przyjrzeć się kilku istotnym aspektom. Trzeba wśród nich wymienić przede wszystkim materiał, z którego zbudowana jest większość zabytków w Japonii, sposoby ich napraw i konserwacji oraz obowiązującą w Japonii ustawę z dnia 30 maja 1950 r. o ochronie dóbr kultury (nr 214).

W celu zrozumienia przepisów prawa ochrony dóbr kultury należy zagłębić się na początku w uwarunkowania całej kultury japońskiej, w której mieszają się wpływy shintoizmu, buddyzmu, zen, taoizmu i konfucjanizmu. Shintoizm uznaje się za przedbuddyjską religię opartą na kulcie duchów przodków, która z czasem zaczęła być łączona z elementami buddyzmu. W okresie Meiji próbowano zupełnie odciąć się od wpływu shintoizmu, próba ta jednak nie powiodła się – wyodrębniona została religia shinto państwowe (*kokka-shinto*)¹⁹.

Analizując shintoistyczne budownictwo sakralne, można dojść do wniosku, że nie materia, rozumiana jako substancja obiektu, jest tu istotna, lecz jej funkcja – tj. bycie „mieszkaniem bóstwa” – i forma²⁰. Fenomen konserwacji tych świątyń (zwanych *miya*, *jinja* czy *jashiro*) polegał na tym, że co 20 lat demontowano je i odbudowywano z nowego materiału przy zachowaniu tej samej formy obiektu, aczkolwiek nie dotyczyło to wszystkich świątyń²¹. Za genezę tej tradycji uznaje się japoński zwyczaj doraźnego budowania świątyń związany z celebracją danego święta. Po jego zakończeniu świątynia była rozbierana, czasem przenoszona z jednej miejscowości do drugiej²².

Nieprzykładanie wagi do substancji obiektu jest związane również z typowym dla shintoizmu, buddyzmu i zen sposobem rozumienia materii, która zgodnie z nimi jest jednolitym budulcem świata. W każdym elemencie, z którego świat jest stworzony, można odnaleźć magiczną siłę. Nie ma w tym wypadku znaczenia wielkość elementu, jego tworzywo czy rodzaj – w każdym bowiem tkwi ta sama siła absolutu. Oznacza to, że stuletnie drewno czy jego zamiennik są właściwie tym samym²³. Trzeba pamiętać, że w kulturze dalekowschodniej duże znaczenie mają pozamaterialne składniki i to one mają pierwszeństwo przed substancją obiektu, co zostało również ujęte w ustawie z 1950 r. Zgodnie z art. 2 tej ustawy za dobra kultury uznaje się: materialne dobra kulturalne – czyli obiekty budowlane, wytwory sztuk pięknych, które mają wartość historyczną i artystyczną, niematerialne dobra kulturalne, umie-

¹⁹ *Ibidem*, s. 110–112.

²⁰ *Ibidem*, s. 112.

²¹ N. Inaba, *Authenticity and heritage concepts: tangible and intangible – discussions in Japan* [w:] *Conserving the authentic. Essays in honour of Jukka Jokilehto*, ed. N. Stanley-Price, J. King, ICCROM, Rome 2009, s. 157.

²² W. Kotański, *W kregu shintoizmu*, Warszawa 1995, s. 61–62.

²³ A. Buchaniewicz, *Autentyzm...*, s. 116.

jętności stosowane w sztuce, muzyce, rzemiosłach, sztuce ludową – czyli zwyczaje, obyczaje i tradycje, miejsca po zabytkach, krajobraz przyrodniczy, miejski²⁴.

W nowelizacji z 1975 r. uznano konieczność ochrony również tradycyjnych umiejętności niezbędnych przy konserwacji architektury²⁵.

Sposób konserwacji japońskiego zabytkowego budownictwa jest związany ze specyfiką materiału budowlanego, z którego są wykonane zabytkowe obiekty. Ponad 90% budowli uznanych za zabytki w Japonii to obiekty drewniane. Aby zabezpieczyć je przed niszczyielskim działaniem huraganów i licznych w tym rejonie trzęsień ziemi, opracowano specyficzny system łączenia belek bez użycia gwoździ. Dzięki temu możliwe stało się szybkie rozebranie budowli, utrudniało to jednak jego konserwację, ponieważ wymiana jednego elementu była niemożliwa bez demontażu większej części konstrukcji²⁶. Dodatkowo azjatycki klimat destrukcyjnie wpływa na drewno, natomiast jest idealnym środowiskiem dla rozwoju różnego rodzaju insektów żywiących się nim. Spowodowało to konieczność opracowania zupełnie nowego systemu konserwacji, który polega na tzw. półrozbieieraniu obiektu co 100–130 lat i całkowitym rozbieraniu co 300–400 lat. W trakcie takich zabiegów zbutwiałe, zaatakowane przez insekty zniszczone elementy konstrukcji są zastępowane nowymi²⁷. Ta praktyka według Nobuo Ito była związana także z cyklicznością kultur rolnych. Cykliczność ta jest uwarunkowana zmianami w przyrodzie, co znajduje odzwierciedlenie w buddyzmie. W związku z tym rekonstrukcja świątyni jest paralełą cyklu wzrostu rośliny od nasiona do zbiorów²⁸.

Japoński stosunek do konserwacji i rekonstrukcji spowodował, że osoby restrykcyjnie przestrzegające Karty Weneckiej wysunęły zarzut nieautentyczności japońskich obiektów. Karta Wenecka w art. 4 za podstawę konserwacji zabytków uznaje „obowiązek ciągłości ich należytego utrzymania”. W Europie utrzymanie ciągłości dotyczy materii – substancji i formy, natomiast w krajach dalekowschodnich „ciągłość objawiała się w cyklicznym nawrocie do formy pierwotnej”²⁹ i nie substancja, budulec zabytku jest ważny, ale jego forma i funkcja. Nie oznacza to oczywiście, że materia japońskich zabytków nie miała żadnego znaczenia – była istotna pod względem funkcjonalnym oraz estetycznym, ale nie jako wartość dowodowa. Większą wagę przykładano do umiejętności odtworzenia formy, kształtu obiektu, ponieważ ta umiejętność była gwarantem identyczności, a przy tym autentyczności formy zabytku³⁰.

²⁴ B. Bielawski, *Zabytki niematerialne – dobra kultury zasługujące na ochronę*, Warszawa 1988, s. 87–88.

²⁵ *Ibidem*, s. 88.

²⁶ K.E. Larsen, *Impressions of Japanese preservation efforts*, „ICOMOS Information” 1988, no. 3, s. 7.

²⁷ *Ibidem*, s. 10–11.

²⁸ *Ibidem*, s. 16.

²⁹ B. Bielawski, *Uwagi na marginesie artykułu K.E. Larsena pt. „O ochronie zabytków w Japonii” opublikowanym w „ICOMOS Information” 1988, nr 3*, „Ochrona Zabytków” 1989, nr 42/3–4 (166–167), s. 284.

³⁰ *Ibidem*, s. 283–284.

Podczas Międzynarodowego Kolokwium na temat Ochrony Budownictwa Zabytkowego z Drewna, które odbyło się w Tokio w 1982 r., na podstawie świątyni Ise-jingu zostały przedstawione opracowane przez japońskich konserwatorów metody konserwacji drewnianych obiektów, niewykluczające rekonstrukcji pod warunkiem zachowania formy architektonicznej oraz funkcji obiektu³¹.

Metoda ta istotnie różniła się od zasad praktykowanych w Europie i była niezgodna z wyznawaną tam koncepcją autentyzmu. Państwa pozaeuropejskie, w tym Japonia, musiały odpowiedzieć na ważne pytanie: czy należy zrzucić jarzmo europocentrycznego rozumienia autentyzmu, zachowując dzięki temu własną tradycję (uznaną za dziedzictwo niematerialne) i zgodnie z nią uznać rekonstruowane obiekty za zabytki, czy pozostać przy europocentrycznej koncepcji autentyzmu i pozwolić sobie jedynie na konserwację zabytkowych obiektów? Odpowiedź znalazła się w Dokumencie z Nara z 1994 r. i znacząco zmieniła rozumienie autentyzmu światowego dziedzictwa kultury.

Analiza Dokumentu z Nara

Dokument z Nara został zredagowany przez 45 uczestników Konferencji na temat Autentyzmu, która została zorganizowana przez rząd Japonii wraz z ICCOROM, ICOMOS i UNESCO w japońskim mieście Nara w 1994 r. Dokument składa się z czterech części: preambuły, części dotyczącej różnorodności kultur i różnorodności dziedzictwa kultury, części dotyczącej wartości i autentyzmu oraz dwóch aneksów³².

W preambule przedstawiono przyczyny powstania dokumentu oraz jego cele. Zwrócono uwagę, że Dokument jest integralną częścią Karty Weneckiej z 1964 r., stanowiąc jej uzupełnienie. Zaproponowano w nim holistyczne spojrzenie na praktykę konserwatorską szanującą różnorodność kulturową i różnorodność dziedzictwa. Celem zredagowania Dokumentu było poszerzenie rozumienia tradycyjnie przyjętych pojęć z zakresu konserwacji zabytków oraz wprowadzenie pojęcia autentyzmu, które będzie respektować wartości kulturowe i społeczne każdego państwa. Ważnym punktem preambuły jest stwierdzenie, że Komitet Światowego Dziedzictwa w praktyce będzie definiował autentyzm w rozumieniu Dokumentu z Nara³³. Fragment pkt 4 preambuły: „(...) w świecie, w którym poszukiwanie tożsamości kulturowej jest niekiedy prowadzone za pomocą agresywnego nacjonalizmu i tłumienia kultur mniejszości”, odnosi się do sytuacji politycznej na świecie w drugiej

³¹ A. Buchanec, *Autentyzm...*, s. 103.

³² The Nara Document on Authenticity (1994), www.icomos.org/charters/nara-e.pdf (dostęp: 4.04.2016).

³³ World Heritage Committee, *Operational Guidelines...*, s. 78–82.

połowie XX w. Zmiany na tym polu nie mogły być bez znaczenia dla uczestników konferencji czy członków UNESCO, ICCROM-u i ICOMOS-u. Lata 80. i 90. to okres szybkich zmian politycznych i narodowych, tzw. Jesieni Ludów. Po dekolonizacji Afryki powstają nowe państwa, następuje spotęgowanie problemów narodowościowych w ZSRR i późniejszej Federacji Rosyjskiej, którą zamieszkiwało ponad 150 mln osób z 82 narodów. W Europie Wschodniej doszło do wielu krwawych starć – w maju 1989 r. w Bułgarii wojsko zaatakowało demonstrację mniejszości tureckiej, która protestowała przeciwko narzucaniu jej kultury bułgarskiej. W tym samym roku krwawo stłumiono protest mniejszości węgierskiej w Siedmiogrodzie. Do walk doszło w Kosowie pomiędzy społecznością albańską i serbską oraz na terenie Chorwacji pomiędzy Bośniakami a Chorwatami. Odniesienie do problemu konfliktów można odnaleźć również w pkt 6 części dotyczącej różnorodności kulturowej i różnorodności dziedzictwa. Zgodnie z nim w przypadku konfliktów spowodowanych różnicami kulturowymi wymagane jest uznanie wartości kulturowych wszystkich stron konfliktu.

Dla zrozumienia wcześniej wspomnianego holistycznego spojrzenia na autentyzm ważne jest uznanie różnorodności zarówno kultur, jak i dziedzictwa kultury. Z tego względu słuszne wydaje się początkowe zwrócenie uwagi w pkt 5 Dokumentu z Nara właśnie na problem różnorodności kultur i dziedzictwa, która stanowi światowe bogactwo intelektualne i duchowe. Dlatego jego ochrona i promocja są równie istotne dla rozwoju ludzkości. Zgodnie z pkt 7 wszystkie środki i formy wyrazu dziedzictwa, zarówno materialne, jak i niematerialne, społeczeństw i kultur powinny być poszanowane, ponieważ zgodnie z zasadą przedstawioną w art. 8 „dziedzictwo kultury każdego jest dziedzictwem wszystkich”. Jednak w pierwszej kolejności odpowiedzialność za dziedzictwo ponosi wspólnota kulturowa, która się z niego wywodzi, następnie społeczność, która się o nie troszczy. Od obu tych grup wymaga się również respektowania obowiązków i etyki wynikających z przyjętych międzynarodowych konwencji i kart opracowanych na rzecz ochrony i konserwacji dziedzictwa kultury.

Punkt 9 Dokumentu z Nara, nawiązujący do autentyzmu, wydaje się nie do końca zrozumiały, o czym świadczą różne jego tłumaczenia³⁴. Kłopotliwe jest tu przede wszystkim rozumienie pojęcia *conservation*, co nie powinno stanowić problemu, zważywszy że w aneksie II Dokumentu podano jego definicję: „all efforts designed to understand cultural heritage, know its history and meaning, ensure its material safe guard and, as required, its presentation, restoration and enhancement”. W związku z tym pkt 9 Dokumentu powinno się tłumaczyć w następujący sposób: wszelkie

³⁴ Zob. A. Buchanec, *Autentyzm...*, s. 119; *Wytężne operacyjne do realizacji Konwencji światowego dziedzictwa*, tłum. K. Piotrowska i B. Szmygin, aktualizacja i oprac. K. Piotrowska, Aneks 4, Polski Komitet Narodowy Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków ICOMOS na zlecenie Ministerstwa Spraw Zagranicznych, WHC. 12/01 luty 2012, s. 83–85; *Dokument z Nara o autentyzmie*, tłum. M. Fokt-Willmann [w:] *Vademecum 2015*, s. 111–113.

działania mające na celu zrozumienie dziedzictwa kultury, poznanie jego historii i znaczenia, zapewnienie mu ochrony wywodzą się z wartości, jakie społeczeństwo przypisuje danemu dziedzictwu. Umiejętność rozumienia tych wartości zależy od tego, czy źródła informacji o nich są wiarygodne i prawdziwe. Wiedza i zrozumienie źródeł informacji oraz ich znaczenia to podstawowy wymóg w ocenie wszystkich aspektów autentyzmu.

Zgodnie z pkt 11 to, w jaki sposób ocenia się wartości i wiarygodność źródeł, może różnić się w zależności od kultury. Dlatego oceniając autentyczność i wartość danego dzieła, nie można opierać się na jedynych w swoim rodzaju niezmiennych kryteriach. Poszanowanie różnorodności kultur wymaga, aby ocena ta odbywała się w oparciu o kryteria właściwe ze względu na kontekst kulturowy, do którego dane dziedzictwo przynależy. Podkreśla to dodatkowo pkt 12, stanowiący, że sprawą pilną jest to, aby w ramach każdej z kultur rozpoznanie i ocena autentyzmu były zgodne z jej specyfiką odnoszenia się do wartości własnego dziedzictwa, a także odnoszenia się do wiarygodności źródeł informacji na jego temat. W związku z różnorodnością dziedzictwa, jego ewolucją w czasie oraz z niemożnością oderwania go od kontekstu kulturowego ocena autentyczności może być związana z wartością różnorodności źródeł informacji. Aspekty tych źródeł zgodnie z pkt 13 Dokumentu mogą obejmować: kształt (formę i projekt), materiały i substancję, zastosowania i funkcję, tradycje i techniki, położenie i otoczenie, ducha miejsca i odczucia, a także inne czynniki wewnętrzne i zewnętrzne. Wykorzystanie tych źródeł pozwala na opracowanie właściwego dla badanego dziedzictwa wymiaru artystycznego, historycznego, społecznego i naukowego.

Do Dokumentu z Nara dołączono dwa aneksy. Pierwszy z nich zaproponowany przez H. Stavela zawiera sugestie dotyczące uzupełnień do Dokumentu. Zaleca się w nich podejmowanie nieustannego wysiłku w celu uniknięcia narzucania standardowych procedur w próbie definiowania autentyzmu. Starania te wymagają podejścia, które zachęca do opracowania metod i narzędzi odpowiadających specyfice i potrzebom danej kultury. Można wskazać kilka wspólnych cech takiego podejścia, jak: 1) współpraca interdyscyplinarna oraz odpowiednie wykorzystanie całej dostępnej wiedzy i doświadczenia, 2) upewnienie się, że przypisane wartości są reprezentatywne dla danej kultury, 3) udokumentowanie szczególnego charakteru autentyczności dziedzictwa w celu opracowania wytycznych dotyczących utrzymania, konserwacji i monitoringu danego dobra, 4) aktualizacja oceny autentyczności w świetle zmieniających się wartości i okoliczności.

Wszelkie te działania powinny opierać się na międzynarodowej współpracy, co umożliwi wzrost szacunku i zrozumienia dla różnorodności dziedzictwa każdej kultury na świecie oraz wyznawanych przez nią wartości. Słusznie podkreślono w ostatnim punkcie aneksu, że działania te będą miały sens i możliwe będzie zachowanie różnorodnego dziedzictwa tylko w wyniku podniesienia świadomości na temat różnorodności dziedzictwa wśród ogółu społeczeństwa.

Aneks II zawiera dwie definicje – konserwacji, o której była mowa powyżej, oraz definicję źródeł informacji. Zgodnie z nią za takowe przyjmuje się wszystkie źródła materialne, pisane, mówione i symboliczne, dzięki którym możliwe jest zapoznanie się z naturą, wymogami, wymową i historią dziedzictwa kultury.

Wnioski

Dokument z Nara promuje holistyczne spojrzenie na dziedzictwo, zwracając uwagę na jego związek z wartościami niematerialnymi przy jednoczesnym uwzględnieniu jego pełnego kontekstu kulturowego. Duże znaczenie przypisywane jest również kapitałowi społecznemu – jego wiedzy i dążeniu do wspólnego celu, jakim jest ochrona światowego dziedzictwa³⁵. Poszerzona dzięki Dokumentowi z Nara doktryna konserwatorska umożliwia powszechny dialog, przy uwzględnieniu różnorodności kulturowej. Ponadto daje pełniejszy obraz światowego dziedzictwa oraz umożliwia jego właściwą ochronę.

Dokument z Nara uświadomił międzynarodowej opinii publicznej, że rozumienie autentyczności, wiarygodności źródeł oraz wartości dziedzictwa jest zależne od kultur i to w ramach tych kultur należy opracowywać własne, ale wiarygodne metody oceny, zasad ochrony i uznawania obiektów za zabytek. Przedstawienie tych metod i zasad na arenie światowej daje możliwość uznania wartości i autentyczności tych dóbr przez inne kręgi kulturowe. Ma to duże znaczenie dla wschodnioazjatyckich krajów, w tym Japonii, gdzie rozumienie autentyzmu znacznie różni się od europejskiego. Dokument z Nara sprowadza rozumienie autentyzmu do wymiaru regionalnego, jednak niecałkowicie zrelatywizowanego w stosunku do międzynarodowych ustaleń³⁶.

W Dokumencie zwraca się uwagę na wartość tożsamości, czy inaczej identyfikacji społeczności, przyjmując ją jako nadrzędną³⁷. Warto się zastanowić nad tym, czy posiadanie przez obiekt oryginalnej substancji jest aż tak istotne? Czy nie ważniejszy jest właśnie odbiór danego dobra przez społeczeństwo? Oryginalna substancja stanowi wartość samą w sobie, ale nie powinna być jedynym kryterium uznania danego obiektu za dobro kultury. Kultura to pojęcie bardzo szerokie, które swoim zasięgiem obejmuje nie tylko materię – substancję. Dlaczego więc tak bardzo się na niej skupiamy?

Bogumiła Rouba pisze w jednym ze swoich artykułów, w odniesieniu do Dokumentu z Nara, że: „poszanowanie autentycznych pamiątek ukształtowało (...) kulturę europejską i osłabienie tych podstaw jest odbieraniem ludziom ich kulturo-

³⁵ P. Kolodziejczyk, *Ustawa krajobrazowa czyli potrzebny krok... donikąd*, <http://jagiellonski24.pl/2015/04/27/ustawa-krajobrazowa-czyli-potrzebny-krok-donikad/> (dostęp: 26.11.2016).

³⁶ A. Buchanec, *Autentyzm...*, s. 121.

³⁷ *Ibidem*, s. 120–121.

wej opoki”³⁸. Dokument z Nara w żaden sposób jednak ich nie osłabia. Nie oznacza to, że od razu, na wzór japoński, mamy burzyć zabytkowe świątynie i na ich miejscu stawiać ich rekonstrukcje. Powinniśmy jednak uszanować kultury, które mają w zwyczaju tak postępować. Poza tym trzeba mieć na uwadze kwestię konfliktów zbrojnych, które od czasu do czasu wybuchają na świecie i ogrom zniszczeń, jakie z sobą niosą. Czy odbudowane, niegdyś zabytkowe, obiekty mogą być uznawane za dobra kultury? Obiekt taki nie spełnia przecież kryterium autentyczności substancji. A co z zabytkami, które przez bezmyślność ludzką zostały zniszczone? Odpowiedzią może być postawa Komitetu Światowego Dziedzictwa. Ponieważ Dokument z Nara stał się dla niego wyznacznikiem rozumienia autentyzmu, każde dobro kultury, pomimo niespełniania warunku autentyzmu formy i substancji, może zostać uznane za autentyczne i wpisane na listę UNESCO.

W Dokumencie z Nara można odnaleźć również podział autentyzmu na rodzaje, takie jak: autentyzm substancji, otoczenia, miejsca, formy, funkcji, ergotechniczny i społeczno-kulturowy. Autentyzm ergotechniczny nie był doceniany przed zrehabilitowaniem omawianego Dokumentu, ponieważ dotyczył głównie dziedzictwa kultury Japonii i Skandynawii. Odnosi się on przede wszystkim do technik budownictwa, materiałów, narzędzi budowlanych, zwyczajów, obyczajów oraz tradycji związanych z budownictwem³⁹.

Dokument z Nara odcisnął piętno na teorii konserwatorskiej i znacząco wpłynął na kolejne dokumenty doktrynalne ICOMOS-u. W preambule tzw. Karty Krakowskiej z 2000 r. została podkreślona różnorodność koncepcji dziedzictwa związana z tożsamością wspólnot kulturowych⁴⁰. Każda z nich jest odpowiedzialna za identyfikację oraz zarządzanie własnym dziedzictwem. Sama identyfikacja natomiast jest zależna od kontekstu społeczno-kulturowego. Karta przyjmuje możliwość rekonstrukcji w pkt 4, jeśli dany obiekt został zniszczony w wyniku działań zbrojnych lub klęski żywiołowej, ale jedynie ze względu na „wyjątkowe społeczne czy kulturowe motywacje związane z tożsamością całej wspólnoty”.

Do Dokumentu z Nara nawiązuje również Karta ICOMOS z 2003 r. zawierająca zasady analizy, konserwacji i strukturalnej restauracji dziedzictwa architektonicznego⁴¹. W celach Karty potwierdzono opracowywanie metod analiz i naprawy dziedzictwa właściwych ze względu na kontekst kulturowy. Zgodnie z Kartą wybór środków naprawczych i kontrolnych – tradycyjnych czy innowacyjnych – powinien być rozważany indywidualnie zgodnie z wartościami dziedzictwa. W zasadach Karty w pkt 1.2 potwierdzona została również definicja autentyzmu z Dokumentu z Nara.

³⁸ B. Rouba, *Autentyczność i integralność...*, s. 49.

³⁹ A. Buchanec, *Autentyzm...*, s. 160–161.

⁴⁰ Karta Krakowska. *Principia konserwacji i restauracji dziedzictwa architektoniczno-urbanistycznego* [w:] *Vademecum 2015*, s. 135–138.

⁴¹ Karta ICOMOS. *Zasady analizy, konserwacji i strukturalnej restauracji dziedzictwa architektonicznego*, tłum. P. Gumola [w:] *Vademecum 2015*, s. 155–157.

Odniesienie do tożsamości kulturowej i społecznej można odnaleźć w Deklaracji w sprawie zachowania *genius loci* z 2008 r.⁴² Odnosi się ona do niematerialnych wartości dziedzictwa kultury, zwracając uwagę na duchową wartość miejsca. *Genius loci* jest rozumiany tu jako połączenie elementów materialnych z niematerialnymi. Duch miejsca może być różnie postrzegany w zależności od kręgu kulturowego. Zgodnie z pkt 3 Deklaracji w związku z różnorodnością dziedzictwa i różnorodnością kultur może się zdarzyć tak, że jedno miejsce ma kilka *genius loci* i mogą je dzielić różne wspólnoty.

Nowe spojrzenie na autentyzm, wartość i różnorodność dziedzictwa, które zostało przedstawione w Dokumencie z Nara, jest powielane w kolejnych dokumentach organizacji międzynarodowych zajmujących się ochroną zabytków. W związku z tym odpowiedź na pytanie, czy Dokument z Nara był potrzebny, powinna być prosta. Jednak nie jest tak do końca. Z jednej strony odpowiedź brzmi tak, ponieważ dokument ten stał się wyznacznikiem rozumienia autentyzmu przy wpisie obiektu na Listę Światowego Dziedzictwa, poza tym dzięki niemu przedstawiono ważny dla ochrony światowego dziedzictwa problem i od razu wskazano możliwość jego rozwiązania. Z drugiej jednak strony odpowiedź brzmi nie, ponieważ nie ma żadnych formalnych możliwości egzekwowania przestrzegania zasad zawartych w dokumentach doktrynalnych uchwalanych przez ICOMOS – co daje państwom możliwość niestosowania się do nich. W praktyce oznacza to, że realizując jakieś działania, można powołać się na właściwie dowolnie wybrany dokument lub nie brać pod uwagę żadnego i nie spowoduje to żadnych konsekwencji⁴³. Nie można jednak odmówić Dokumentowi z Nara tego, że stał się powodem i katalizatorem zmian, jakie zaszły od lat 90. w teorii konserwacji.

SUMMARY

EUROCENTRIC AND FAR EASTERN VIEW ON THE VALUE OF THE AUTHENTICITY OF THE MONUMENT – NARA DOCUMENT AS AN ATTEMPT TO RECONCILE THE DIFFERENT VIEWS

The Nara Document of Authenticity was drawn up in 1994 during Conference on Authenticity in Relation to the World Heritage Convention, held at Nara (Japan). The purpose of the final version of the Nara Document was an attempt to reconcile principles thinking in the conservation field. In the first part of the article European understanding of the au-

⁴² Deklaracja w sprawie zachowania *genius loci* (ducha miejsca), tłum. A. Młodawska [w:] *Vademecum* 2015, s. 179–181.

⁴³ B. Szmygin, *Teksty doktrynalne w ochronie dziedzictwa – analiza formalna, zasady tworzenia, dalsze działania* [w:] *Vademecum* 2015, s. 11–12.

thenticity of historic buildings, which can be analyzed based on the Charter of Venice was presented. Definitions approved in this charter were not acceptable for East Asian countries (including Japan). Internationalization of the problem of protection of heritage caused that they began to pay attention to the cultural diversity and heritage diversity.

In the second part of the article Japanese understanding of authenticity related to traditional Japanese timber join design, Japanese culture, maintenance, repair and dismantling, preservation politics and traditional attitudes to preservation monuments was characterized. The Nara Document developed concept that “authenticity” should take into consideration the compounds that exist between the material and intangible heritage, drew attention to diversity of cultures (cultural context) and heritage in our world. The content presented in The Nara Document was important for the protection of World Heritage problem of authenticity and possible solutions.

PRZEMIANY ERY MEIJI (1868–1912).
MODERNIZACJA A FORMOWANIE SIĘ
„NOWEJ” TOŻSAMOŚCI W JAPONII*

Charakterystyczne dla feudalnej Japonii etosy samurajski oraz *chōnin* (mieszczański) są wytworami izolacji kraju na arenie międzynarodowej. To właśnie ponad 250 lat trwania siogunatu Tokugawa (1600–1868) przyczyniło się do powstania dwóch jakże unikalnych sfer kulturowych (samurajskiej i mieszczańskiej). Jednakże okres Edo, poza oczywistym wpływem na rozwój kultury japońskiej, doprowadził do znacznego zacołania kraju względem Europy. Pojawienie się w zatoce Edo w 1853 r. eskadry okrętów pod przywództwem komandora Matthew Perry’ego nieodwracalnie wpłynęło na kształt późniejszej historii kraju, a pośrednio również kultury japońskiej. Konfrontacja z Zachodem stała się punktem zwrotnym w dziejach Japonii. Twierdzenie, że po 1868 r. Japonia się zeuropeizowała, zakłada większą niż było to w rzeczywistości bierność kulturową ze strony Japończyków¹. W dziewiętnastowiecznej i dwudziestowiecznej historii Japonii tradycja oraz nurt przemian wewnętrznych spłotyły się z wpływami Zachodu, doprowadzając do uformowania się społeczeństwa nowoczesnego, które zachowało swoją tożsamość. W żadnym społeczeństwie (nawet wśród pionierów nowoczesności) głębokie reformy modernizacyjne nie przebiegały bez zakłóceń porządku wewnętrznego. Dla ludów nieeuropejskich proces ten stanowił bardzo brutalny wstrząs, gdyż został on narzucony przez obce państwa i, co się z tym łączy, obcą kulturę. W pierwszej fazie modernizacja oznaczała ustąpienie wobec kultury Zachodu

* Niniejszy tekst powstał w wyniku badań prowadzonych w ramach grantu przyznanego przez Fundację Japońską w latach 2015–2016.

¹ Twierdzenie takie zakłada całkowite odrzucenie swojej tradycji w imię lepszej i nowej kultury europejskiej. Twierdzenie, że po 1868 r. Japonia „zaczęła się modernizować”, podkreśla istnienie procesu bardziej ogólnego, w którym Japończycy uczestniczyli czynnie i twórczo. Z całą pewnością historia ukazuje coś więcej niż tylko bierne naśladownictwo wzorów europejskich i amerykańskich. Radosław S. Czarnecki w pracy z 2008 r. pt. *Westernizacja czy modernizacja* (<http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,5830>, dostęp: 30.07.2016), opisując relacje pomiędzy modernizacją a westernizacją, zauważa, że „za westernizację uznamy przyjmowanie wzorów kultury zachodniej i ich powszechną akceptację, a za modernizację – proces stałego unowocześniania i uwspółcześniania warunków życia codziennego (czyli postęp i rozwój społeczny)”. Można więc założyć, że Japonia w pierwszych latach po przewrocie Meiji ulegała westernizacji, aby z czasem przekształcić proces ten w modernizację.

(proces przewrotu instytucjonalnego i intelektualnego oraz szok kulturowy). Otwarcie się Japonii oznaczało nie tylko wtargnięcie Europejczyków w głąb kraju. Niosło ono konsekwencje w wielu wymiarach – politycznym, gospodarczym i kulturalnym. W tym ostatnim wymiarze generowało kryzys tożsamości na nieznaną wcześniej w Japonii skalę². Ogromna presja Zachodu spowodowała, że musiano uformować na nowo wyraźnie określone narodowo społeczeństwo. Dopiero po wyłonieniu się nowych i energicznych przywódców, którzy zdołali zjednoczyć społeczeństwo oraz zbudować solidne podstawy materialne, zrodził się „nowy” naród japoński, mogący współzawodniczyć o miejsce w świecie współczesnym. Przywódcy nie mogli się wyłonić, dopóki nie obalono starej struktury politycznej i nie zniesiono dawnych praw. Proces modernizacji w Japonii był ściśle związany z rewolucją polityczną wymierzoną przeciwko dawnemu reżimowi.

Przed tak uformowanym nowym państwem zarysowały się trudności dalszego rozwoju. Postęp techniczny oraz rozwój przemysłowy stanowiły podstawowy warunek egzystencji ekonomicznej. System polityczny cały czas ewoluował. Wprowadzenie narodu w nowoczesny świat wymagało wielu zmian – w początkowej fazie szybkich i czerpiących inspirację z Zachodu, w późniejszym okresie długofalowych i wynikających z rodzimych uwarunkowań. Inaczej mówiąc, początkowe uleganie wpływowi Zachodu zaczęło ustępować miejsca fazie modernizacji³.

Największym pragnieniem japońskich elit tamtego okresu było stworzenie silnego i nowoczesnego państwa, które mogłoby dorównać mocarstwom zachodnim. Pierwsze lata po przewrocie to walka Japonii o zachowanie własnej odrębności. Kraj wątpliwie ekonomicznie i rozdarty wewnętrznymi antagonizmami nie mógłby się oprzeć ekspansji kolonialnej Zachodu. Dlatego konieczne stało się obalenie zewnętrznych form feudalizmu, stworzenie centralnego rządu, a w dalszej kolejności wzmocnienie ekonomiczne i militarne. W tym celu niezbędna okazała się pomoc zagranicznych ekspertów oraz intensywne szkolenie rodzimych specjalistów w kraju i za granicą, aby mogli służyć Japonii swoją wiedzą. Ważne przy tym było, aby nie popaść w zależność finansową od obcych mocarstw. Wszystkie te punkty były realizowane konsekwentnie i jednocześnie⁴. W pierwszym rządzie obalono zewnętrzne formy feudalizmu (zniesiono autonomię księstw feudalnych i nastąpiło formalne zrównanie klas społecznych) oraz zreformowano armię.

² Japończycy byli zobowiązani udostępnić określoną liczbę portów oraz musieli umożliwić poruszanie się po kraju misjonarzom, podróżnikom i kupcom.

³ Reakcja Japonii na napór Zachodu była szybka i zdecydowana. W latach 1854–1877 Japonii udało się przezwyciężyć podwójny kryzys tożsamości i bezpieczeństwa wewnętrznego. W latach 1868–1890 realizacja dalekosiężnych reform społecznych, gospodarczych i oświatowych pozwoliła uporać się z problemami rozwoju ekonomicznego kraju. J. Tubielewicz, *Historia Japonii*, Warszawa 1984.

⁴ Więcej na ten temat zob. E. Palasz-Rutkowska, K. Starecka, *Japonia*, Warszawa 2004; C. Totman, *Historia Japonii*, przeł. J. Hunia, Kraków 2009.

W 1871 r. do Stanów Zjednoczonych i Europy została wysłana misja składająca się z ponad pięćdziesięciu osób⁵. W skład wyprawy wchodziło pięć kobiet wysłanych na studia do Stanów Zjednoczonych⁶. Sam ten fakt dowodził, do jakiego stopnia Japończycy byli skłonni przekształcić swoje poglądy (postawy, zachowania) w trakcie modernizacji. W społeczeństwie feudalnym pozycja kobiety była ściśle określona zgodnie z zasadami konfucjańskimi. Wyjście kobiety poza rodzinę stanowiło krok iście rewolucyjny⁷. Większość członków wyprawy po raz pierwszy opuściła rodzimym kraj. Podróż ta była dla nich wyprawą w świat dziwów, gdzie na każdym kroku spotykali nieznane urządzenia, obyczaje oraz przedmioty, których przeznaczenia nie znali. Interesowali się wszystkim, a wiedza praktyczna, jaką Japończycy wynieśli z tej podróży, przekroczyła wszelkie oczekiwania. Nabrali przy tym także wielkiego szacunku dla Zachodu oraz przekonania, że Japonia musi się najpierw wzmocnić wewnętrznie, a dopiero potem będzie mogła stanąć do współzawodnictwa w jakiegokolwiek dziedzinie.

Zmiany dotknęły wszystkich dziedzin życia. Zgodnie z zaleceniami przygotowanymi przez misję Iwakury rząd japoński zatrudnił około trzech tysięcy doradców zagranicznych, których celem była pomoc w dostosowaniu kraju do standardów zachodnich⁸. Eksperci z Niemiec organizowali uniwersytety oraz szkoły medyczne, a w późniejszym czasie pomagali przy tworzeniu konstytucji. Amerykanie służyli radą przy reformowaniu systemów pocztowego oraz rolnego. Rolą Anglików było tworzenie kolei, łączności i marynarki wojennej. Armia lądowa korzystała z usług Francuzów. Poza tym zatrudniano między innymi malarzy i rzeźbiarzy włoskich, których zadaniem było zaznajamianie Japończyków z arkanami sztuki europejskiej

Dyskursy intelektualne na temat modernizacji kraju

Wstępem do dalszych rozważań nad wpływem modernizacji na kulturę japońską jest twierdzenie J.W. Halla: „jak w każdym przypadku zapożyczeń kulturowych to, co określa się mianem »reakcji japońskiej«, stanowiło w istocie mieszaninę różnych, niekiedy nawet sprzecznych wzorców jednostkowych i grupowych”⁹.

⁵ Na czele misji stał Iwakura Tomomi (1825–1883), który jako arystokrata dworski uczestniczył w działaniach mających na celu obalenie siogunatu Tokugawów oraz restaurację władzy cesarskiej.

⁶ J. Tubielewicz, *Historia...*

⁷ Jedną z uczestniczek misji była Tsuda Umeko, która po dwóch pobytach w Stanach Zjednoczonych (1871–1882 i 1889–1892) ufundowała w Tokio pierwszy żeński uniwersytet – Joshi Eigaku Juku (obecnie Tsuda Juku Daigaku). M. Inoue, *Shinshosetsu nibon-shi*, Tokio 1994.

⁸ J.W. Hall, *Japonia*, przeł. K. Czyżewska-Madajewicz, Warszawa 1979, s. 237–238.

⁹ *Ibidem*, s. 239.

Koniec XIX oraz pierwsze dwudziestolecie XX w. charakteryzują się ożywioną dyskusją (prowadzoną przez japońskich myślicieli) na temat roli tradycji japońskiej. Jedną z głównych cech społeczeństwa japońskiego jest łatwość przyswajania nowych trendów kulturowych. Japończycy nie tylko biernie zapożyczają nowinki społeczne, ale też w sposób twórczy dostosowują je do własnych wymagań¹⁰.

W początkowych latach ery Meiji spotykamy się z intensywnymi próbami odrzucenia osiągnięć kultury japońskiej. Często pojawiała się z twierdzenie, że „Japonia musi się narodzić powtórnie z nowej amerykańskiej matki i francuskiego ojca”¹¹. Powyższą tezę starano się realizować na wielu płaszczyznach. Proponowano (w myśl teorii darwinizmu społecznego), aby Japończycy zawierali mieszane małżeństwa, zapewniając przy tym swojej rasie dopływ „nowej, wyższej jakościowo, krwi z Zachodu”¹². Inna z postulowanych idei nakazywała modyfikację lub całkowite zarzucenie nauki języka japońskiego jako niezbędny element procesu modernizacji. Atakowano całą przeszłość Japonii – filozofię, literaturę, sztukę oraz system polityczny jako relikty epoki barbarzyńskiej.

Dyskusji dotyczącej wdrażania w Japonii zachodniego systemu polityczno-społecznego towarzyszyło powstawanie klubów, których celem było debatowanie nad kierunkiem zmian. Jednym z najbardziej znanych tego rodzaju stowarzyszeń był założony w 1873 r. Meirokusha¹³. Wśród członków klubu znajdowały się osoby, które w niedalekiej przyszłości odegrały ważną rolę w historii Japonii, np. Fukuzawa Yukichi – założyciel Uniwersytetu Keiō, Katō Hiroyuki – rektor Uniwersytetu Tokijskiego czy Nishimura Shigeki – wychowawca cesarza. Fukuzawa zasłynął jako zagorzały przeciwnik systemu feudalnego (szczególną niechęcią darzył feudalne wartości społeczne oraz popierające je dogmaty konfucjańskie) i propagator zachodnich koncepcji państwa¹⁴. W swoich pracach (*Seiyō jijō* – Stosunki w świecie zachodnim, 1866; *Gakumon no susume* – Rozwijanie nauk, 1872; *Bunmeiron no gairyaku* – Szkice o cywilizacji, 1875) nawoływał do odrzucenia balastu przeszłości, przekonywał przy tym społeczeństwo do potrzeby zmian poprzez dostosowanie zachodnich teorii państwowości do japońskich potrzeb oraz wyjaśniał znaczenie nowoczesnej cywilizacji¹⁵.

Pierwsza ze wspomnianych powyżej prac *Seiyō jijō* została napisana przez Fukuzawę po jego pobytach w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej (1860) i Eu-

¹⁰ Zob. J. Splisgart, *Obrzędowość rodzinna w Japonii. Społeczny wymiar obrzędów przejścia oraz kultu zmarłych dawniej i dziś*, Wrocław 2005, s. 15–26. Przykładem może tu być „stulecie chrześcijaństwa” (1542–1638), kiedy to po entuzjastycznym przyjęciu nowych wzorców kulturowych Japończycy odrzucili znaczną część nowości, z religią chrześcijańską na czele.

¹¹ J. Hall, *Japonia...*, s. 239.

¹² *Ibidem*, s. 239.

¹³ E. Palasz-Rutkowska, K. Starecka, *Japonia...*

¹⁴ J. Tubielewicz, *Historia...*

¹⁵ Fukuzawa utożsamiał postęp z reformą polityki oraz oświaty.

ropie (1862), gdzie wybrał się jako przedstawiciel dyplomatyczny siogunatu¹⁶. Autor stara się przedstawić japońskiemu czytelnikowi różnice pomiędzy Japonią a krajami zachodnimi. Całość składa się z dziesięciu tomów, z których każdy jest poświęcony innemu zagadnieniu. W pierwotnym kształcie Fukuzawa chciał, poza krótkim wprowadzeniem, opisać jedynie poszczególne kraje, które miał okazję odwiedzić (USA, Holandię, Anglię, Francję, Rosję, Prusy i Portugalię), jednakże w związku z brakiem japońskich odpowiedników takich słów, jak np. *freedom* (wolność), *liberty* (wolność), *human rights* (prawa człowieka), zmienił pierwotną koncepcję i podzielił całość na trzy części. W pierwszej części (obejmującej tomy 1–3) opisuje w sposób ogólny system społeczno-polityczny krajów zachodnich (politykę, prawo podatkowe, finanse państwa, handel zagraniczny, stosunki międzynarodowe, wojsko, literaturę, szkolnictwo, prasę) oraz jego zastosowanie w USA, Anglii i Holandii. W związku ze wspomnianymi wyżej problemami w przekładzie niektórych słów część druga (tomy 4–6) jest poświęcona szczegółowemu opisowi poszczególnych zwrotów i próbie ich adaptacji do warunków japońskich. Ostatnia, trzecia część, zawiera opis Rosji, Francji, Prus oraz Portugalii. Ze względu na przystępny język oraz zawarte informacje *Seiyō jijō* uczyniło w Fukuzawę eksperta do spraw Zachodu.

Druga z prac pt. *Gakumon no susume* wpasowuje się w nurt przemian, jakie ogarnęły Japonię w latach 70. XIX w.¹⁷ Autor w latach 1872–1876 opublikował siedemnaście esejów dotyczących wpływu edukacji na niezależność państwa. Fukuzawa na podstawie obserwacji poczynionych w Europie i Ameryce uznał, że edukacja jest kluczem do rozwoju społecznego. W pierwszym eseju stawia tezę, że poprzez naukę ludzie stają się niezależni, co automatycznie prowadzi do zmiany systemu społecznego, który z kolei przekłada się na niezależność kraju. Fukuzawa, nawiązując do Deklaracji niepodległości Stanów Zjednoczonych twierdził, że wszyscy ludzie rodzą się równi, jednakże to edukacja bądź jej brak wpływa w późniejszym okresie na pojawienie się hierarchii społecznej. Ludzie poprzez edukację (naukę czytania i pisanie) uzyskują dostęp do wiedzy, która jest potrzebna do rozwoju zarówno jednostki, jak i kraju oraz staje się wyznacznikiem cywilizacji. W sposób kolokwialny autor określa ludzi niewykształconych jako głupców, którzy, tkwiąc w swojej głupocie, skazują się na biedę¹⁸. Rozwijając wątek biedoty, Fukuzawa twierdzi, że jest ona przyczyną wszelkich niepokojów społecznych (brak wykształcenia prowadzi do biedy, ta z kolei wywołuje zazdrość, co skutkuje wspomnianymi niepokojami społecznymi).

¹⁶ Tekst *Seiyō jijō* w języku japońskim jest dostępny na stronie internetowej Uniwersytetu Keio: http://project.lib.keio.ac.jp/dg_kul/fukuzawa/flipper/F7-A02-01/book150.html (dostęp: 30.07.2016).

¹⁷ Tekst *Gakumon no susume* w języku japońskim jest dostępny na stronie internetowej biblioteki Aozora-bunko: http://www.aozora.gr.jp/cards/000296/files/47061_29420.html (dostęp: 3.08.2016).

¹⁸ Głupota w ujęciu Fukuzawy jest równa brakom w wykształceniu.

Ostatnim wątkiem poruszonym przez Fukuzawę jest kwestią otwarcia Japonii na wpływy zachodnie. Autor krytykuje przeciwników kontaktów z krajami zachodnimi. Jego zdaniem izolacjonistyczna polityka prowadzi jedynie do zacofania i upadku kraju. Przytacza jako przykład Chiny, które od samego początku traktowały obco-krajowców jako podrzędną kategorię ludzi. Doprowadziło to, zdaniem autora, do podbicia Chin przez mocarstwa zachodnie. Swoje rozważania podsumowuje przysłowiem *I no soko no kawazu, taikai wo shirazu* („żaba na dnie studni nie ma pojęcia o wielkim morzu”) i stwierdzeniem, że ponowne zamknięcie granic stanie się zgubne dla kraju.

Trzecie z opracowań przygotowanych przez Fukuzawę, zatytułowane *Bunmeiron no gairyaku*, stanowi swoiste uzupełnienie jego poprzednich prac¹⁹. Składa się z sześciu tomów, w których autor omawia kwestie związane z cywilizacją oraz wpływem edukacji na rozwój kraju. Autor wyróżnia trzy podstawowe typy krajów: cywilizowane, półcywilizowane oraz dzikie²⁰.

Do pierwszej grupy zalicza państwa europejskie i Stany Zjednoczone, cechujące się samowystarczalnością, wysokim poziomem edukacji, uprzemysłowieniem oraz ciągłym rozwojem technologicznym.

Druga grupa to Chiny, Japonia, kraje azjatyckie oraz Turcja, które bazują na gospodarce rolniczej. Według Fukuzawy państwa te nie ulepszają technologii i jedynie korzystają ze zdobyczy innych, więc nie są samowystarczalne.

Państwa afrykańskie oraz Australia zostają zaklasyfikowane do trzeciej kategorii. Cechą tych regionów ma być zbieracko-łowiecka gospodarka oraz załączki rolnictwa i rybołówstwa, a także całkowity brak chęci do unowocześnienia.

Tym, co hamuje rozwój krajów z drugiej i trzeciej grupy, jest według Fukuzawy brak chęci do naśladowania bardziej rozwiniętych społeczeństw (tkwienie w stanie stagnacji)²¹. Zdaniem autora cywilizacja Zachodu cechuje się przemieszaniem różnych grup społecznych, które doprowadziło do rozwoju demokracji i ich bujnego wzrostu ekonomiczno-technologicznego²².

W swojej pracy Fukuzawa porusza również temat *kokutai*. Uważa, że charakter narodowy nie jest jedynie cechą społeczeństwa japońskiego²³. W myśl tej teorii każ-

¹⁹ Tekst *Bunmeiron-no-gairyaku* w języku japońskim jest dostępny na stronie internetowej: <http://www.geocities.jp/hgonzaemon/bunmeironnogairyaku.html> (dostęp: 4.08.2016).

²⁰ Powyższa teoria pokrywa się z powszechnymi ówczesnie założeniami ewolucjonizmu, który dzielił społeczności ludzkie na trzy podstawowe grupy: dziką, barbarzyńską i cywilizowaną. Według koncepcji ewolucjonistycznej jedynie kraje europejskie oraz północnoamerykańskie były uznawane za cywilizowane.

²¹ Jako przykład Fukuzawa Yukichi podaje Chiny, które w porównaniu z krajami zachodnimi są półcywilizowane, jednakże w odniesieniu do Afryki stają się państwem cywilizowanym.

²² Swoje tezy oparł na pracach poświęconych europejskim cywilizacjom, napisanych przez francuskiego uczonego F. Guizota.

²³ Koncepcja *kokutai* jest zbliżona z *volks geist* w ujęcie Johanna Gottfreida Herdera.

dy naród ma swój unikalny charakter, który nie jest niezmienny (nie jest powiązany z religią i językiem). Podlega on przemianom dostosowującym go do doraźnych warunków społecznych²⁴. Fukuzawa dopasował przy tym teorię *kokutai* do swojej koncepcji rozwoju i niezależności kraju, utożsamiając postęp i niezawisłość z charakterem narodowym²⁵.

Inni japońscy intelektualiści końca XIX w. postulowali jeszcze głębsze zmiany. Nakamura Masanao oraz Niishima Jō utożsamiali postęp z religią chrześcijańską, twierdząc jednocześnie, że sama sztuka i technika Zachodu pozbawiona otoczki religijnej będzie jedynie pustą skorupą²⁶.

Kwestia charakteru narodowego Japończyków została podjęta również przez Katō Hiroyuki w jego pracy pt. *Kokutai Shinron* (Nowa teoria charakteru narodowego, 1874). Autor z jednej strony krytykuje azjatyckie teorie państwowości, z drugiej zaś zastanawia się nad przeniesieniem na grunt japoński liberalnych systemów politycznych (monarchii konstytucyjnej)²⁷. W ujęciu Katō *kokutai* odnosi się do wiecznych i niezmiennych aspektów politycznych, historycznych oraz tradycji i zwyczajów, których reprezentantem jest cesarz. W opozycji do *kokutai* autor używa terminu *seitai*, który opisuje doraźne formy rządzenia – zmieniające się wraz z warunkami politycznymi i społecznymi²⁸.

Prezentowane powyżej nurty umysłowe wywołały jeden, prawdopodobnie uboczny, acz wielce znaczący z punktu widzenia współczesnej kultury japońskiej efekt. W trakcie nawoływania do porzucenia wytworów feudalnego społeczeństwa zapomniano (lub starano się zapomnieć) o istniejącym do połowy XIX w. podziale na stany szlachecki oraz mieszczański. Skutkiem tego było połączenie w jeden nurt arystokratyczno-samurajskiej tradycji ze swoistym spadkiem po kulturze *chōnin* – popularnej. W jednej chwili obok siebie znalazły się wszystkie te elementy kultury, które siogunat Tokugawa pieczołowicie odgradzał za pomocą dekrétów. Dlatego też *shamisen* (trójstrunowy instrument używany przez kurtyzany i gejsze) i *koto* (trzy-nastostrunowy instrument popularny wśród kobiet wywodzących się z arystokracji); teatry popularny *kabuki* i szlachecki *nō*, samuraje (wraz z *budō* – sztukami walki pielęgnowanymi przez stulecia w ramach *bushidō*) oraz gejsze – wszystko to zostało zebrane w jedną wspólną kategorię i określone jako relikty przeszłości.

Podczas gdy na początku XX w. do władzy doszli zwolennicy imperializmu, w Japonii rozpoczął się nowy proces, którego celem było odtworzenie korzeni kultury japońskiej. Wzrastająca niechęć do ludzi Zachodu oraz ich wartości znalazła

²⁴ J. Brownlee, *Four stages of Japanese Kokutai [National Essence]*, British Columbia 2000, s. 1.

²⁵ Cesarz w myśl koncepcji Fukuzawy miał być niezależną od rządu głową państwa; *ibidem*.

²⁶ J. Hall, *Japonia...*, s. 239–240.

²⁷ J. Brownlee, *Four stages...*

²⁸ Początkowo Katō nawiązywał do liberalizmu brytyjskiego (wszyscy ludzie mają naturalne prawa), jednakże z biegiem czasu jego poglądy przekształciły się w społeczny darwinizm (prawa przysługują jedynie silniejszym).

swój upust w powrocie do wcześniej odrzuconej sztuki, filozofii oraz religii z okresu Edo (1600–1868), które uznano za feudalną pozostałość. Odtwarzanie zapomnianej na 50 lat tradycji przyczyniło się do niewątpliwego awansu kultury popularnej (mieszczańskiej), która w pierwszej połowie XX w. zaczęła przeżywać swój renesans. W dniu dzisiejszym oba teatry *nō* i *kabuki* są uznawane za tradycyjne, a gejsza awansowała z roli profesjonalnej artystki do swoistej strażniczki tradycji japońskiej²⁹. Jak to ujął J.W. Hall: „Proces formowania tożsamości narodowej Japończyków wobec wpływów Zachodu miał trzy wyraźne stadia: gorliwą akceptację wzorów zachodnich, następnie ich przyswajanie, modyfikację i wreszcie powrót ku pewnym elementom własnej tradycji. Tak powstał amalgamat myślowy cechujący »oświecony konserwatyzm« intelektualistów z późniejszego okresu Meiji. Wciąż jeszcze lękliwi oni pewnych elementów postępu w stylu zachodnim, jednakże żywione przez nich uczucie wstydu z powodu zacofania ich ojczyzny zaczynało ustępować miejsca nowej dumie narodowej, płynącej z dotychczasowych sukcesów w unowocześnianiu kraju oraz z poczucia głębokiego przywiązania do tradycyjnych wartości. W ten sposób konfucjańskie koncepcje społeczne i polityczne idee *shintō* ukształtowały nowe poczucie godności narodowej”³⁰.

Konstytucja Meiji – kreowanie nowych porządków: prawnego i społecznego

W 1890 r. został wydany Dekret cesarski o wychowaniu. W treści dekretu można przeczytać:

Wy, nasi poddani, okazujcie miłość synowską rodzicom, kochajcie waszych braci i siostry; jako mężowie i żony żyjcie w harmonii; jako przyjaciele bądźcie wierni; zachowujcie się skromnie i z umiarkowaniem; rozciągajcie swoją życzliwość na wszystkich; zajmijcie się nauką i kultywujcie sztuki, pogłębiając przez to swoje zdolności intelektualne i doskonaląc siłę moralną; co więcej – stawiajcie na pierwszym miejscu dobro publiczne i popierajcie wspólne interesy; zawsze szanujcie Konstytucję i przestrzegajcie praw; jeżeli zajdzie potrzeba – odważnie ofiarujcie się krajowi; w ten sposób strzeżcie i podtrzymujcie dobrobyt Naszego Cesarskiego Tronu równego niebu i ziemi. W ten sposób będziecie nie tylko naszymi dobrymi wiernymi poddanymi, ale też rozgłosicie sławę swoich przodków. Droga wskazana tutaj jest zaiste nauką przekazaną przez Naszych Przodków Cesarskich, by była przestrzegana zarówno przez ich Potomków, jak i poddanych – niezmienna przez wszystkie wieki i prawdziwa na każdym miejscu³¹.

²⁹ Zob. J. Splisgart, *Instytucja gejszy. Przykład adaptacji tradycji w społeczeństwie japońskim*, „Lud” 2005, t. 85, s. 141–156.

³⁰ J. Hall, *Japonia...*, s. 242.

³¹ J. Tubielewicz, *Historia...*, s. 370.

Ta dawka moralizatorstwa została skierowana do narodu w okresie, gdy cały kraj był ogarnięty pasją modernizacji. Oznaczało to, że Japonia będzie posiadać nowoczesną armię i partie polityczne, jak każdy cywilizowany kraj na świecie; że w miastach staną domy z cegły; że Japończycy porzucą tradycyjne kimona dla zachodnich ubrań, ale jednocześnie w powodzi nowinek pozostaną Japończykami, obywatelami unikalnego, boskiego cesarstwa.

Konstytucja Meiji jest często określana przez naukowców jako ustawa przygotowana pod wpływem pruskim³². Pomimo że niewątpliwie wykazuje cechy europejskie, jest to ustawa zasadnicza o japońskim rodowodzie. Już w treści preambuły spotykamy następujące stwierdzenie:

Dzięki chwale naszych przodków wstąpiwszy na tron linii dynastycznej niezachwianej od niepamiętnych wieków, pragnąc popierać dobrobyt i dać [podstawy] rozwoju moralnych i intelektualnych zdolności naszych ukochanych poddanych – tych właśnie, którzy byli obdarzeni łaskawą troską i serdeczną opieką naszych przodków, i mając nadzieję osiągnięcia pomyślności państwa we współdziałaniu z naszym ludem i przy jego poparciu – w ślad za naszym cesarskim reskryptem z 12 dnia 10 miesiąca 14 r. ery Meiji obwieszcza niniejszym podstawowe prawo państwa, aby przedstawić zasady, którymi będziemy się kierować w naszym postępowaniu, i aby wskazać naszym potomkom i naszym poddanym, do czego mają się stosować po wieczne czasy. Prawo rządzenia państwem odziedziczyliśmy po naszych przodkach i przekażemy je naszym potomkom. Ani my, ani oni w przyszłości nie zaniedbają sprawowania władzy zgodnie z rozporządzeniami zatwierdzonej niniejszej Konstytucji³³.

Powołanie na wieczność dynastii we wstępie jest potwierdzeniem tego, co znajduje się w dalszej części Konstytucji. Pozycja cesarza została wysunięta na najważniejsze miejsce. W art. 1 § 1 Konstytucji możemy między innymi przeczytać, że Cesarstwo Japońskie rządzone jest przez cesarzy z dynastii, która panuje w nieprzerwanej linii przez wszystkie wieki, osoba władcy jest święta i nienaruszalna, a monarcha jest głową państwa i naczelnym wodzem sił zbrojnych. Poza tym cesarz miał prawo zwoływania parlamentu, wydawania dekretów z mocą ustaw oraz nadawania tytułów szlacheckich i ogłaszania amnestii.

Zgodnie z treścią Konstytucji cesarz stał się podstawą japońskiej państwowości i tożsamości, co jest nawiązaniem do koncepcji *kokutai* – cesarza jako symbolu spajającego naród³⁴. Poniżej tej centralnej i wszechobecnej figury lokowały się organy władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej. W myśl art. 1 § 10 Konstytucji

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*, s. 368.

³⁴ Pracujący w latach 40. XX w. dla rządu USA antropolodzy wskazali na istotną rolę cesarza w podtrzymaniu ciągłości i stabilności istnienia Japonii. To właśnie wyniki badań antropologicznych przyczyniły się do opracowania wytycznych dla Amerykańskich Władz Okupacyjnych (w tym zachowania instytucji cesarskiej). Szczegółowa analiza społeczeństwa japońskiego jest zawarta w pracy: R. Benedict, *Chryzantema i miecz. Wzory kultury japońskiej*, Warszawa 2003.

ministrowie powoływani byli przez cesarza i tylko przed nim odpowiadali. Władza ustawodawcza była ustalona w postaci dwuizbowego parlamentu, w którym Izba Wyższa składała się z członków dawnej i nowej arystokracji oraz osób specjalnie nominowanych przez cesarza. Izba Niższa była ciałem wybieralnym w wyborach powszechnych, ale jej władza była mocno ograniczona ze względu na szerokie przywileje Izby Wyższej. Władza sądownicza została określona w sposób bardzo ogólnikowy w kilku artykułach, które pozostawiły wiele szczegółów do późniejszego obudowania specjalnym zespołem praw.

Można stwierdzić, że ogólnikowość to cecha charakterystyczna Konstytucji Meiji. Tylko artykuły dotyczące osoby cesarza są sformułowane w sposób precyzyjny, aby nie pozostawić narodowi żadnych wątpliwości w tym względzie.

Konstytucja formalnie przekształciła Japonię w monarchię konstytucyjną, ale pod tą zmodernizowaną formą ustrojową zachowały się prastare japońskie tendencje i sentymenty. Pojęcie świętości cesarskiej zostało zaczerpnięte z najstarszej warstwy *Kojiki* (712 r.) i *Nihon-shoki* (720 r.). Odpowiednio przygotowane miało służyć zjednoczeniu narodu wokół tronu. Cesarz stał się symbolem i musiał firmować posunięcia swoich ministrów.

Początki współczesnego systemu oświatowego

Należy jednak zauważyć, że wszystkie osiągnięcia Japonii w początkowym okresie Meiji miały bardzo kruche podstawy. Potrzebne było wypracowanie teoretycznego i technicznego systemu nauczania. Do 1868 r. istniały w Japonii tylko szkoły prywatne oraz świątynne. Dawały one wykształcenie podstawowe, głównie humanistyczne; dużo uwagi poświęcano tam kaligrafii i sztuce komponowania wierszy, natomiast nauki ścisłe schodziły na dalszy plan. Dopiero w roku 1871 stworzono państwowy system szkolnictwa, który był wzorowany na europejskiej oświecie. Wprowadzono obowiązek nauki od szóstego do dwunastego (lub trzynastego) roku życia³⁵. Rok później powstały szkoły średnie i techniczne oraz wyższe szkoły prywatne i państwowe. Głównym ich zadaniem było szerzenie wiedzy zdobytej na Zachodzie. Wykształcono kadre, która zastępowała fachowców i profesorów z Zachodu oraz tworzyła intelektualną i techniczną elitę, całym sercem oddaną nowej Japonii i cesarzowi³⁶.

Pomimo że powstawały szkoły publiczne, ludność (szczególnie wiejska) nie była przekonana do powszechnego nauczania. Aby zachęcić naród do dokształcania się, cesarz Matsuhito (Meiji) wydał dekret o następującej treści:

³⁵ W społecznościach wiejskich okres nauki był wydłużony o rok ze względu na wykorzystanie dzieci przy pracach polowych.

³⁶ L. Frédéric, *Życie codzienne w Japonii u progu nowoczesności*, przeł. E. Bąkowska, Warszawa 1988.

Wiedza konieczna jest wszystkim, aby mogli doskonalić się moralnie i praktycznie, i poprawić warunki swojej egzystencji (...) Od wielu lat mamy już szkoły, ale błędne mniemania przetrwały wśród ludu, który nie pojmuje znaczenia i konieczności kształcenia się (...) Naszym celem jest odtąd, aby kształcenie nie ograniczało się do małej garstki, lecz tak się rozpowszechniło, aby w żadnej wiosce nie pozostała nieświadoma choćby jedna rodzina, a nawet choćby jedna osoba w rodzinie. Wiedzy nie należy odtąd uważać za własność wyższych klas, lecz za wspólne dziedzictwo, z którego po równej części otrzymać mają szlachta i samurajowie, chłopci i rzemieślnicy, mężczyźni i kobiety³⁷.

Dekret ten spotkał się z szerokim odzewem, zachęcił ludzi do zgłębiania wiedzy. Wszyscy, niezależnie od wieku, pragnęli uczyć się, aby w ten sposób okazać posłuszeństwo cesarzowi. Wsie, które często borykały się z problemami finansowymi, zakładały nowe szkoły w świątyniach lub chatach chłopskich. Z biegiem czasu zaczęto budować szkoły. W małych miastach i na wsiach szkoła stała się symbolem kultury zachodniej. Była zorganizowana w sposób zachodni, były w niej krzesła i stoły utożsamiane z krajami europejskimi. Od 1890 r. w każdej wsi obok szkoły podstawowej tworzone klasy przygotowujące do nauki na wyższym szczeblu edukacji (w szkole średniej). Od 1890 r. w szkołach podstawowych obok nauczania teoretycznego wprowadzono zajęcia praktyczne; powstały klasy dla dziewcząt, w których uczono między innymi szycia, wychowywania dzieci, oszczędnego gospodarowania i kształcono inne umiejętności. Rząd zachęcony sukcesem utworzył szkoły specjalistyczne, w których uczono rolnictwa, handlu, leśnictwa oraz innych dziedzin i zawodów.

Uczniowie szkół średniego i wyższego stopnia w znacznej mierze należeli do klasy samurajskiej. Nauka w początkowym okresie przychodziła bardzo trudno, gdyż nauczycielami byli cudzoziemcy wykładający po angielsku, niemiecku bądź francusku. Młodzież musiała w pierwszej kolejności nauczyć się tych języków. Co prawda, każdemu nauczycielowi towarzyszył tłumacz, ale przekładanie na język japoński fachowych terminów stanowiło duży problem. W ten sposób każdego dnia pojawiały się nowe wyrazy, tworzone przez dziennikarzy i literatów, którzy nie chcieli uchodzić za zacofanych lub próbowali tłumaczyć na japoński pojęcia dopiero co przyswojone i niemające jeszcze swoich odpowiedników. Najprostszą metodą było stosowanie obcych wyrazów, które transkrybowano, używając sylabariusza *katakana*. Należy wspomnieć, że dźwięki języka japońskiego, o ograniczonej liczbie (51 dźwięków zasadniczych), w sposób daleki od doskonałości oddawały dźwięki języków europejskich, a transkrypcje bywały często niedokładne: *club* pisało się *kurabu*; *taxi* – *takushii*; *butter* – *batā*. Czasem nowy wyraz pochodzący z języka obcego nie zastępował słowa już istniejącego, lecz dołączał do niego, oznaczając importowaną formę danego produktu, np. *gyūnyū* (jap. „krowie mleko”) oznaczał świeże mleko, natomiast mleko w puszkach miało nazwę *miruku* (ang. *milk*). Do

³⁷ *Ibidem*, s. 152.

słownika japońskiego przyswojono dużą liczbę słów obcego pochodzenia, które szybko uległy japonizacji. Narzędzia oraz produkty, które nie miały swojego odpowiednika, otrzymały nazwy wywodzące się z angielskiego bądź zostały zapożyczone od Chińczyków (o ile ci już je mieli), np.: maszyna do szycia – *mishin* (ang. *machine*); nóż i widelec – *fōku* i *naifu* (ang. *fork* i *knife*); żelazko – *airon* (ang. *iron*); stół (europejski) – *teburu* (ang. *table*); guziki okrągłe – *botan* (ang. *button*)³⁸.

Podobnie sprawa wyglądała z nazwami zwierząt, które nie występowały w Japonii, ale były znane Japończykom. Otrzymały one zjaponizowane nazwy angielskie, np. lew dawniej zwany *shishi* został nazwany *raion* (ang. *lion*), chociaż mityczny lew chiński nadal nosił nazwę *shishi*. Wiele przedmiotów z Zachodu również otrzymało swoje nazwy, będące odpowiednikami nazw zachodnich. W tym przypadku posłużono się fonemami chińskimi. Przykładami takich wyrazów mogą być: demokracja – *minshushugi*, rower – *jitensha* czy też fotografia – *shashin*.

Zasób słownictwa japońskiego znacznie się poszerzył, mimo że wiele wyrazów wychodziło z potocznego użycia, np. *rampu* (lampa, ang. *lamp*) wyparła *andon* (papierowa latarnia), a *karendā* (kalendarz, ang. *calendar*) wyparł *reki* (stary japoński kalendarz). Również niektóre wyrażenia połączone z *my* (ang. mój) w języku japońskim dały *mai* i używano ich jako słów czysto japońskich³⁹. Przykładem tego zjawiska może być pospolite angielskie wyrażenie *my home* (mój dom), które w potocznej japońszczyźnie dało *maibōmu*.

Z początku szkoły wyższe i uniwersytety wypuszczały niewielu absolwentów, ale popyt na wykształconą młodzież rósł, zwłaszcza w administracji państwowej. Wśród studentów było wiele kobiet. Początkowo uczęszczały one na wykłady w tradycyjnych kimonach, ale okazało się to niepraktyczne i wbrew opinii publicznej przyswoiły sobie część męskiego stroju – szerokie spodnie *bakama*, w które wpuszczały lekkie kimono. Około roku 1885 zaczęły nosić odzież zachodnią; modę taką wprowadziły wykładowczynie żeńskiej szkoły pedagogicznej w Tokio. W ślad za nimi poszły inne szkoły średnie oraz zakłady naukowe i wkrótce każda z tych instytucji miała swój uniform, często wzorowany na tym, który nosili studenci niemieccy. Często mundurek był uzupełniony czapką z godłem uczelni lub szkoły⁴⁰. Należy wspomnieć, że do dnia dzisiejszego uczniowie szkół średnich noszą takie uniformy.

W szkołach podstawowych i średnich nauczanie odbywało się w języku japońskim, natomiast na uniwersytetach i uczelniach technicznych wykłady prowadzono w językach obcych, a stopień kultury osobistej studenta oceniano przede wszystkim na podstawie biegłości w posługiwaniu się angielskim, francuskim lub niemieckim. Znajomość języków obcych była więc niezbędna tym wszystkim, którzy chcieli po-

³⁸ Należy zwrócić uwagę na fakt, że tradycyjnie ubrania japońskie są wiązane, brak w nich guzików i zamków.

³⁹ L. Frédéric, *Życie codzienne...*

⁴⁰ *Ibidem*.

znać zachodnią technikę i literaturę, gdyż większość „nowoczesnych” dzieł sprowadzano z zagranicy w oryginalnych wydaniach.

Chrześcijaństwo okresu Meiji

Okres Meiji jest nierozzerwalnie łączony z problemem tożsamości narodowej japońskich chrześcijan. Musieli oni określić swój stosunek do nowożytnego państwa, w którym wzorem patriotyzmu była całkowita lojalność wobec cesarza uznawanego za potomka bogów. Ogromna była również presja rodaków, którzy w chrześcijaństwie widzieli „religię obcego kraju”, składnik obcej kultury oraz zagrożenie dla rodzimej tradycji.

Rok po restauracji władzy cesarskiej (1869) w miejscowości Urakami katolickiemu misjonarzowi ujawnili się „ukryci chrześcijanie”. Ponieważ wówczas obowiązywał jeszcze edykt zakazujący praktykowania chrześcijaństwa, grupa około 3 tys. chrześcijan z Urakami została karnie przesiedlona w inne rejony kraju. Szacuje się, że dwie trzecie z nich zmarło w wyniku tortur lub podczas pracy. Ci, którzy przeżyli, zostali zwolnieni w 1873 r., kiedy w Japonii zaczęto usuwać tablice z zakazem praktykowania chrześcijaństwa. Niemniej rząd nie zniósł edyktu antychrześcijańskiego i dopiero konstytucja z 1889 r. zagwarantowała wolność wyznania. Męczeństwo chrześcijan z Urakami wywołało gwałtowne protesty opinii publicznej w krajach zachodnich, które jako podstawowy warunek zmiany wcześniejszych traktatów (bardzo nierównoprawnych) postawiły zagwarantowanie wolności religijnej w Japonii⁴¹. O konieczności weryfikacji postawy wobec chrześcijaństwa przekonali się członkowie japońskiej misji dyplomatycznej, która w 1871 r. odwiedziła kraje Europy oraz Stany Zjednoczone Ameryki Północnej. Zaskoczeni zdobyczami cywilizacji zachodniej Japończycy zrozumieli, że nie są w stanie dorównać potęgze ekonomicznej i militarnej Zachodu. Pierwszymi przejawami zmiany postawy było przyjęcie zachodniego kalendarza w 1872 r. i uznanie niedzieli za dzień wolny od nauki i pracy w 1875 r.

Zanim zniesiono restrykcje, do Japonii zaczęło przybywać wielu misjonarzy protestanckich. Już w latach 1872–1873 presbiterianin James C. Hepburn przetłumaczył na japoński Nowy Testament, a w 1872 r. odbyła się Pierwsza Protestantka Konferencja Misyjna w Japonii. Podczas tej konferencji kapłani różnych wyznań deklarowali gotowość współpracy we wrogim chrześcijaństwu środowisku. Jednak już po zniesieniu restrykcji w 1889 r. rozpoczęła się rywalizacja pomiędzy poszczególnymi kościołami protestanckimi⁴².

⁴¹ J. Hall, *Japonia...*, s. 238 i n.; J. Tubielewicz, *Historia...*, s. 352.

⁴² Zob. A. Kozyra, *Samurajskie chrześcijaństwo*, Warszawa 1995.

W tym okresie można wyróżnić trzy podstawowe ośrodki chrześcijaństwa w Japonii: Yokohamę, Sapporo i Kumamoto.

W Yokohamie w 1872 r. powstał pierwszy Japoński Kościół Protestancki. Kościół ten był pod silnym wpływem presbiterian, których reprezentantem był James C. Hepburn. Budynek kościelny wzniesiono z darów zbieranych na całym świecie. W 1877 r. Kościół przekształcono w Zjednoczony Kościół Chrystusa (w jego skład wchodził presbiterianie, szkoccy presbiterianie i członkowie Duńskiego Kościoła Reformowanego), zaś w 1890 r. zmieniono nazwę na Japoński Kościół Chrystusa⁴³.

Drugi ośrodek chrześcijaństwa znajdował się w Kumamoto. Lokalny możnowładca (*daimyō*) Hosokawa Morihisa, chcąc wzmocnić swój *han*, sprowadził do swojej szkoły zachodniego wykładowcę Leroya L. Janesa (1837–1909). Janes nie był misjonarzem, niemniej jednak za namową teścia (pastora) po 3 latach pobytu w Japonii wprowadził naukę Biblii dla wybranych studentów. Początkowo traktowano te lekcje jako dodatkową możliwość praktykowania języka angielskiego, z czasem jednak wielu uczniów Janesa stało się prawdziwymi chrześcijanami⁴⁴. Władze *hanu* nie były zadowolone z postępowania Janesa i nie przedłużyły mu kontraktu. Czując się odpowiedzialnym za uczniów, tuż przed wyjazdem dokonał symbolicznego chrztu 22 studentów. Wszyscy oni po wyjeździe Janesa przenieśli się do Kioto i kontynuowali naukę w chrześcijańskiej szkole Dōshisha. Chrześcijanie z Kumamoto założyli Japoński Kościół Kongregacyjny – działał on w rejonie Kioto, Osaki i Kōbe.

Trzeci silny ośrodek chrześcijański mieścił się w Sapporo. Działał tam William C. Clark (1826–1868), rektor szkoły rolniczej z Massachusetts gościnnie wykładający w nowo otwartej szkole rolniczej. Dzięki pewnemu oddaleniu od centrum Japonii Sapporo było bardzo podatne na nowe trendy. Clark uzyskał zgodę miejscowych władz na wykładanie Biblii w szkole. Jego postawa wywarła ogromny wpływ na uczniów. Ci, którzy przeszli na chrześcijaństwo, podzielali pogląd Clarka, że idealny wzór chrześcijaństwa to Kościół w Antiochii, oparty na poczuciu prawdziwej wolności niesionej przez wiarę. Chrześcijanie z Sapporo uznali za swoją powinność działanie na rzecz odnowy moralnej społeczeństwa.

Mimo że każdy z wyżej wymienionych ośrodków miał swoją specyfikę, łączyło je wiele cech wspólnych, takich jak: emocjonalny stosunek do religii, uznanie Biblii za główny autorytet w sprawach wiary oraz niechęć do przeniesienia na grunt japoński europejskich sporów dogmatycznych⁴⁵. Już od początku japońscy chrześcijanie starali się stworzyć jeden wspólny Kościół. Pomimo wielu prób nie udało się im zrealizować tej idei. Przyczyną tego było uzależnienie finansowe japońskich

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ Do dnia dzisiejszego wiele organizacji misyjnych wykorzystuje darmową naukę języka angielskiego jako pretekst do rozmów o Biblii i sposób na prowadzenie chrystianizacji w Japonii.

⁴⁵ A. Kozyra, *Samurajskie chrześcijaństwo...*

odłamów od zagranicznych placówek misyjnych i wynikający z tego przymus obrony czystości doktryny macierzystego Kościoła. Z tego powodu wśród japońskich chrześcijan pojawiły się szybko głosy nawołujące do finansowego i organizacyjnego uniezależnienia się od zachodnich misji. Można przypuszczać, że właśnie to uzależnienie było przyczyną traktowania chrześcijaństwa jako „religii obcego kraju”.

W latach 1880–1890 wzrastały w Japonii nastroje nacjonalistyczne, a to z kolei pociągało za sobą zmianę nastawienia względem chrześcijaństwa. Powrót idei konfucjanizmu oraz chęć zjednoczenia narodu wokół cesarza to dwa główne postulaty rządu japońskiego tamtego okresu. Według rządzących Japonią polityków jedynym i prawdziwym wyrazem patriotyzmu miały być lojalność i bezwzględne posłuszeństwo cesarzowi. W 1882 r. Ministerstwo Edukacji wydało i rozesłało do szkół podstawowych Kompendium etyki konfucjańskiej, które zawierało specjalnie dobrane elementy służące kultowi cesarza. Krytycy chrześcijaństwa w tym okresie wskazywali na fakt, że propaguje ono równość wszystkich przed Bogiem, a to było niezgodne z konfucjańską cnotą posłuszeństwa wobec rodziców oraz przełożonych i kolidowało z polityką edukacyjną państwa. Również buddyści atakowali chrześcijaństwo, co było spowodowane rosnącymi wpływami misjonarzy. Mnisi buddyjscy rozpowszechniali wśród ludzi prostych pogląd, jakoby chrześcijaństwo było obcą tradycją japońskiej „magią”, natomiast osobom wykształconym wskazywali niezgodność tej religii z osiągnięciami nauk ścisłych – wyśmiewali irracjonalność cudów i ideę zmartwychwstania ciała. Twierdzono, że buddyzm oferuje bardziej racjonalny i przystępny dla społeczeństwa nowożytnego system filozoficzny. Można przypuszczać, że taka postawa buddystów była spowodowana między innymi nietolerancyjnym podejściem misjonarzy, którzy przybywali do Japonii z przekonaniem, że nie ma niczego pozytywnego w „pogańskich religiach”⁴⁶.

Irracjonalność chrześcijaństwa krytykowali również japońscy intelektualiści. W zachodniej myśli oświeceniowej odnaleźli oni broń przeciwko tej religii – teorię ewolucji. Rozważali zasady ewolucji w odniesieniu do społeczeństwa. Wskazywali, że zasada przetrwania najsilniejszych i najlepiej przystosowanych gatunków odnosi się również do społeczeństwa (darwinizm społeczny). W ten sposób odrzucono teorię równości z natury. Ta krytyka była wstępem do zacieklej kampanii antychrześcijańskiej prowadzonej na łamach prasy w latach 90. XIX w.⁴⁷

Wcześniej w latach 80. XIX stulecia nawróciło się na chrześcijaństwo wielu intelektualistów niepopierających teorii ewolucji społecznej i domagających się równych praw obywatelskich. W Kościołach zaczynała się coraz silniej zaznaczać pozycja japońskich pastorów, zaś w 1884 r. dokonano nowego przekładu Starego i Nowego Testamentu (tym razem w komisji tłumaczy zasiedli Japończycy).

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ C. Totman, *Historia...*, s. 398–400.

Konstytucja z 1889 r. czyniła osobę cesarza świętą i nienaruszalną (art. 1). Gwarantowała swobodę wyznania z zastrzeżeniem, że żaden obywatel, niezależnie od wyznawanej religii, nie powinien zaniedbywać swoich obowiązków jako poddani cesarza. W październiku 1890 r. został wydany Dekret o wychowaniu, który uznano za obowiązujący w szkolnictwie. Podobnie jak Kompendium etyki konfucjańskiej służył on wzmocnieniu pozycji cesarza (odwoływał się do feudalnego pojęcia lojalności). Każda szkoła otrzymała kopię dekretu, a wraz z nią portret cesarza. Uroczystość odczytania dekretu miała charakter religijny, a w jej trakcie wszyscy obecni byli zobowiązani złożyć ukłon przed portretem. Tylko nieliczni (chrześcijanie) odmówili złożenia pokłonu. Incydenty te stały się przedmiotem ostrej krytyki ze strony nacjonalistów, którzy twierdzili, że był to dowód na niepatriotyczne zachowanie chrześcijan (konflikt między edukacją a religią). Należy tu zaznaczyć, że cesarz Meiji był uważany nie tylko za potomka bogów, ale także za światłego władcę, który zniósł w Japonii feudalizm i wprowadził kraj na drogę nowożytnych przemian. Nawet chrześcijanie darzyli go wielką sympatią i choć krytykowali rząd, to prawie nigdy osobę cesarza. Można założyć, że stosowali zasadę: „Co cesarskie – cesarzowi, co boskie – Bogu” i w taki właśnie sposób unikali otwartego konfliktu.

W trakcie kampanii antychrześcijańskiej głoszone, że religia Zachodu podważa tradycyjne japońskie wartości oraz jest źródłem postaw niepatriotycznych ze względu na swoje kosmopolityczne przesłanie. Co prawda, już wcześniej obawiano się zagrożenia ze strony Zachodu, ale dopiero w 1890 r. zaczęto wskazywać na chrześcijan jako potencjalnych zdrajców w wypadku inwazji. Uważano, że skoro wyznają religię obcego kraju, w razie wojny przejdą na stronę wroga. Misjonarzy określano mianem straży przedniej kolonizatorów, powołując się na przykłady ekspansji kolonialnej państw zachodnich w Azji. Przede wszystkim jednak chrześcijanie byli potencjalnym zagrożeniem dla kultu cesarza, gdyż nie uznawali jego boskości. Właśnie z tego powodu w 1890 r. wydano zakaz nauczania religii chrześcijańskiej w szkołach, który był wymierzony w działalność edukacyjną misjonarzy. Nieufny stosunek Japończyków do chrześcijaństwa wynikał z przynajmniej dwóch powodów. Pierwszym był fakt, że chrześcijaństwo było religią obcego kraju. Drugą, znacznie ważniejszą przyczyną było nieodpowiednie podejście misjonarzy. Należy pamiętać, że chrześcijaństwo tamtych lat było dalekie od ducha ekumenizmu i nie miało na celu wzbogacania kultury Japonii (jak to czyniły wcześniej buddyzm i konfucjanizm), ale za swój cel stawiało zastąpienie jej „jedyną i wartościową” kulturą chrześcijańską. Takie stanowisko musiało niewątpliwie zakończyć się fiaskiem, czego najlepszym dowodem jest bardzo mała liczba chrześcijan w Japonii – nieco ponad 1% społeczeństwa⁴⁸.

⁴⁸ A. Kozyra, *Samurajskie chrześcijaństwo...*, s. 28.

Podsumowanie

Modernizacja Japonii w XIX i na początku XX w. przebiegała w sposób burzliwy. Od gorliwego przyjmowania i naśladowania wzorców zachodnich, poprzez ich adaptację, po odrzucenie i powrót do wartości rodzimych. Pragnąc dogonić kraje Zachodu, Japończycy dokonali procesu gwałtownej westernizacji i modernizacji kraju. Dzięki temu udało im się uniknąć losu innych państw regionu i pozostać niezależnymi od zachodnich potęg kolonialnych. Zapożyczenia, które ogarnęły cały kraj i wszystkie aspekty życia codziennego Japończyków, w niespełna 30 lat przekształciły się w proces rozwoju już nie narzuconego z zewnątrz, ale odbywającego się „na własnych warunkach”. Dzięki temu Japonia zachowała swoją unikatową tożsamość, która umożliwiła w latach 20. XX w. wzrost nowych jakościowo wzorców kulturowych (demokracja ery Taisho).

SUMMARY

TRANSFORMATION OF THE MEIJI ERA (1868–1912). THE MODERNIZATION AND THE FORMATION OF THE “NEW” IDENTITY IN JAPAN

Japan in the Meiji era is a country full of contrasts. With a backward technological society, the Japanese people transformed themselves into power capable of competing with the colonial countries. The Japanese owe this unique ability to adapt to external standards. The modernization process was accompanied by numerous discourses. The major points of difference with Western countries were sought in religion, education, law and system of organization of society. All these areas of everyday life have been subjected to numerous changes to form modern model of Japanese society and culture. The Article discusses the most important stages of modernization and elements that were subject to change. The author tried to identify routes of Japanese search.

ADAPTACJA CHIŃSKICH HIEROGLIFÓW W JAPONII A KULTURA PRZEKŁADU*

Wprowadzenie

Historia przekładu w Japonii zaczęła się w odległej przeszłości od zapożyczenia hieroglifów za pośrednictwem Chin i Korei. Przypuszcza się, że chińskie hieroglify przeniknęły do Japonii w I–II wieku, o czym świadczy słynna złota pieczęć z hieroglifami, odkryta w 1784 r. przez pewnego chłopca na wyspie Sikanosima, w prefekturze Fukuoka na jego własnym polu ryżowym, a także słynna chińska moneta miedziana z hieroglifami *ho cjuan* (jap. *kasen* 華仙), co dosłownie znaczy ‘źródło towarów’, ‘źródło bogactwa’, po raz pierwszy wybita w Chinach w 14 r. n.e. i odkryta podczas wykopalisk archeologicznych okresu Jen w wiosce Yayoi w prefekturze Nagasaki.

Na podstawie tych informacji można stwierdzić, że Japończycy po raz pierwszy zetknęli się z hieroglifami już w I w. Nie trzeba też wspominać, że hieroglify zostały stworzone po to, by wyrazić słowa w języku chińskim. Nasi przodkowie zapożyczali te obce znaki, żeby za ich pomocą wyrazić słowa własnego języka, całkowicie opanowali je i – jak się wydaje – w procesie japonizacji hieroglifów można dostrzec zaczątki japońskiej kultury przekładu.

Specjalna dziedzina wiedzy, która zajmuje się problemami języka, nazywa się językoznawstwem. Językoznawstwo to nauka, która bada strukturę, zmiany, systemy, rozpowszechnianie się języków, językowe związki ludzkości. Zdaje się, że sfera grafiki mieści się poza zakresem tego pojęcia. Zapewne wiąże się to z tym, że podstawą rozwoju językoznawstwa były języki zachodnioeuropejskie i zachodnia koncepcja grafiki.

Leonard Bloomfield w swojej książce pt. *Język* pisze, że znaki pisowni nie są językiem, są tylko środkami zapisu mowy za pomocą znaków odwołujących się do wzroku¹. Zatem do badania języka wiedza o sposobie oznaczenia mowy w piśmie nie jest konieczna.

Dawniej w językoznawstwie powszechnie ujmowano grafikę poza obszarem języka, można nawet powiedzieć, że taki punkt widzenia był punktem wyjścia w ba-

* Tekst pierwotnie napisany w języku rosyjskim. Przekład z rosyjskiego Joanna Kamień.

¹ L. Bloomfield, *Language*, New York 1933.

daniach. Język pojawił się przed dźwiękiem i mową, która wiązała pojęcia (sensy) i głos. Natomiast w sposób graficzny ten związek jest zawarty w znakach. Również współcześnie istnieje niemal plemię, które nie ma języka pisanego, dlatego zasadniczo w pełni uprawniona jest teza, że język to przede wszystkim mowa. Jednak czy wystarczające będzie stwierdzenie, że wszystkie rodzaje znaków graficznych, niezależnie od ich typu, są ekwiwalentami mowy i można je uznać za czynnik znajdujący się poza granicami języka?

Japonizacja hieroglifów i sposoby jej urzeczywistniania – próby starożytnych Japończyków

Wraz z wprowadzeniem hieroglifów zapożyczono też chińskie słowa, które były zapisywane za ich pomocą. Nasi przodkowie szybko zdali sobie sprawę, że każdy oddzielny hieroglif ma swoje brzmienie, specyficzną wymowę i swoje znaczenie. Doszli do wniosku, że na podstawie warstwy dźwiękowej można zapisać też słowa w języku japońskim.

Zastosowanie hieroglifów do japońskich toponimów

Każdy hieroglif od początku ma swój sens, w Chinach dla określenia każdej jednostki tworzy się oddzielny hieroglif. Natomiast w Japonii zaczęto wykorzystywać kilka hieroglifów dla oznaczenia toponimów, abstrahując od ich znaczenia i uwzględniając tylko brzmienie. Był to pierwszy krok do japonizacji.

Wykorzystanie znaczenia hieroglifów

W miarę rozwoju japonizacji nasi przodkowie szli w ślady swego rodzaju działalności przekładowej, przypisując chińskiemu hieroglifowi odpowiadające mu znaczeniem japońskie słowo. Rozwinęli umiejętność czytania chińskiego hieroglifu, przedstawiającego białe kryształy lecące z nieba i oznaczające po chińsku „śnieg”, jak japońskie słowo *juki*, które również po japońsku znaczy „śnieg” (w danym przypadku takie japońskie słowo *juki*, przypisane do chińskiego znaku, nazywano czytaniem *kundoku*, jap. 漢文). W ten sposób pierwotne znaczenie hieroglifu pozostawało niezmiennie, ale w Japonii miało inną wymowę. I tak, odczytując kolejno zawarte w tekście pojedyncze hieroglify, dawni Japończycy stworzyli unikalny, niemający swojego odpowiednika na świecie specyficzny japoński sposób czytania chińskiego tekstu po japońsku (*kanbun kundoku-ho*, 漢文訓読).

Japonizacja szyku wyrazów i powstanie japońskiego alfabetu

Zaistniała potrzeba uproszczenia sposobu zapisu języka japońskiego za pomocą hieroglifów. Z punktu widzenia typologii języków porządek słów w języku japońskim jest następujący: podmiot – obiekt działania – dopełnienie – orzeczenie (S-O-V). W języku chińskim kolejność jest inna: podmiot – orzeczenie – obiekt działania – dopełnienie (S-V-O). Te różnice utrudniają zrozumienie przy przekładzie tekstu, dlatego z czasem zapisany hieroglifami tekst zaczął odzwierciedlać japońską składnię, pojawiła się fleksja czasowników, nieobecna w języku chińskim. Natomiast w japońskich księgach *Kojiki* (jap. 古事記) i *Nihon-shoki* (jap. 日本書紀, pol. *Kroniki japońskie*)², a także w pieśniach *Man'yōshū* (jap. 万葉集, pol. *Dziesięć tysięcy liści*) została zastosowana tzw. *Man'yōgana* (jap. 万葉仮名), dzięki czemu możliwe stało się oddanie dokładnego brzmienia każdej sylaby i każdego słowa. W okresie Heian (jap. 平安時代), wykorzystując te hieroglify, które stały się czymś w rodzaju znaków, jakie znajdujemy w europejskich alfabetach, Japończycy opracowali znaki alfabetu, których jednostką stała się sylaba – w zależności od systemu pisma *katakana* (jap. 片仮名)³ lub *hiragana* (jap. 平仮名). Po pewnym czasie hieroglify zaczęto przeplatać literami alfabetu, co umożliwiło swobodne zapisanie dowolnego japońskiego tekstu za pomocą tej techniki jednoczesnego wykorzystania i hieroglifów, i znaków alfabetu. W ten sposób zakończyła się japonizacja chińskiej grafiki.

Japonizacja hieroglifów i sposoby jej realizacji

Od dawna Japończycy dążący do tego, by możliwie najpełniej zgłębić istotę kultury hieroglificznej pochodzącej z Chin i Korei, odwoływali się do buddyjskich sutr i dzieł Konfucjusza, które stanowiły podstawę tej kultury. Buddyzm w efekcie działalności starożytnych hindusów mającej na celu pozyskanie wiernych dla tej religii został przyjęty w Japonii za pośrednictwem Chin i Korei, przy czym sutry były napisane w języku chińskim. Mnisi buddyjscy czytali te teksty po chińsku, ale z japońską wymową, a prości wierni słuchali ich. W ciągu ponad tysiąca lat od momentu dotarcia buddyzmu na Wyspy Japońskie sutry przechowywane w klasztorach buddyjskich nigdy nie zostały przetłumaczone na język japoński. Wymowa chińskich hieroglifów była zjaponizowana, ale ponieważ zapisany hieroglifami tekst był czysto chiński, zwykli ludzie nie bardzo rozumieli jego sens. Słuchali więc sutr w wykonaniu mnichów, nie rozumiejąc ich, ale z uszanowaniem sklaniali głowy.

² Tłumaczenie nazw własnych za: J. Tubielewicz, *Historia Japonii*, Wrocław 1984, s. 18 (przyp. tłum.).

³ *Katakana* to jeden z dwóch japońskich systemów pisma sylabicznego *kana*. Drugim z nich jest *hiragana*. Każdemu znakowi *katakana* odpowiada znak *hiragana* i odwrotnie (przyp. tłum.).

Można powiedzieć, że do dziś ta sytuacja niemal w ogóle się nie zmieniła. Taki był punkt wyjścia kultury przekładu w Japonii.

Adaptacja konfucjanizmu

W odróżnieniu od buddyjskich sutr przyjęcie konfucjanizmu następowało w warunkach aktywnej działalności w kierunku przeniesienia go na grunt języka japońskiego. Buddyzm jest religią, dlatego czytający sutry nie muszą obowiązkowo rozumieć ich sensu, wystarczy, by ich słuchali i w nie wierzyli. Konfucjanizm natomiast to nauka o filozofii życia i fundamentalne księgi konfucjańskie opierały się na założeniu, że ludzie je przeczytają, zaczną rozważać i przyjmą ich naukę. Dlatego wynaleziono sposób, jak ostrożnie wdrożyć te teksty do języka japońskiego. Na tym właśnie polega sposób czytania chińskich tekstów po japońsku.

W tej sferze przede wszystkim podjęto starania, by zostawić hieroglify tekstu pierwotnego wyrażające główne słowa – rzeczowniki i czasowniki. Miało to na celu przełożenie poszczególnych słów tekstu podstawowego na język japoński. W związku z tym szyk słów w tekście wyjściowym został zmieniony na japoński. Co za tym idzie, do wyrazów tekstu pierwotnego dodano japońskie słowa posilkowe.

Przekład tekstów „holenderskiej nauki”

Wraz z nastaniem nowożytności japoński rząd podejmował liczne kroki w celu zrozumienia informacji pochodzących z różnych państw i wówczas doświadczenie dawnych Japończyków w japonizacji chińskich hieroglifów okazało się bardzo przydatne.

Okres Edo (jap. 江戸時代, 1603–1868) jest znany jako „epoka zamknięcia kraju”, jednakowoż relacje z państwami granicznymi wciąż się rozwijały przez port Nagasaki na wyspie Kiusiu. Szczególnie wyróżnił się wówczas działacz polityczny, członek rządu, tzw. *bakufu* (jap. 幕府, pol. „rządy spod namiotu”), uczony Arai Hakuseki (新井白石, 1657–1725), który uważał zachodnią naukę i kulturę za wybitne osiągnięcie. Swoim traktatem pt. *Seiyō Kibun* (jap. 西洋記聞, pol. *Zapiski o rzeczach zasłyszanych z zachodnich mórz*) zainicjował sięganie do holenderskich prac naukowych⁴. Rząd wziął się za działalność oświatową, do kraju przywieziono książki z Holandii, stopniowo zaczęli się pojawiać tzw. znawcy Holandii, którzy nauczyli się czytać i przekładać te książki.

Począwszy od XVII w., kiedy do Japonii zaczęły przenikać holenderskie książki, przyjął się opisany wyżej sposób czytania chińskich tekstów po japońsku. To znaczy, że do każdego niderlandzkiego słowa od razu dobierano oddające jego znaczenie hieroglify i początkowo przekładany tekst zyskiwał kształt ciągu nieprzerwanych hieroglifów, a następnie został do niego dodany alfabet *kana* oddający japońskie

⁴ Arai Hakuseki, *Seiyō Kibun* (西洋記聞), Tōkyō-to 1936.

sylaby, zmieniał się także szyk słów na zgodny z japońską składnią, pojawiały się łączniki między wyrazami. Oznacza to, że przekładu dokonywano dwuetapowo.

Przekład tekstów anglojęzycznych

W 6 r. okresu Kaei (jap. 嘉永), tj. 1853 r., do kanału Uraga wpłynęła amerykańska eskadra pod dowództwem komodora Matthew Calbraitha Perry'ego i odtąd sytuacja polityczna w Japonii zmieniła się. Rząd *bakufu* chciał poznać sytuację na Zachodzie i zaczął przygotowywać grunt pod edukację elity władającej zachodnimi językami. Niderlandystyka poza Edo rozwijała się także w Osace, gdzie znajdowała się szkoła medyczna stanowiąca centrum ówczesnej medycyny. Tutaj zbierali się młodzi ludzie z całej Japonii i pracowali z dużym entuzjazmem. Uczył się tu Fukuzawa Yukichi (jap. 福澤諭吉), który później, w wieku 25 lat sam zaczął wykładać w Edo.

Pewnego razu pojechał do Jokohamy (jap. 横浜市), ale tam nikt nie rozumiał jego języka, ponieważ mówił po niderlandzku. Wówczas nauczyciel przekonał się, jak ważna jest znajomość języka angielskiego. Przekonał się jednak, że znajomość niderlandzkiego może pomóc w nauce angielskiego i wykorzystał hieroglify jako narzędzie do przekładu książek napisanych po angielsku oraz w innych zachodnich językach. Taki przekład nazwał *eibun kundoku*, tj. czytanie po japońsku tekstu angielskiego. Ta metoda dotąd sprawdza się w Japonii. Została wykorzystana również na japońskich uczelniach do nauki języków obcych.

Sposób wyrażania pojęć pochodzących z rozwiniętych cywilizacji Zachodu za pomocą dwóch hieroglifów (tj. hieroglificznego dwumianu)

Niestety, często japońskie słowa *kun'yomi* (jap. 訓読み), czyli japońskie odczytanie hieroglifów odpowiadające terminom przyjętym w rozwiniętych cywilizacjach Zachodu, nie w pełni oddawały te wzniosłe pojęcia. Potrzebne były nowe wyrazy, adekwatne dla tego środowiska, które ukształtowało się dzięki dotarciu do Japonii zamorskich cywilizacji. Wówczas opracowano sposób tworzenia nowych słów na bazie hieroglifów. W większości przypadków sprowadzało się to do tworzenia nowego wyrazu z połączenia dwóch hieroglifów.

Jak wspomniałem wyżej, każdy hieroglif od początku miał znaczenie i w Chinach przyjęło się uważać za jednostkę hieroglif. Ponieważ w Państwie Środka każdy hieroglif był wyrazem, to, jeśli można uznać za słowo połączenie dwóch hieroglifów, powstanie nowe słowo, któremu można przypisać nowe znaczenie. Ten sposób tworzenia słów jest kontynuacją wspomnianej wcześniej tendencji zapoczątkowanej w starożytności. Jeszcze mieszkańcy starożytnej Japonii zaczęli tworzyć słowa z dwóch hieroglifów, wkrótce po tym jak po raz pierwszy zetknęli się z chińską hieroglifiką. Przykładem mogą być antroponimy, takie jak *Ōtomo* (jap. 大友), *Mono-*

nobe (jap. 物部), *Ōno* (jap. 大野), a także sięgające czasów współczesnych: *Tanaka* (jap. たなか), *Suzuki* (jap. 鈴木), *Hatoyama* (jap. 鳩山) – prawie wszystkie nazwiska składają się z dwóch hieroglifów. W przeciwieństwie do tego chińskie i koreańskie nazwiska – w rodzaju Kim, Lee i inne – składają się z jednego hieroglifu. W Chinach funkcjonują toponimy i połączenia wyrazów utworzone z dwóch hieroglifów, ale znaczenie każdego z tych hieroglifów pozostaje aktualne. Inaczej jest w Japonii: w słowie utworzonym z dwóch hieroglifów o japońskiej proveniencji znaczenie oddzielnego hieroglifu nie jest istotne. Jeśli nawet jest ono aktualne, to jest nieco inne niż pojedynczego hieroglifu.

W konsekwencji później japoński sposób tworzenia słów z dwóch hieroglifów stał się jeszcze jednym ważnym narzędziem stylu – podobnie jak zasada doboru słów w przekładzie tekstów rozwiniętych cywilizacji Zachodu w czasach nowożytnych, również ten zabieg został przejęty z ówczesnej niderlandystyki i anglistyki – jako metoda japońskiego czytania chińskich tekstów.

Na przykład wyraz *tetsugaku* (dosł. nauczanie mędrców) oznaczający filozofię stworzył uczony tamtych czasów Nishi Amane (jap. 西 周, 7 marca 1829 – 30 stycznia 1897). Początkowo japoński przekład słowa „filozofia” brzmiał jak *kei-tetsugaku*, częśćka *kei-* (jap. 欲) nadawała znaczenie starogreckiemu morfemowi *-fil*. W legendzie o starogreckim filozofie Sokratesie jest mowa o tym, że częśćka *-fil* oznaczała „lubić, kochać” i była bardzo ważna. W odróżnieniu od sofistów, którzy uważali za istotną tylko naukę, wiedzę samą w sobie, Sokrates, jak sam mawiał, opierał swoją filozofię właśnie na miłości do wiedzy. Na tę osobliwość zwrócił uwagę Nishi Amane i dodał częśćkę *kei-* (hieroglif 欲: ‘pragnąć’, ‘prosić’?). Jednak częśćka *kei-* odpadła i do użycia wszedł termin *tetsugaku*.

Ważna jest tutaj okoliczność, że hieroglify znów były dwa, a więc zwyciężył wcześniejszy sposób tworzenia neologizmów hieroglificznych.

Podsumowanie

Przyjmuje się, że w III w., kiedy część elity rządowej Japonii przyjęła chińskie hieroglify i zaczęła się ich uczyć, początkowo tekst czytano po chińsku z japońskim akcentem. Wkrótce jednak te teksty zaczęto czytać, podstawiając pod hieroglify czysto japońskie słowa, więc przedstawiano je zgodnie z japońskim szykiem słów w zdaniu. Tak zaczęła się tradycja czytania *kanbun kundoku* (jap. 漢文訓読), tj. czytania chińskiego tekstu po japońsku. Słowo *kundoku* (jap. 漢文) stosuje się w dwóch znaczeniach – jako sposób czytania chińskiego hieroglificznego tekstu za pomocą japońskich słów i jako sposób czytania zgodnie z przyjętym w języku japońskim porządkiem słów.

Jak wspomniałem wyżej, kiedy tylko do Japonii dotarły hieroglify, od razu powstał sposób czytania *ondoku* (jap. 音読), tj. czytanie chińskiego tekstu z wymową dostosowaną do wymogów języka japońskiego. *Kundoku* jako sposób czytania z podstawianiem japońskich słów w miejsce każdego hieroglify pojawiło się później. I czytanie *kundoku*, i czytanie *ondoku* wykorzystywano na równi i tak też są stosowane do tej pory.

Przedstawiony w artykule sposób czytania jest bardzo ważny dla przekładoznawstwa, które zaczęło się w Japonii w czasach nowożytnych. W okresie przejściowym od późnego średniowiecza do nowożytności, kiedy Japończycy zetknęli się z zachodnimi językami, *kanbun kundoku* (sposób czytania japońskimi słowami chińskiego hieroglificznego tekstu) przekształcił się w *eibun kundoku* (sposób czytania japońskimi słowami angielskiego tekstu), *futsibun kondoku* (sposób czytania japońskimi słowami francuskiego tekstu) itp. W istocie rzeczy Japończycy, pomimo tradycyjnej leksyki języka japońskiego, stworzyli jeszcze jeden japoński język pisany dla celów przekładu, szczególnie styl czytania japońskimi słowami chińskiego tekstu. Wynaleziony przez nich sposób przekładu nie ma chyba swojego odpowiednika i wątpliwe, czy jest drugi taki na świecie.

Na początku XIX wieku niemiecki filozof i teolog Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher (1768–1834) twierdził, że są dwa sposoby przekładu – pierwszy to przybliżyć czytelnika do twórcy oryginału, drugi to przybliżyć twórcę oryginału do czytelnika. Osobiście argumentował na rzecz pierwszego sposobu. Filozof ten zgłębił klasyczne dziedzictwo starożytnej Grecji i Rzymu, wiele zajmował się przekładami, a mówiąc o twórcach oryginału, widocznie miał na myśli starogreckich i rzymskich klasyków. W tym kontekście można mówić o jego więzi z Japończykami od starożytności zajmującymi się przekładami chińskich ksiąg klasycznych. W rzeczy samej, odkąd do Japonii dotarły hieroglify, Japończycy opracowali literacki styl przekładu, nazywany *kanbun kundoku-tai* (styl do przekładu chińskich hieroglificznych tekstów za pomocą japońskich słów) i tłumacze mogli wykorzystywać go, odwołując się do opracowanej teorii. Schleiermacher świadomie wybrał sposób, który przyznaje pierwszeństwo twórcy oryginału i jemu poświęca większą uwagę⁵.

⁵ Przy opracowywaniu niniejszego artykułu wykorzystano także następujące publikacje: Iwanami Shoten, *Nihongo no rekishi*, vol. 2, Tōkyō 1963; Komatsu Shigemi, *Kana*, Tōkyō 1968; Otsuki Gentaku, *Rangaku Kaitei*, vol. 1, Tōkyō 2000; Susumu Ōno, *Iwanami kōza: Nihongo*, vol. 1, Tōkyō 1976; Susumu Ōno, *Nihongo no bunpō o kangaeru*, Tōkyō 1978; Takao Suzuki, *Tozasareta gengo, Nihongo no Seki*, Tōkyō 1975; Tanizaki Jun'ichirō, *Bunshō tokubon*, Tōkyō 1996; Yamagishi Akira, *Nibon go Honyakuron*, Tōkyō 2010; J. Munday, *Introducing Translation Studies*, Routledge 2008.

SUMMARY

ACCEPTANCE OF CHINESE CHARACTERS IN JAPAN AND THE CULTURE OF TRANSLATION

In the third century one part of elite of the ancient Japanese society adopted Chinese writing and began to learn it. It is assumed that at the beginning Japanese read Chinese characters following the sound patterns of the ancient Japanese language approximating the Chinese sounds. However, Japanese sounds applied the Chinese characters, and at the same time the word order was changed into Japanese word order. This was the beginning of *kanbun kundoku*, or Chinese writing with Japanese readings. The term 'Japanese readings' is used here in the sense of both: to read each individual character as a Chinese character, or, to read them replacing the word order of Chinese writing into a Japanese translation.

When Chinese characters were adopted for use in Japan, they were at first read as Chinese sounds with a Japanese pronunciation approximating that of the Chinese reading. Thereafter, this type of Japanese translation for individual readings of Chinese characters known as 'kundoku' began. 'Kundoku' (reading characters with their Chinese pronunciations) is still used today along with 'ondoku' for reading Chinese characters used in Japanese, i.e. in 'kanbun kundoku'.

This first reading is important in the history of modern Japanese translation. The reason is that when Japanese first encountered western languages, this method of Chinese translation readings was used for English translation, French translation, and so on. In short, Japanese people created another style of written Japanese for translation, dating back to Chinese writing system, apart from the traditional ancient Japanese language system.

In Japan, however, after Chinese characters were introduced from China, Japanese created a style of native Japanese readings. Japanese translators have translated naturally according to their own logic and style.

CHIŃSKO-JAPONSKIE SPORY MORSKIE*

Wśród sporów międzynarodowych zdefiniowanych w doktrynie i orzecznictwie¹ wyróżnia się, ze względu na przedmiot, spory związane z morzem². Międzynarodowe spory morskie możemy podzielić na spory terytorialne (graniczne), czyli spory o suwerenność, które w zasadzie nie różnią się od „sporów terytorialnych na lądzie”, z wyjątkiem tego, że mają wpływ na delimitację wód terytorialnych oraz na spory jurysdykcyjne (spory o prawo), bez kwestionowania suwerenności, wśród których możemy wyróżnić spory dotyczące delimitacji (delimitacyjne) obszarów morskich podlegających jurysdykcji państwa (np. wyłącznej strefy ekonomicznej) i pozostałe spory jurysdykcyjne. W praktyce międzynarodowej znajdziemy liczne przykłady sporów jurysdykcyjnych – zarówno delimitacyjnych (delimitacja wyłącznej strefy ekonomicznej w rejonie Bornholmu), jak i pozostałych sporów jurysdykcyjnych (żegluga w Cieśninie Piławskiej, spory wywołane „terytorializacją” wyłącznej strefy ekonomicznej przez niektóre państwa, jak np. Chińska Republika Ludowa i Indie).

Biorąc pod uwagę charakter stron w sporze, wyróżnimy: spory międzypaństwowe (najczęściej dwustronne, rzadziej wielostronne, jak na Morzu Południowochińskim³) oraz spory na linii państwo – społeczność międzynarodowa, w których roszczenia

* Pierwotna wersja artykułu ukazała się w wydawanym przez Komisję Prawa Morskiego PAN czasopiśmie „Prawo Morskie” (2013, t. 29, s. 197–206). Niniejszy artykuł stanowi przedruk z drobnymi zmianami edytorskimi oraz językowymi.

¹ Definicję sporu międzynarodowego znajdziemy w wyroku Stałego Trybunału Sprawiedliwości Międzynarodowej z 1924 r. w sprawie koncesji palestyńskich Mavrommatisa, powtórzoną w orzeczeniu Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości z 1962 r. sprawie świątyni Preah Vihear, w których określono spór jako „brak zgody w przedmiocie kwestii prawnej lub stanu faktycznego, z przeciwieństwem prawnych stanowisk lub interesów między stronami”. Można też to pojęcie określić krótko jako konflikt interesów. *Mavrommatis Palestine Concessions* (Greece v. U.K.), 1924 P.C.I.J.; *Preah Vihear* (Cambodia v. Thailand), 1962 I.C.J.

² Kierując się organizacją Międzynarodowego Trybunału Prawa Morza w Hamburgu, można dokonać niezupełnego podziału sporów ze względu na przedmiot na spory: dotyczące dna morskiego (Izba Sporów Dna Morskiego), rybołówcze (Izba Sporów Rybołówczych), ochrony środowiska (Izba Sporów dotyczących Środowiska Morskiego) oraz delimitacyjne (Izba Morskich Sporów Delimitacyjnych). Zob. D.R. Bugajski, *Międzynarodowe organizacje morskie*, Gdynia 2009, s. 109; *Maritime Boundary Disputes, Settlement, Processes, and the Law of The Sea*, eds. Seung-Yong Hong, J.M. Van Dyke, Leiden 2009.

³ Zob. J. Symonides, *Spory terytorialne na morzu południowochińskim. Czy powrót „dyplomacji kanonierek”?*, „Stosunki Międzynarodowe – International Relations” 2012, t. 46, nr 2, s. 33–58.

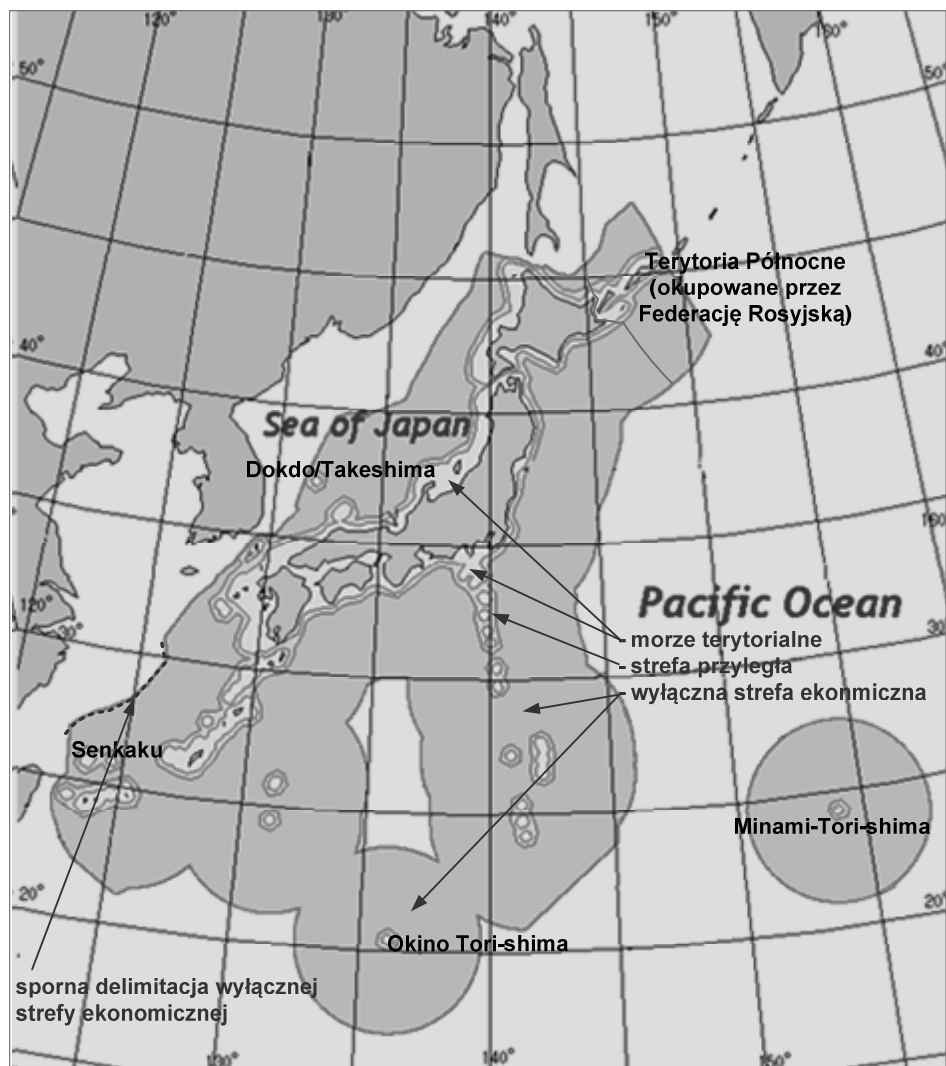
państwa nadbrzeżnego godzą nie w prawa określonych państw, ale w prawa całej społeczności międzynarodowej (np. w przypadku roszczeń ograniczających wolność pełnego morza). Niewątpliwie jednak jednostronne nadmierne roszczenia morskie, które dotyczą wód międzynarodowych, godzą w prawa całej społeczności międzynarodowej. Ponieważ jednak rzadko przeciwstawiają się im „organy społeczności międzynarodowej”, wiele konfliktów pozostaje niezauważonych i w związku z brakiem przeciwnych stanowisk prawnych lub faktycznych nie przeradzają się w spory międzynarodowe. W sytuacjach, w których takie roszczenia dotyczą bezpośrednio praw innych państw, spotykają się ze zdecydowaną reakcją dyplomatyczną (spór co do statusu Okino Tori-shimy), prawną, a nawet wojskową (demonstracyjne korzystanie z praw i wolności, których odmawia państwo nadbrzeżne)⁴.

W przypadku relacji chińsko-japońskich istnieje zarówno spór terytorialny o suwerenność (spór o Wyspy Senkaku), jak i jurysdykcyjny, bez kwestionowania suwerenności (spór o status Okino Tori-shimy oraz o delimitację wyłącznej strefy ekonomicznej na Morzu Wschodniochińskim).

Warto zwrócić uwagę, że ChRL wysuwa roszczenia w stosunku do wysp na Morzu Południowochińskim (Spratly, Paracelskie, Scarborough itd.), co generuje spory z wszystkimi państwami nadbrzeżnymi. O wyspy Senkaku na Morzu Wschodniochińskim toczy spór z Japonią, której dodatkowo ChRL odmawia prawa do uznania Okino Tori-shimy za wyspę w rozumieniu Konwencji Narodów Zjednoczonych o prawie morza, sporządzonej w Montego Bay dnia 10 grudnia 1982 r. (dalej: konwencja z Montego Bay). Ponadto Chiny zgłaszają roszczenia dotyczące reglamentowania działalności wojskowej we własnej wyłącznej strefie ekonomicznej, co stało się przyczyną sporu ze Stanami Zjednoczonymi (doszło z tego powodu do wielu incydentów zbrojnych). We wszystkich tych przypadkach Chiny mają postawę ofensywną – zgłaszają roszczenia, odmawiają praw innym.

Natomiast Japonia utrzymuje roszczenia do czterech Wysp Kurylskich okupowanych przez Rosję, do skał Dokdo/Takeshima na Morzu Japońskim administrowanych przez Koreę Południową, sama administruje Wyspami Senkaku, do których suwerenne prawa zgłasza ChRL, uznaje podlegający jej suwerenności atol Okino Tori-shima za wyspę, co kwestionują Chiny (ryc. 1). W stosunku do Rosji i Korei Japonia wysuwa roszczenia, zachowuje postawę ofensywną, a w stosunku do Chin defensywną, gdyż to jej stan posiadania jest kwestionowany.

⁴ Departamenty Stanu i Obrony Stanów Zjednoczonych prowadzą *Freedom of Navigation Program* (FON), który został uruchomiony jeszcze przez administrację prezydenta Stanów Zjednoczonych J. Cartera w 1979 r. w celu przeciwstawienia się nadmiernym roszczeniom morskim. Działania dyplomatyczne obejmują głównie wielokrotnie powtarzane protesty dyplomatyczne przeciwko nadmiernym roszczeniom. Od 1948 do 1992 r. Stany Zjednoczone złożyły ponad 140 formalnych protestów dyplomatycznych przeciwko nadmiernym roszczeniom morskim, w tym 110 w latach 1979–1992 w ramach programu FON. Zob. *United States Responses to Excessive National Maritime Claims*, „Limits in the Seas” 1992, US DoS, No. 112, s. 6; D.R. Bugajski, *Prawa żeglugowe okrętu w świetle prawa międzynarodowego*, Warszawa 2009, s. 17.

Ryc. 1. Oficjalne roszczenia Japonii do wyłącznej strefy ekonomicznej. Na mapie nie uwzględniono obszarów spornych lub o nieokreślonym statusie (na Morzu Japońskim z Koreą, na Morzu Wschodniochińskim z ChRL, wokół Senkaku, na południu wokół Okino Tori-shimy i na północy wokół czterech Wysp Kurylskich)

Źródło: <http://z9.invisionfree.com/21c/ar/t1720.htm> (dostęp: 29.05.2013).

Spór jurysdykcyjny o delimitację wyłącznej strefy ekonomicznej na Morzu Wschodniochińskim

Poza sporem o suwerenność wobec Senkaku, co będzie miało wpływ na delimitację wyłącznej strefy ekonomicznej w rejonie, trwa spór o delimitację wyłącznej strefy ekonomicznej pomiędzy Chinami kontynentalnymi a japońskim archipelagiem Riukiu (*Nansei Shotō*), do którego należy Okinawa. W tym ostatnim przypadku nakładające się roszczenia tworzą szarą strefę, dokładnie jak w polsko-duńskim sporze o strefę ekonomiczną na południe od Bornholmu⁵. Odległość od punktów linii podstawowych obu państw wynosi w tej części Morza Wschodniochińskiego 370 mil morskich. Japonia proponuje linię środkową (jak Dania), a Chiny granicę szelfu kontynentalnego (jak Polska). W rezultacie powstaje szara strefa o powierzchni 40 tys. km² (polsko-duńska strefa sporna ma 3503 km²).

Warto zauważyć, że oba państwa niemal jednocześnie ratyfikowały konwencję z Montego Bay w czerwcu 1996 r.⁶ Japonia jest ponadto stroną Konwencji o morzu terytorialnym i strefie przyległej, podpisanej w Genewie 28 kwietnia 1958 r. (dalej: konwencja genewska z 1958 r.), do której przystąpiła w czerwcu 1968 r.⁷

Spór jurysdykcyjny o status Okino Tori-shimy

Okino Tori-shima (dawniej Parece Vela)⁸ to zanurzony atol położony na Morzu Filipińskim ponad 1700 km od Tokio, 1500 km od Filipin (Luzon) i 1550 km od

⁵ Zob. T. Górski, *Delimitacja obszarów morskich między Polską a Danią*, „Prawo Morskie” 2005, t. 21, s. 75–88.

⁶ Konwencja Narodów Zjednoczonych o prawie morza sporządzona w Montego Bay dnia 10 grudnia 1982 r. została też ratyfikowana przez Polskę w 2002 r. (Dz. U. z 2002 r. Nr 59, poz. 543). Konwencja weszła w życie 16 listopada 1994 r. Aktualnie ratyfikowana jest przez 165 państw (stan na 8 stycznia 2013 r.). Japonia nie złożyła żadnej deklaracji lub oświadczenia przy podpisaniu lub ratyfikacji konwencji. Natomiast Chińska Republika Ludowa złożyła następującą deklarację (wyciąg tekstu z Dz. U. r. 2002, nr 59, poz. 544): 1. Zgodnie z postanowieniami Konwencji Narodów Zjednoczonych o prawie morza ChRL będzie wykonywać suwerenne prawa i jurysdykcję nad wyłączną strefą ekonomiczną o szerokości 200 mil morskich oraz nad szelfem kontynentalnym. 2. ChRL dokona, w drodze konsultacji, delimitacji granic jurysdykcji morskiej z państwami o wybrzeżach przeciwnych lub przyległych do Chin, odpowiednio na podstawie prawa międzynarodowego i zgodnie z zasadą słuszności. 3. ChRL potwierdza swoją suwerenność nad wszystkimi swoimi archipelagami i wyspami wymienionymi w art. 2 ustawy ChRL o morzu terytorialnym i strefie przyległej, która została ogłoszona dnia 25 lutego 1992 r. (Law on the territorial sea and the contiguous zone of the People's Republic of China of 25 February 1992 [w:] „Law of the Sea Bulletin” 1992, No. 21, s. 24).

⁷ Stronami konwencji są 52 państwa.

⁸ www.chinadaily.com.cn/china/2006-04/17/xin_47 (dostęp: 29.05.2013).

Tajwanu. Samotny atol jest umiejscowiony strategicznie pośrodku pomiędzy Guam a Okinawą i pomiędzy Japonią a Filipinami. W jego obrębie ponad powierzchnią morza stale pozostają jedynie trzy skały, w tym jedna „rozmiarów podwójnego łóżka, a druga małego pokoju”⁹. Jeszcze 100 lat temu skal ponad wodą przy wysokim stanie wody było kilkanaście.

Atol został odkryty przez hiszpańskich żeglarzy w 1543 r. i nazwany Parece Vela. Dopiero w 1931 r. Japonia anektowała to terytorium, które nie było nigdy przedmiotem roszczeń jakiegokolwiek państwa (*terra nullius*), włączając je administracyjnie do prefektury tokijskiej (archipelagowy okręg Ogasawara)¹⁰.

Japończycy przeprowadzili w ostatnich kilkunastu latach prace inżynierskie służące umocnieniu lądu, wybudowali betonowe lądowisko śmigłowców zajmujące całą powierzchnię skały, utrzymują stałą platformę (światła i znaki nawigacyjne), zamierzają osiedlać korale, by „nadbudowały” atol do poziomu morza. Na podjęte działania w okresie 1987–1993 wydali 600 mln USD. Celem tych prac jest zachowanie wyznaczonej od „wyspy” w 1996 r. wyłącznej strefy ekonomicznej o maksymalnych wymiarach (do 200 mil morskich)¹¹, a nie tylko morza terytorialnego wyznaczonego od skały (do 12 mil morskich)¹². Zgodnie z międzynarodowym prawem morza ustanowienie w pełnym zakresie jurysdykcji terytorialnej dotyczy tylko takich wysp, które „nadają się do zamieszkania przez ludzi lub do samodzielnej działalności gospodarczej”¹³. Jednak charakter prac budowlanych prowadzonych przez Japończyków podważa argumenty przemawiające za uznaniem Okino Tori za wyspę w rozumieniu międzynarodowego prawa morza¹⁴.

⁹ *Sino-Japanese maritime disputes. Islands apart*, na: <http://www.economist.com/node/21562987> (dostęp: 29.05.2013).

¹⁰ Y. Yoshikawa, *Okinotorishima: Just the Tip of the Iceberg*, „Harvard Asia Quarterly” 2005, vol. 9, no. 4, <http://www.asiaquarterly.com/content/view/30/37/> (dostęp: 29.05.2013).

¹¹ Law on the Exclusive Economic Zone and the Continental Shelf-Act No. 140 of 14 June 1996, „Law of the Sea Bulletin” 1997, No. 33, s. 36; Law on the Exclusive Economic Zone and the Continental Shelf (Law No. 74 of 1996), „Law of the Sea Bulletin” 1997, No. 35, s. 94.

¹² K. Kubiak, *Kontrowersje wokół atolu Okinotorishima jako przykład współczesnego sporu morskiego*, „Zeszyty Naukowe Akademii Marynarki Wojennej” 2010, nr 2 (181), s. 81–90.

¹³ Zob. J. Symonides, *Status prawny wysp naturalnych i sztucznych w nowym prawie morza*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1984, z. 4, s. 79–99; A. Straburzyński, *Terytoria morskie i strefy pozaterytorialne wysp*, „Prawo Morskie” 1993, t. 7, s. 113–121; A. Straburzyński, *Państwo archipelagowe i jego prawo do posiadania dodatkowego komponentu terytorium morskiego*, „Prawo Morskie” 1995, t. 8, s. 111–120.

¹⁴ Wzniesiono m.in. stalowo-betonowe falochrony o łącznej długości 6,2 km, mające zapobiegać dalszej erozji znajdujących się ponad powierzchnią skrawków lądu. Trzy wysepki pokryto warstwą betonu, tworząc struktury o średnicy 60 m. Ponadto wybudowano platformę na stalowych palach i wzniesiono na niej trzypiętrowy budynek, w którym umieszczono stację badań oceanologicznych. G. Lubin, *China Stunned as Japan Makes Shock Island Announcement in Key Economic Zone*, <http://www.businessinsider.com/chinese-angered-by-japan-island-grab-2010-1> (dostęp: 29.05.2013).

Zasobami żywymi i nieożywionymi są zainteresowane w tym rejonie Chiny, które podkreślają, że Okino Tori-shima jest tylko skałą i nie może mieć wyłącznej strefy ekonomicznej¹⁵. Jeśli wyspa nie ma sąsiada, to znaczy innego lądu w odległości mniejszej niż 400 mil morskich, to suweren zyskuje prawo do morza terytorialnego i wyłącznej strefy ekonomicznej wokół o powierzchni 431 tys. km² (więcej niż lądowa powierzchnia Polski lub Japonii)¹⁶. Jeśli natomiast w takim położeniu geograficznym znajduje się skała, to państwo-suweren zyskuje jedynie morze terytorialne wokół o powierzchni 1550 km². Różnica jest ogromna, bo gra toczy się o obszar aż 278 razy większy od powierzchni morza, a należy pamiętać, że w przypadku wyspy państwo-suweren będzie mogło (w zależności od warunków geologicznych) zgłosić roszczenia do zewnętrznego szelfu kontynentalnego poza 200 milamiorskimi wyłącznej strefy ekonomicznej¹⁷.

Niemal tak dogodną lokalizację geograficzną ma właśnie Okino Tori, a zatem rozstrzygnięcie tego sporu jurysdykcyjnego będzie miało wielkie znaczenie ekonomiczne. W sumie już i tak Japonia, pomimo porównywalnej długości wybrzeża do Chin, ma pięciokrotnie większą powierzchnię wyłącznej strefy ekonomicznej (4,5 mln km²), a większa strefa oznacza dostęp do zasobów surowców na szelfie i wyłączność rybołówstwa.

W art. 10 ust. 1 konwencji genewskiej z 1958 r. oraz w art. 121 ust. 1 konwencji z Montego Bay, których Japonia jest stroną, określono jednolicie wyspę jako naturalny obszar lądu, otoczony przez wodę, który położony jest powyżej linii najwyższego pływów. Status wysp, wysepek i skał ma wpływ na wyznaczenie linii podstawowych, od których mierzone są obszary morskie oraz jest podstawą ustanowienia tych obszarów morskich¹⁸. Wokół wyspy, zgodnie ze zwykłymi zasadami prawa morza, są wyznaczane poszczególne ich obszary morskie (morze terytorialne, strefa przyległa, wyłączna strefa ekonomiczna i szelf kontynentalny). Natomiast skały nienadające się do zamieszkania przez ludzi lub do samodzielnej działalności gospodarczej nie mają ani wyłącznej strefy ekonomicznej, ani szelfu kontynentalnego (art. 121 ust. 3 konwencji z Montego Bay).

¹⁵ Przykładem jest oświadczenie złożone przez przedstawiciela ChRL w kwietniu 2004 r. podczas rozmów ze stroną japońską, w którym podkreślono, że zdaniem rządu chińskiego Okino Tori to skały w rozumieniu międzynarodowego prawa morza. Y. Yoshikawa, *The US – Japan – China Mistrust Spiral and Okinotorishima*, „The Asia-Pacific Journal. Japan Focus”, <http://www.japanfocus.org/-Yukie-YOSHIKAWA/2541> (dostęp: 29.05.2013).

¹⁶ C. Schofield, *The Trouble with Islands: The Definition and Role of Islands and Rocks in Maritime Boundary Delimitation* [w:] *Maritime Boundary Disputes...*, s. 21.

¹⁷ W 2008 r. Japonia złożyła wniosek do Komisji Granic Szelfu Kontynentalnego o uznanie granic szelfu poza 200 milami wyłącznej strefy ekonomicznej, www.un.org/Depts/los/clcs_new/submissions_files/submission_jpn.htm (dostęp: 29.05.2013).

¹⁸ *United Nations Convention on the Law of the Sea 1982. A Commentary*, vol. 3, eds. S.N. Nandan, S. Rosenne, Dordrecht–Boston–London 1995, s. 322.

Już pobieżny ogłęd atolu wskazuje, że mamy do czynienia ze skałą w rozumieniu konwencji z Montego Bay, która nie może mieć samodzielnego życia gospodarczego. Dodatkowo przykłady z praktyki międzynarodowej, np. porzucenie przez Brytyjczyków roszczeń do strefy rybołówstwa wokół Rockall¹⁹, przemawiają przeciw stanowisku Japonii. Na podstawie Fishery Limits Act z 1976 Zjednoczone Królestwo wyznaczyło od skały Rockall strefę rybołówstwa, pełną dwustumilową albo do linii środkowej z sąsiednimi państwami (Danią – Wyspy Owczce, Irlandią i Islandią). Spotkało się to ze zdecydowaną reakcją wszystkich trzech sąsiednich państw, z których poza Irlandią żadne nie podnosiło kwestii suwerenności nad skałą, ale wszystkie zarzuciły Brytyjczykom, że bezpodstawnie uznali ten skrawek lądu za wyspę i wyznaczyli strefę rybołówstwa. Ostatecznie w 1999 r. Zjednoczone Królestwo wycofało się z wcześniejszych roszczeń, pozostawiając wokół Rockall dwunastomilowe morze terytorialne i przyjmując za podstawę delimitacji strefy rybołówstwa linie podstawowe Hebrydów wraz z najbardziej zachodnimi wyspami St Kilda²⁰. W rezultacie brytyjska strefa zmniejszyła się aż o 110 tys. km².

Konkludując, w obecnym stanie prawnym i faktycznym roszczenia japońskie są zatem bezpodstawne. Czy jednak może się to zmienić na skutek działań człowieka? Literalna wykładnia art. 121 konwencji z Montego Bay wskazuje wyraźnie na wyspę jako „naturalny obszar lądu” i wylewanie betonu na wyspę powoduje, że mamy do czynienia ze sztuczną wyspą w rozumieniu art. 60 konwencji z Montego Bay, albo naturalno-sztuczną, w każdym bądź razie państwo nie zyskuje dzięki temu żadnych praw suwerennych ani nie poszerza jurysdykcji (strefy bezpieczeństwa o uzasadnionych rozmiarach). Pytanie, jak ocenić status lądu, jeśli sztucznie wprowadzone organizmy roślinne i zwierzęce w sposób już naturalny w ciągu kilkudziesięciu lat nadbudują ląd powyżej poziomu morza, pozostaje otwarte.

Spór terytorialny o suwerenność nad Wyspami Senkaku

Przykładem sporu terytorialnego jest spór o suwerenność nad Wyspami Senkaku, które są położone na Morzu Wschodniochińskim, około 200 km od Tajwanu,

¹⁹ Skała o rozmiarach 31 na 25 metrów i 21 metrów wysokości, położona 163 mile morskie (ponad 300 km) od najbliższego lądu (wysp St Kilda, zaliczanych do szkockich Hebrydów Zewnętrznych). Jest trudno dostępna, podczas przeważającej w tym rejonie sztormowej pogody w całości zalewana przez ogromne fale atlantyckie, stąd prawdopodobnie w całej historii na skałę lądowało nie więcej niż 20 osób. W 1955 r. w obawie przed roszczeniami innych państw oficjalnie skałę zawłaszczyło jako *terra nullius* Zjednoczone Królestwo. C.R. Symmons, *Ireland and the Rockall Dispute: An Analysis of Recent Developments*, „IBRU Boundary and Security Bulletin”, Spring 1998, s. 78–93.

²⁰ Sea Fisheries, The Fishery Limits Order 1999, „Law of the Sea Bulletin” 2002, No. 50, s. 16.

400 km od Chin kontynentalnych i aż 1900 km od Tokio²¹. Administrowane są jednak przez Japonię i wchodzi w skład prefektury Okinawy oddalonej o 1000 km. Jest to grupa pięciu wysepek i trzech skał obejmujących łącznie 7 km² (dla porównania sam Gibraltary ma 6,8 km²). Tylko krótkotrwale były zamieszkałe, chociaż niektóre z nich pozostawały własnością prywatną obywateli Japonii, inne państwową. Wykupienie własności z rąk prywatnych w 2012 r. przez rząd Japonii spowodowało ożywienie sporu, któremu zaczęły towarzyszyć emocje po obu stronach.

W 1895 r. wyspy zostały anektowane przez Japonię wraz z Tajwanem – ich zdaniem miały w tym czasie status *res nullius*. Chińczycy (z Tajwanu i kontynentalni) twierdzą, że od wieków podlegały ich suwerenności. W 1945 r. na podstawie traktatu pokojowego znalazły się pod administracją amerykańską wraz z Okinawą. W 1972 r. Amerykanie przekazali administrację Japonii, zachowując bazy wojskowe na Okinawie.

Do lat 60. XX w. wyspy nie wzbudzały większego zainteresowania chińskiego, a w wielu dokumentach, w tym także na mapach, pośrednio potwierdzano prawa Japonii do wysp. Dopiero pojawienie się informacji o złożach ropy naftowej na szelfie wokół wysp zmieniło stanowisko chińskie. Od tego czasu ze zmiennym natężeniem ten spór jest istotny dla relacji chińsko-japońskich, przy czym po stronie chińskiej dość zgodnie występują zarówno Republika Chin (Tajwan), jak i ChRL. Do początku lat 90. nie zdarzały się incydenty na morzu wokół wysp, od tego czasu, a szczególnie w ostatniej dekadzie, powtarzają się regularnie.

W mediach pojawiają się oświadczenia i deklaracje polityków obu stron, które zawierają argumenty przekonujące do prezentowanego stanowiska. W przypadku Chin dominują argumenty kartograficzno-historyczne, które można ująć następująco: 1) Chińczycy wyspy odkryli, opisali i nanieśli na mapy; 2) wyspy były broniące przez Chińczyków przed japońskimi piratami w czasie panowania dynastii Ming i Qing (1368–1911); 3) chińska mapa Azji z XVIII w. pokazuje wyspy jako część Chin; 4) Japonia objęła wyspy w 1895 r. podczas I wojny chińsko-japońskiej, a zatem zbrojnie; 5) w korespondencji dyplomatycznej z 1885 r. Chiny ostrzegają przed obecnością japońską na wyspach; 6) w deklaracji poczdamskiej z 1945 r. wskazano, że japońska suwerenność winna być ograniczona do głównych wysp; 7) jako argument przywołuje się też treść protestu chińskiego z 1971 r. przeciw przekazaniu administracji na wyspach, dotychczas administrowanych przez Amerykanów, Japończykom.

Natomiast w przypadku uzasadnienia japońskiego pojawia się argumentacja prawna: 1) wyspy były niezamieszkałe i nie było na nich żadnych śladów potwierdzających administrowanie przez Chiny w momencie zajęcia w 1895 r.; 2) Senkaku

²¹ Wyspy Senkaku to nazwa japońska, Chińczycy używają nazwy Diaoyu albo Tiaoyutai, dawniej używano też nazwy europejskiej Pinnacle Islands. Wyspy położone są na północny-wschód od Tajwanu i na zachód od japońskiej Okinawy. Największa i najwyższa (383 m.n.p.m.) jest Uotsuri-shima (chiń. Diaoyu Dao), której powierzchnia 4,32 km² stanowi ponad 60% całkowitej powierzchni archipelagu.

nigdy nie były ani częścią Tajwanu, ani częścią Peskadorów, które zostały cedowane na rzecz Japonii przez chińską dynastię Qing w art. II traktatu Shimonoseki z 1895 r.²², stąd nie mogły być cedowane „zwrotnie” do Chin razem z Tajwanem po zakończeniu II wojny światowej; 3) pomimo że wyspy były administrowane przez Amerykanów w latach 1945–1972, to została zachowana suwerenność Japonii; 4) Chiny nigdy nie zgłaszały roszczeń wobec wysp aż do roku 1971, gdy ONZ opublikowała raport, że na ich szelfie znajdują się duże zasoby ropy.

Podsumowanie

W każdym przypadku spór terytorialny ma najpoważniejsze konsekwencje, a zatem najwięcej emocji i największe zainteresowanie budzi kwestia Wysp Senkaku. Trudno oceniać jedno i drugie argumenty w tej sprawie do czasu, gdy nie zostaną ujęte w jednolite stanowisko państwa albo pismo procesowe. *Prima facie* tylko Japończycy przedstawiają jakiekolwiek argumenty prawne, a nie wyłącznie historyczno-kartograficzne, i bez wątpienia mają silniejszą pozycję przede wszystkim z racji administrowania wyspami.

Politycznie w tej części świata bardzo ważnym podmiotem są również Stany Zjednoczone, które mają bazy wojskowe w rejonie i umowy dwustronne z Japonią oraz Filipinami, zawierające klauzule wzajemnej obrony (podobnie jak art. 5 traktatu północnoatlantyckiego z 1949 r.). W kilku oświadczeniach na najwyższym szczeblu oraz rezolucjach Kongresu Stanów Zjednoczonych potwierdzano zobowiązania rządu amerykańskiego, który „nie rozstrzyga definitywnie kwestii suwerenności nad Wyspami Senkaku, ale uznaje, że znajdują się pod administracją japońską”²³, zatem atak zbrojny na nie, na podstawie zobowiązań dwustronnych, będzie traktowany jak atak na sojuszniczą Japonię²⁴.

²² Traktat pokoju między Chinami i Japonią, Shimonoseki, 17 kwietnia 1895 r. Tekst w: L. Gelberg, *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, t. 1, Warszawa 1954, s. 161–165.

²³ H.R. 4310/S. 3254 (FY2013 National Defense Authorization Act), tekst w: R. O'Rourke, *Maritime Territorial and Exclusive Economic (EEZ) Disputes Involving China: Issues for Congress*, CRS Report for Congress, April 9, 2013, s. 67–68.

²⁴ Na podstawie Traktatu o wzajemnej współpracy i gwarancji bezpieczeństwa pomiędzy Stanami Zjednoczonymi a Japonią podpisanego 19 maja 1960 r. (Treaty of Mutual Cooperation and Security between the United States and Japan) art. V: „Each Party recognizes that an armed attack against either Party in the territories under the administration of Japan would be dangerous to its own peace and safety and declares that it would act to meet the common danger in accordance with its constitutional provisions and processes. Any such armed attack and all measures taken as a result thereof shall be immediately reported to the Security Council of the United Nations in accordance with the provisions of Article 51 of the Charter. Such measures shall be terminated when the Security Council has taken the measures necessary to restore and maintain

Chiny i Japonia nie wykazują woli, poza deklaracjami politycznymi, manifestacjami obywateli i manifestacjami zbrojnymi sił morskich, rozwiązania sporu w drodze rokowań lub przy zastosowaniu innych środków rozwiązywania sporów międzynarodowych²⁵. W przypadku Japonii jest to w pełni zrozumiałe, bowiem jest suwerenna, a w każdym razie administruje przedmiotem sporu, zatem jakiegokolwiek rozstrzygnięcie może tylko ograniczyć zakres praw tego państwa.

Dużo mniejsze emocje i zainteresowanie budzi spór o status Okino Tori, a zupełnie niemal nie jest dostrzegany spór o delimitację wyłącznej strefy ekonomicznej na Morzu Wschodniochińskim. Oczywiście jest też, że w istocie spór nie dotyczy samych skał – czy to Senkaku, czy statusu Okino Tori – ale zasobów mineralnych szelfu wokół nich. Znaczną rolę odgrywa w tych dwóch wypadkach także kwestia militarna, tj. położenie geograficzne wysp²⁶.

Wreszcie warto zauważyć, że ewentualne, choć obecnie mało prawdopodobne, objęcie przez ChRL Senkaku wyraźnie pogorszyłoby strategiczne położenie Tajwanu.

SUMMARY

SINO-JAPANESE SEA DISPUTES

In the Sino-Japanese relations, there are many complex issues which, as always in neighborly relations, have deep historical context. Political competition and expansive economic and military policies cause that China questions the existing territorial state on the East China Sea and South China Sea. The subject of the claims of China (both Taiwan and the People's Republic of China) are located under the Japanese administration – the Senkaku Islands. The two countries also have a contradictory position concerning the delimitation of the exclusive economic zone between China and Japan (Ryukyu) on the East China Sea and the status of Okino-Tori Shima being the subject to Japanese sovereignty. Each of these three disputes as a consequence, above all, concerns the delimitation of large areas of the exclusive economic zone between the two countries.

international peace and security”. Tekst: <http://www.mofa.go.jp/region/n-america/us/q%26a/ref/1.html> (dostęp: 29.05.2013).

²⁵ Na temat rozwiązywania sporów międzynarodowych na gruncie konwencji z Montego Bay zob. L. Łukaszuk, *Współpraca i spory międzynarodowe na morzach*, Warszawa 2009, s. 11–45.

²⁶ K. Kubiak, *Kontrowersje wokół atolu...*, s. 88.

FUNKCJONOWANIE I ROZWÓJ PORTÓW MORSKICH W CHIŃSKIEJ REPUBLICE LUDOWEJ

Porty morskie są miejscami szczególnie dogodnymi do lokalizacji różnego rodzaju działalności gospodarczej, zwłaszcza transportowej, handlowej, przemysłowej, logistycznej i innej usługowej. Wszystkie te rodzaje działalności wzajemnie się uzupełniają i umożliwiają tworzenie znacznej wartości dodanej, związanej z wszechstronną obsługą ładunków i przewożących je środków transportu, co wynika z realizacji podstawowego zadania wszystkich portów handlowych. Porty morskie pełnią istotne funkcje gospodarcze, które odzwierciedlają różnorodne zależności pomiędzy rozwojem poszczególnych rodzajów wykonywanej w nich działalności gospodarczej a funkcjonowaniem i rozwojem tych obiektów oraz pomiędzy portami i ich otoczeniem. Celem artykułu jest pokazanie specyfiki chińskich portów morskich, które w ostatnich dekadach przeszły ewolucję i z obiektów na ogół mających znaczenie lokalne lub regionalne (oczywiście z wyjątkiem Szanghaju i Hongkongu), zarządzanych w systemie centralnym (państwowym) przekształciły się w porty wielkie, nowoczesne, obsługujące ogromne wolumeny różnorodnych ładunków (w tym kontenerów), otwarte na zagranicznych inwestorów, zarządzane w sposób zdecentralizowany, zajmujące czołowe pozycje w światowych rankingach.

Porty morskie jako ogniwa lądowo-morskich łańcuchów transportowych oraz ich najważniejsze funkcje gospodarcze

Definicje portu morskiego, występujące w literaturze przedmiotu, wskazują różne cechy i funkcje tego obiektu, akcentując najważniejsze aspekty decydujące o jego istocie. Port morski jest zatem usytuowany na styku lądu z morzem (albo w sąsiedztwie morza, np. w estuariach rzek), a jego obszar wyznaczają granice administracyjne (oddzielające go od otoczenia), jest wyposażony w odpowiednie składniki infrastruktury technicznej i suprastruktury, a także zasoby pracy i technologie niezbędne do prowadzenia złożonej działalności gospodarczej, polegającej na produkcji różnorodnych usług na rzecz ładunków, pasażerów i środków transportu. Podkreśla się też, że jest on złożonym węzłem transportowym o różnorodnych funkcjach. Klasyczna definicja, opisująca port morski jako miejsce w rejonie ze-

tknięcia się lądu z morzem, w którym statki i ładunki korzystają z przygotowanej dla nich przystani i zorganizowanego aparatu usługowego¹, wprawdzie pozostaje aktualna ze względu na podstawową funkcję portów, ale wskutek rozwoju przestrzennego i funkcjonalnego tych obiektów, obsługi coraz większego wolumenu ładunków, a zwłaszcza powszechnego rozszerzania ich działalności gospodarczej została rozszerzona. Współcześnie port morski powinien być postrzegany w kategoriach przestrzennych i technicznych, ale również ekonomicznych, logistycznych, administracyjnych i społecznych².

Współczesne porty morskie, jako węzły w globalnym systemie transportowym, skupiające przedsiębiorstwa prowadzące różnorodną działalność gospodarczą, są integralnymi ogniwami lądowo-morskich łańcuchów transportowych³, łączących punkty nadania i odbioru ładunków⁴. Duże porty są złożonymi kompleksami produkcyjnymi o wielobranżowym profilu działalności, stanowiąc jednocześnie ważne elementy regionów nadmorskich i miast portowych. Stanisław Szwanowski podkreśla złożoność tych ośrodków gospodarczych, służących międzynarodowej wymianie towarowej oraz zróżnicowanej działalności o charakterze przemysłowo-handlowym⁵. Działalność gospodarcza w portach jest prowadzona na ogół przez wiele przedsiębiorstw oferujących różnorodne usługi na rzecz ładunków, pasażerów i środków transportu, ale często także przez przedsiębiorstwa przemysłowe⁶. Port jest zatem wielopodmiotowym organizmem gospodarczym, będącym złożoną organizacją, zarówno w sensie podmiotowo-kapitałowym, produkcyjno-przestrzennym, jak i funkcjonalno-zarządczym⁷. Stanowi on ośrodek podaży różnorodnych usług

¹ L. Kuźma, T. Szczepaniak, *Porty morskie. Gospodarka portowa w żurysie*, Gdańsk 1971, s. 17.

² H. Klimek, *Porty morskie jako ogniwu lądowo-morskich łańcuchów transportowych oraz ich funkcje gospodarcze* [w:] *Porty morskie w perspektywie przestrzennej, ekonomicznej, transportowej, logistycznej i społecznej*, red. H. Klimek, Gdańsk 2016, s. 21.

³ Pod pojęciem lądowo-morskiego łańcucha transportowego należy rozumieć połączenie dwóch punktów transportowych, pomiędzy którymi ładunek odbywa cały kombinowany przewóz lądowo-morski. W takim łańcuchu może występować wielu przewoźników, zarówno z lądowych, jak i wodnych gałęzi transportu oraz mogą pojawić się różne punkty transportowe (czyli miejsca zatrzymania i ewentualnego składowania ładunku w procesie transportowym). S. Szwanowski, *Współzależności funkcjonowania składników lądowo-morskich łańcuchów transportowych*, Gdańsk 1994.

⁴ S. Szwanowski, *Funkcjonowanie i rozwój portów morskich*, Gdańsk 2000, s. 32–32.

⁵ *Ibidem*, s. 34.

⁶ Liczba tych przedsiębiorstw w danym porcie i ich oferta usługowa są zróżnicowane, co wiąże się z wielkością portu, jego rolą w łańcuchach transportowych i logistycznych łańcuchach dostaw, systemem zarządzania portami i w portach. Z raportu pt. *Polskie porty morskie jako biegun rozwoju gospodarczego kraju i regionów lokalizacji*, przygotowanego w 2016 r. przez Actia Forum na zlecenie Bałtyckiego Terminalu Kontenerowego w Gdyni we współpracy z Radą Interesantów Portu Gdynia, wynika, że w polskim sektorze portowym funkcjonuje około 3,5 tys. przedsiębiorstw zaangażowanych we współpracę z 42 tys. podmiotów gospodarczych w całej Polsce.

⁷ A.S. Grzelakowski, M. Matczak, *Współczesne porty morskie. Funkcjonowanie i rozwój*, Gdynia 2012, s. 12.

portowych i jednocześnie rynek ich zbytu, gdzie pasażerowie, gestorzy ładunków, przewoźnicy morscy i lądowi zgłaszają popyt na te usługi.

Trzeba dodać, że obecnie załadowcy na potrzeby przemieszczenia swoich ładunków dokonują wyboru portu morskiego przez pryzmat całego łańcucha transportowego, którego jest ogniwem. Dlatego na współczesnych rynkach usług portowych walka konkurencyjna odbywa się właśnie pomiędzy łańcuchami transportowymi, a szczególną rolę odgrywają w niej operatorzy logistyczni, spedytorzy, operatorzy transportu multimodalnego, którzy wybierają optymalne z punktu widzenia swoich zleciennodawców trasy przewozu ładunków⁸. Efektem tego jest koncentracja produkcji usług transportowych (i innych towarzyszących im) w wybranych punktowych i liniowych elementach międzynarodowych sieci transportowych, a zatem także koncentracja strumieni ładunkowych w przewozach lądowo-morskich na niektórych szlakach (obejmujących porty morskie). Towarzyszy jej tendencja do przyciągania dodatkowej masy ładunkowej z powiększającego się obszaru ciężenia. Nasila się ona wyraźnie wraz z postępującym rozwojem globalnych łańcuchów dostaw i konteneryzacji⁹.

Rozwój międzynarodowego handlu towarami przetworzonymi i wzrost odległości przewozów spowodowały, że wymiana handlowa jest w coraz większym stopniu realizowana z wykorzystaniem technologii kontenerowej (obecnie ładunki skonteneryzowane stanowią około 17% wolumenu światowego handlu morskiego i ponad połowę jego wartości)¹⁰. Wzrost wolumenu kontenerów w międzynarodowym transporcie morskim oraz wzrost wielkości statków do ich przewozu doprowadziły do ukształtowania się charakterystycznego dla relacji oceanicznych modelu organizacji żeglugowych serwisów liniowych. Polega on na ograniczeniu liczby portów morskich, do których zawijają wielkie kontenerowce na szlakach międzykontynentalnych, i koncentracji obsługi ładunków w dużych ośrodkach, odgrywających rolę *hub'ów*. W zasięgu ich oddziaływania pozostają mniejsze porty, połączone z nimi serwisami liniowymi o charakterze feederowym (dowozowo-odwozowym). Organizacja żeglugi kontenerowej opiera się na systemie *hub and spoke*, polegającym na dostarczaniu ładunków z mniejszych portów tzw. feederami (tj. niewielkimi jednostkami) do dużych centrów przeładunkowych, gdzie następuje ich załadunek na wielkie kontenerowce przemieszczające się na szlakach transkontynentalnych do innych wielkich centrów przeładunkowych, w których ma miejsce *transshipment*, czyli wyładunek tych ładunków z wielkich kontenerowców i załadunek ich na mniejsze jednostki dostarczające je do mniejszych portów.

Taka tendencja prowadzi do różnicowania roli i znaczenia portów morskich w lądowo-morskich łańcuchach transportowych oraz w obsłudze wymiany towarowej realizowanej drogą morską, szczególnie w odniesieniu do ładunków skonteneryzowanych.

⁸ H. Klimek, *Funkcjonowanie rynków usług portowych*, Gdańsk 2010, s. 198–199.

⁹ H. Klimek, J. Dąbrowski, *Funkcja logistyczna portów morskich*, „Logistyka” 2012, nr 4.

¹⁰ *Review of Maritime Transport 2015*, Report by the UNCTAD Secretariat, New York–Geneva 2015, s. 66.

Wyróżnia się zatem porty o znaczeniu lokalnym (peryferyjne, o niewielkich obrotach ładunkowych, obsługiwane głównie przez statki żeglugi dowozowo-odwozowej), porty duże, o znaczeniu regionalnym (o większych niż lokalne obrotach ładunkowych, np. zlokalizowane nad Morzem Bałtyckim, bazowe dla linii dowozowo-odwozowych, a niekiedy oceanicznych) oraz porty wielkie, o znaczeniu globalnym, tzw. megaporty lub *huby* (centra przeładunkowo-składowe, zlokalizowane na głównych szlakach żeglugowych, obsługujące ładunki handlu morskiego w relacjach transkontynentalnych)¹¹. Praktyka pokazuje, że spośród około 14,5 tys. portów i przystani morskich na świecie¹², obsługujących ładunki handlu morskiego, zdecydowana większość to porty małe, o znaczeniu lokalnym, obsługujące poniżej 1 mln ton ładunków rocznie.

Przyjmuje się, że w skali globalnej funkcjonuje obecnie około 1,5 tys. portów, które mają istotne znaczenie dla transportu i handlu międzynarodowego¹³. Widoczna jest tendencja ograniczania liczby portów, do których zawijają statki pływające w serwisach transkontynentalnych. Armatorzy sami zmierzają do tego, aby wielkie i szybkie kontenerowce zawijały do niewielkiej liczby portów, co jest podyktowane dążeniem do obniżania kosztów obsługi portowej statków. Konsekwencją zawinięć wielkich kontenerowców do niewielkiej liczby dużych portów jest konieczność uruchamiania serwisów dowozowo-odwozowych do portów mniejszych, o znaczeniu regionalnym i lokalnym, zlokalizowanych w pobliżu ostatecznych odbiorców ładunków. Trzeba dodać, że wielkie kontenerowce zabierają obecnie na pokład po kilkanaście, a nawet około 20 tys. kontenerów, natomiast statki feederowe mogą zabierać ich po kilka tysięcy¹⁴.

W lądowo-morskich łańcuchach transportowych porty morskie są ogniwami o szczególnym znaczeniu ze względu na ich usytuowanie na granicy dwóch odmiennych środowisk naturalnych, co powoduje, że są one punktami bramowymi, przez które ładunki muszą być przemieszczone na swojej drodze do zamorskiego miejsca przeznaczenia. Porty są też węzłowymi punktami transportu, co oznacza, że zbiegają się w nich linie transportowe właściwe różnym gałęziom transportu (poza morskim na ogół też transportu drogowego, kolejowego, niekiedy wodnego śródlądowego i prze-

¹¹ *Organizacja i funkcjonowanie portów morskich*, red. K. Misztal, Gdańsk 2010, s. 15.

¹² Różne źródła podają odmienne liczby. Trudno jednoznacznie wskazać rzeczywistą liczbę portów morskich funkcjonujących obecnie na świecie ze względu na ich różnorodność (zwłaszcza różnice w wielkości, znaczeniu dla międzynarodowej i krajowej wymiany towarowej, pełnione funkcje, krajowe klasyfikacje punktów transportowych itp.). Jak podaje M.G. Burns, na świecie funkcjonuje obecnie około 9 tys. portów morskich, spośród których 3,5 tys. to porty duże i średnie. M.G. Burns, *Port Management and Operations*, London–New York 2015, s. 105.

¹³ A.S. Grzelakowski, M. Matczak, *Współczesne porty...*, s. 7.

¹⁴ Największy obecnie na świecie kontenerowiec „MSC Oscar” (395,4 m długości, 59 m szerokości i zanurzenie 16 m) może zabrać na pokład 19 244 TEU (czyli kontenery 20-stopowe), w tym 1800 chłodzonych; jego nośność wynosi 197 362 tony. www.portalmorski.pl (15.09.2016). Zob. H. Klimek, *Polskie porty morskie – aktywni uczestnicy lądowo-morskich łańcuchów transportowych* [w:] *Wyzwania i problemy transportu morskiego*, red. J. Dąbrowski, Gdańsk 2011, s. 83–85.

syłowego). Są to więc wielogaleziowe (multimodalne) punkty transportowe, integrujące układy liniowe infrastruktury różnych gałęzi transportu. To w nich następuje koncentracja ładunków z różnych punktów nadania i ich dystrybucja do różnych miejsc przeznaczenia. Porty morskie na świecie obsługują co roku ponad 20 mld ton ładunków i około 2 mld pasażerów, a transport morski obsługuje ponad 80% wolumenu handlu światowego (i ponad 70% w ujęciu wartościowym), zatem znaczenie portów w łądowo-morskich łańcuchach transportowych wydaje się nie do przecenienia¹⁵.

Porty morskie jako elementy systemów transportowych krajów nadmorskich odgrywają znaczącą rolę nie tylko w gospodarkach narodowych tych państw, ale także w gospodarkach regionów i miast portowych. Prowadzi się w nich działalność transportową, logistyczną, handlową i przemysłową, które generują znaczną wartość dodaną dla portu, miasta i regionu portowego oraz kraju. Różnorodne współzależności występujące pomiędzy rozwojem poszczególnych rodzajów działalności gospodarczej wykonywanej w portach a funkcjonowaniem i rozwojem tych portów oraz pomiędzy portami i ich otoczeniem (zarówno tym bliższym, jak i dalszym – międzynarodowym) określa się mianem funkcji portowych¹⁶. Te współzależności rozpatruje się w aspekcie ich potencjalnego i rzeczywistego wpływu na funkcjonowanie portu i jego oddziaływanie na otoczenie, co daje możliwość przedstawienia jego roli w gospodarce. Uwzględniając rodzaje działalności portowej i charakter oddziaływania portów na otoczenie, wyróżnia się na ogół funkcje: transportową, logistyczną, handlową, przemysłową, obsługi ruchu pasażerskiego (według kryterium przedmiotowego) oraz miastotwórczą, miejską, regionotwórczą i regionalną (według kryterium przestrzennego)¹⁷.

Porty morskie w Chinach

Jednym z głównych czynników, które umożliwiły szybki rozwój chińskiej gospodarki, było przyjęcie w 1978 r. polityki otwartych drzwi i związanych z nią reform gospodarczych. Obserwowany w ostatnich kilku dekadach rozwój gospodarczy i wzrost wymiany towarowej zarówno krajowej, jak i międzynarodowej, w tym realizowanej drogą morską, a także napływ zagranicznych inwestycji bezpośrednich do Chin przyczyniły się do wzrostu znaczenia chińskich portów morskich. Zarówno potencjał usługowy portów, jak i wolumen obsługiwanych w nich ładunków wzrosły od początku lat 90. XX wieku na niespotykaną w świecie skalę (np. w porcie

¹⁵ UNCTAD podaje, że w 2014 r. obroty światowego handlu morskiego wyniosły 9,842 mld ton, co oznacza wzrost o 3,4% w stosunku do roku poprzedniego. *Review of Maritime Transport...*, s. 5; zob. też: H. Klimek, *Porty morskie jako ogniva...*, s. 25.

¹⁶ A.S. Grzelakowski, M. Matczak, *Współczesne porty...*, s. 74.

¹⁷ *Ibidem*, s. 75; *Ekonomika portów morskich i polityka portowa*, red. L. Kuźma, Gdańsk 2003, s. 13.

Yingkou w latach 1990–2015 przeładunki wzrosły prawie 143-krotnie, w Ningbo 35-krotnie, w Tianjin 26-krotnie, w Szanghaju 5-krotnie, zaś dla porównania w Rotterdamie o 62%¹⁸; tab. 1). W 2005 r. po raz pierwszy chiński port zajął pierwsze miejsce wśród największych portów morskich świata i sytuacja nie zmieniła się do dziś¹⁹. Obecnie wśród 20 największych na świecie portów morskich znajduje się 14 chińskich (tab. 2).

W historii portów morskich Chińskiej Republiki Ludowej (od czasu jej powstania w 1949 r.) można wyróżnić trzy główne etapy:

- 1) początkowy (startowy), w latach 1949–1972 (liczba głębokowodnych stanowisk obsługi statków wynosiła około 100),
- 2) wzrostu, w latach 1973–1980 (na koniec było 137 stanowisk głębokowodnych),
- 3) szybkiego rozwoju, po 1980 r., trwający do dziś²⁰.

Wzrost zarówno popytu na towary pochodzące z importu, jak i wolumenu chińskiego eksportu przyczynił się do gwałtownego rozwoju portów morskich, które musiały dostosować swój potencjał usługowy do sytuacji rynkowej. Problem kongestii portowej wpłynął na podjęcie licznych inwestycji w infra- i suprastrukturę portową, służących wzrostowi przepustowości istniejących portów oraz budowie nowych. Przystosowano nabrzeża i baseny portowe do obsługi coraz większych statków (w tym specjalistycznych) przewożących różnorodne rodzaje ładunków. Wiele inwestycji portowych dedykowano ładunkom skonteneryzowanym. Obecnie wśród 20 największych portów kontenerowych świata jest 9 chińskich (tab. 3), zaś w pierwszej setce jest ich 19.

Wraz ze zmianą całego system gospodarczego Chin nastąpiły zasadnicze zmiany w gospodarce portowej. Ewolucję przeszedł system zarządzania portami. Z państwowego (centralnie sterowanego) ewoluował w kierunku zdecentralizowanego, zorientowanego rynkowo, ułatwiającego zaangażowanie w działalność operacyjną w portach zagranicznych inwestorów.

¹⁸ Z porównania wielkości przeładunków w portach w Hongkongu i w Rotterdamie w latach 1955 i 2015 wynika, że w pierwszym z nich wzrosły one w ciągu 60 lat 44-krotnie, zaś w drugim tylko 4-krotnie. Należy dodać, że port w Rotterdamie już przed II wojną światową był największym portem morskim w Europie (przeładowując w 1938 r. 42,371 mln ton ładunków), następnie po zakończeniu działań wojennych ustąpił miejsca innym portom, a pozycję europejskiego lidera ponownie zdobył w 1955 r. (przeładowując 66,215 mln ton) i utrzymuje ją do dziś (obsługując 466,4 mln ton). W latach 1962–1986 port ten był największym portem świata, ale ustąpił miejsca w rankingu portom azjatyckim. *Morski rocznik statystyczny*, Gdynia 1960; *Port statistics. A wealth of information. Make it happen*, www.portofrotterdam.com (dostęp: 10.09.2016).

¹⁹ Najpopularniejszym sposobem określania wielkości portów morskich jest porównywanie wolumenu dokonywanych w nich przeładunków ogółem i z uwzględnieniem rodzajów obsługiwanych ładunków (można wówczas mówić np. o największych portach naftowych czy kontenerowych).

²⁰ *Devolution, port governance and port performance*, eds. M.R. Brooks, K. Cullinane, Elsevier 2007, s. 334.

Tabela 1. Największe porty morskie Chin w latach 1990–2015 (mln t)

Lp.	Port morski	1990	1995	2000	2010	2011	2012	2013	2014	2015
1.	Ningbo & Zhoushan	25,54	68,53	115,470	311,1	348,9	364,6	809,8	873,0	889,0
2.	Szanghaj	139,60	165,67	204,400	534,4	590,4	644,8	776,0	755,3	717,4
3.	Tianjin	20,63	57,87	95,660	401,3	459,9	477,0	500,6	540,0	541,0
4.	Suzhou	.	.	.	.	.	.	454,0	480,0	540,0
5.	Guangzhou	41,64	72,99	111,280	409,5	431,0	438,0	454,7	500,4	519,9
6.	Qingdao	30,34	51,30	86,360	350,1	372,0	407,3	450,0	480,0	500,0
7.	Tangshan	.	.	.	250,6	308,0	364,6	446,2	500,8	490,0
8.	Dalian	49,52	64,17	90,840	208,3	211,1	233,0	408,4	420,0	415,0
9.	Rizhao	9,25	14,52	26,740	221,0	252,6	281,0	361,0	353,0	361,0
10.	Yingkou	2,37	11,56	22,680	225,0	261,0	301,0	330,0	330,7	338,5
11.	Hong Kong	.	111,00	174,642	267,8	277,4	269,3	276,1	297,7	256,6
12.	Qinhuangdao	69,45	83,82	97,430	276,3	250,0	233,2	272,6	274,0	253,1
13.	Shenzhen	4,80	11,74	56,970	204,9	205,5	196,5	234,0	223,3	217,1
14.	Xiamen	5,29	13,14	19,650	127,3	140,9	155,1	191,0	205,0	210,0

Źródło: *Przegląd statystyczny 1982. Gospodarka morską*, Wydawnictwo Instytutu Morskiego, Gdańsk 1983; *Gospodarka morską. Przegląd statystyczny*, Zakład Wydawnictw Naukowych Instytutu Morskiego, Gdańsk 1996; *Rocznik statystyki międzynarodowej 2000*, GUS, Warszawa 2000; *Rocznik statystyczny gospodarki morskiej*, GUS Urząd Statystyczny w Szczecinie, Warszawa–Szczecin 2004; *Port statistics. A wealth of information. Make it happen*, www.portofrotterdam.com (dostęp: 10.09.2016); *Devolution, port governance and port performance*, eds. M.R. Brooks, K. Cullinane, Elsevier 2007, s. 333.

W ciągu ostatnich dekad chińska gospodarka przeszła ogromne zmiany. Wraz z rozwojem gospodarczym i wdrażanymi reformami zmiany dotknęły sektora portowego, zarówno w zakresie przepustowości potencjału usługowego, jego specjalizacji, jakości oferowanych usług, jak i oddziaływania na otoczenie, w tym globalne logistyczne łańcuchy dostaw.

Zarządzanie chińskimi portami morskimi

Przed 1984 r. państwowy (centralny) system zarządzania portami morskimi charakteryzował się tym, że zarówno działalność eksploatacyjna w portach (polegająca na świadczeniu różnorodnych usług na rzecz gestorów ładunków, armatorów oraz pasażerów), jak i administracyjna (w odniesieniu do terenów i infrastruktury portowej) pozostawała w gestii organów państwowych. Ministerstwo transportu było właścicielem portów morskich i sprawowało całkowitą kontrolę nad decyzjami i działalnością bieżącą oraz rozwojem portów (formułowało strategię, wyznaczało kierunki rozwoju portów, planowało działalność bieżącą i rozwój, czyli decydowało zarówno o ważnych inwestycjach infrastrukturalnych, jak i o zarządzaniu działalno-

ścią operacyjną). Władze lokalne (zarówno na poziomie miast, jak i prowincji) nie miały realnego wpływu na zarządzanie zlokalizowanymi na ich terenach portami.

Pozytywnym aspektem takiego centralnego zarządzania chińskimi portami, zdaniem K. Cullinane'a i T.-F. Wang, była możliwość przygotowania narodowej strategii rozwoju portów i (w obliczu ograniczonych środków finansowych) koncentracja na budowie kilku wielkich portów²¹. Niewątpliwym mankamentem takiego systemu był brak motywacji i zainteresowania podnoszeniem efektywności gospodarowania przez menedżerów portowych i lokalne władze. Dotyczyło to także jakości usług portowych. Brak zainteresowania jej podnoszeniem i dostosowywaniem do oczekiwań usługobiorców był poważnym problemem we wszystkich chińskich portach morskich w tym okresie.

Kolejnym poważnym problemem był brak funduszy na sfinansowanie większości niezbędnych inwestycji portowych. Tylko nieliczne porty miały zapewnione finansowanie działalności bieżącej i rozwoju. Skutkiem takiej sytuacji były poważne kongestie ładunkowe w portach w latach 1981, 1983 i 1985²².

Uznając krytykę takiego systemu zarządzania portami morskimi, a w szczególności będące efektem jego wdrażania niedofinansowanie infra- i suprastruktury portowej, w czerwcu 1984 r. władze Chin postanowiły wdrożyć nowy system zarządzania w porcie Tianjin (wówczas jednym z największych w kraju). Polegał on na włączeniu do procesu zarządzania portem morskim władz miasta Tianjin.

W następnych latach podobne rozwiązanie (system państwowo-municipalny) zastosowano w prawie wszystkich chińskich portach morskich (z wyjątkiem Qinhuangdao²³), angażując do procesu zarządzania władze lokalne. Przekazano im także w całościowe władanie małe porty, o znaczeniu lokalnym, nieodgrywające większej roli w obsłudze międzynarodowego handlu morskiego.

W omawianym okresie wyraźna była nie tylko decentralizacja systemu zarządzania portami morskimi w Chinach, ale także polityki rozwoju portów. Zezwolono na podejmowanie i finansowanie inwestycji w portach zarówno władzom lokalnym, jak i inwestorom zagranicznym i bankom komercyjnym.

W 1987 r. powołano pierwsze chińsko-zagraniczne przedsiębiorstwo portowe Nanjing International Container Company Ltd. (joint venture Nanjing Port Authority i amerykańskiego Encinal Terminals). To wydarzenie rozpoczęło nowy etap w polityce rządu Chin wobec zagranicznych inwestorów portowych. Odtąd byli oni nie tylko tolerowani, ale wręcz aktywnie zachęceni do inwestowania w chiński sektor portowy. Przyjęto też stosowne regulacje prawne (Interim Regulations of the State Council of the PRC Preferential and Wharf Construction oraz Instructions on

²¹ *Ibidem*, s. 343.

²² *Ibidem*, s. 344.

²³ Po 1987 r. port w Qinhuangdao był jedynym portem centralnie sterowanym w Chinach. *Ibidem*, s. 344.

Reform and Further Development of Transportation System). Spółki joint venture w tym okresie były jedyną formą portowych inwestycji zagranicznych w Chinach. Jednakże udziały w nich zagranicznych podmiotów mogły wynosić najwyżej 49%.

Jednym z narzędzi zachęcania zagranicznych inwestorów była realizowana wówczas przez chińskie władze polityka rozwoju transportu, wzorowana na rozwiązaniach zagranicznych (m.in. system *hub and spoke*). Miała ona służyć podniesieniu konkurencyjności portów morskich na międzynarodowych rynkach usług portowych (zwłaszcza wobec konkurencji Singapuru i portów Tajwanu).

Pomimo ograniczenia możliwości udziału zagranicznych inwestorów (co stuzdziło ich entuzjizm) na początku XXI w. w znacznej części portowego potencjału usługowego w Chinach swój udział miały liczne zagraniczne przedsiębiorstwa²⁴. Wyrażne było też wzmocnienie pozycji lokalnych zarządów portów. Jako podmioty zarządzające były one regulatorami polityki portowej, łącząc interesy rządu centralnego i władzy lokalnej, czyli podmiotami mającymi uprawnienia do podejmowania najważniejszych decyzji w sprawach rozwoju portów, doboru inwestorów zagranicznych. Jednakże były to przedsiębiorstwa państwowe (tzw. *state-owned enterprises* – SOE-s), z wszystkimi związanymi z tym faktem ograniczeniami, które były zmuszone do funkcjonowania w otoczeniu rynkowym, zwłaszcza wobec działalności konkurentów zagranicznych. Począwszy od lat 90. XX w., rząd chiński próbował pozbawić je wielu autonomicznych funkcji, gdyż zaczęły ewoluować w kierunku „prawdziwych” (jak w gospodarce rynkowej) podmiotów gospodarczych.

Do 2001 r. publiczne zarządy portów w Chinach zajmowały się zarówno zarządzaniem infrastrukturą i terenami portowymi, jak i świadczeniem usług na rzecz usługobiorców. Dzięki reformom systemu portowego ich funkcje przejęły dwie grupy podmiotów: administrowaniem zajęły się portowe organy (biura) administracyjne (w niektórych miastach portowych tę funkcję pełniły lokalne departamenty administracji transportowej²⁵), zaś działalnością usługową podmioty niepubliczne, w szczególności krajowe i zagraniczne przedsiębiorstwa prywatne, w tym wielcy operatorzy terminali. Władze miast portowych (z pominięciem władzy centralnej) są upoważnione do przyciągania inwestorów zagranicznych do portów.

Proces reformowania chińskiego sektora portowego, polegający na odejściu od najwyższego stopnia centralizacji decyzji dotyczących administrowania oraz działalności eksploatacyjnej i przyjęciu (sprawdzonego w wielu krajach o gospodarce rynkowej) modelu oddzielenia (decentralizacji) tych dwóch obszarów działalności,

²⁴ Szczególną aktywność w inwestowaniu w chińskich portach na przełomie XX i XXI w. wykazali: port Singapur (PSA International) w portach w Szanghaju, Tianjin, Guangzhou, Dalian i Fuzhou, Ningbo, Xiamen; APM Ports w portach w Szanghaju, Shenzhen, Qingdao, Xiamen i Dalian; DP World w portach w Szanghaju, Shenzhen, Qingdao i Tianjin; Modern Terminals Ltd. w porcie w Shenzhen; P&O Ports w portach w Shenzhen i Qingdao. *Ibidem*, s. 346.

²⁵ *Ibidem*, s. 354.

przyczynił się do wielkiego sukcesu chińskich portów na międzynarodowych rynkach usług portowych.

Nowy rozdział w historii chińskich portów morskich rozpoczął się w 2004 r. Wprowadzono wówczas tzw. prawo portowe (*The Port Law*) i jego uzupełnienie w postaci zasad zarządzania i prowadzenia działalności operacyjnej w portach (*The Rules on Port Operation and Management*)²⁶. Były to pierwsze chińskie regulacje prawne dotyczące sektora portowego i uwzględniające jego znaczenie dla gospodarki kraju. Dały one szansę na stworzenie nowoczesnych przedsiębiorstw w sektorze portowym i określały zasady interwencji państwa w sferę zarządzania portami oraz w sferę działalności eksploatacyjnej na terenach portowych.

Wcześniej, jak wspomniano, zarządy portów były zarówno regulatorami rynku, jak i operatorami na rynkach usług portowych. Powodowało to poważne ograniczenie konkurencji i utrudniało rozwój sektora portowego w Chinach. Funkcję podmiotów zarządzających portami pełniły regionalne lub miejskie biura administracji portowej (*Port Administration Bureau*), np. w Szanghaju lub Liaoning, albo regionalne lub miejskie departamenty administracji transportowej (*Transportation Administration Department*), np. w Guangdong lub Zhejiang²⁷.

Zgodnie z nowym prawem portowym rząd chiński nie mógł pozostawiać właścicielem przedsiębiorstw portowych. Dotychczasowe porty publiczne, których właścicielem lub współwłaścicielem był rząd centralny, miały zostać przekazane władzom regionalnym lub miejskim. Rząd centralny i jego regionalne (lub lokalne) organy administracyjne są obecnie odpowiedzialne za planowanie strategiczne i politykę rozwoju całej krajowej sieci portów morskich. Prawo portowe zdefiniowało zależności pomiędzy planowaniem strategicznym na szczeblu centralnym i lokalnym. Plany strategiczne dla sektora portowego, przygotowywane przez lokalne/regionalne organy władzy, powinny być przedstawiane do akceptacji rządowi centralnemu i nie mogą być sprzeczne z głównymi kierunkami rozwoju portów chińskich wskazywanymi przez rząd.

Prawo portowe, poza procesami zarządzania portami, reguluje też procesy inwestowania w portach. Zarówno krajowi, jak i zagraniczni operatorzy mogą oferować usługi na rynkach usług portowych w Chinach. Co ważne, zniesiono limit udziału inwestorów zagranicznych we własności przedsiębiorstw portowych. Oznacza to, że mogą oni inwestować w potencjał usługowy w portach oraz prowadzić działalność operatorską bez potrzeby zakładania spółek joint venture.

Podsumowując dotychczasowe rozważania o zarządzaniu chińskimi portami, należy stwierdzić, że wprowadzone w 2004 r. nowe prawo portowe skierowało chiński sektor portowy na tory gospodarki rynkowej, stwarzając warunki do prowadzenia efektywnej działalności eksploatacyjnej przez prywatnych (krajowych lub zagranicznych) operatorów, zaś państwu pozostawiając planowanie kierunków rozwoju ca-

²⁶ *Ibidem*, s. 337.

²⁷ *Ibidem*, s. 348.

lej sieci krajowych portów morskich, funkcjonujących na bardzo konkurencyjnych rynkach usług portowych. Wdrażanie nowych, korzystnych z punktu widzenia działalności eksploatacyjnej w portach, rozwiązań prawnych przyczyniło się do wzrostu i umocnienia pozycji chińskich portów morskich na globalnym rynku usług portowych. Od 2005 r. niezmiennie chińskie porty zajmują pierwszą pozycję w rankingu największych portów morskich świata, w tym także portów kontenerowych.

Obecnie, zgodnie z prawem portowym, porty są na ogół w posiadaniu i pod zarządem władz lokalnych (różnego szczebla) w powiązaniu z krajowymi i zagranicznymi przedsiębiorstwami prywatnymi, którym umożliwiono zarówno udział w zarządzaniu i inwestowaniu, jak i własności potencjału produkcyjnego²⁸.

Chińskie porty morskie na rynkach usług portowych

Chiny mają obecnie bardzo dynamicznie rozwijający się sektor portowy. Jest on szczególnie ważnym elementem chińskiej sieci logistycznej. Większość największych chińskich miast posiada porty morskie lub jest zlokalizowana w ich sąsiedztwie. Na liczącym około 18 tys. km wybrzeżu można wskazać trzy główne regiony portowe (ryc. 1), w których funkcjonują porty o największym znaczeniu nie tylko dla gospodarki ChRL, ale także dla globalnych logistycznych łańcuchów dostaw. Są to:

- 1) region delty Rzeki Żółtej i Morza Bohai na północnym wybrzeżu (z największymi portami: Tianjin, Qingdao i Dalian),
- 2) region delty rzeki Jancy na środkowym wybrzeżu (z największymi portami: Ningbo/Zhoushan i Szanghaj),
- 3) region delty Rzeki Perłowej na południowo-wschodnim wybrzeżu (z największymi portami: Hongkong, Guangzhou i Shenzhen).

Chiński sektor portowy obejmuje łącznie 172 główne porty morskie i śródlądowe, dysponujące ok. 32 tys. miejsc postojowych dla statków (w tym ok. 6 tys. w portach morskich, a wśród nich ok. 2,5 tys. głębokowodnych) oraz ponad 2 tys. pozostałych mniejszych portów²⁹.

W 2014 r. chińskie porty morskie obsłużyły łącznie ponad 12,45 mld ton ładunków (co oznaczało wzrost o 5,8% w stosunku do roku poprzedniego; tab. 2). W zasadzie obsługiwane są w nich wszystkie rodzaje ładunków zarówno suchych (węgiel, rudy żelaza i innych metali, inne surowce mineralne, zboże, chemikalia suche),

²⁸ *Ibidem*, s. 349.

²⁹ Za nabrzeże głębokowodne w chińskich statystykach uznaje się takie, przy którym może być obsługiwany statek o nośności 10 tys. dwt. Niestety, brak jest danych o liczbie nabrzeży i stanowisk statkowych, przy których mogą być obsługiwane największe statki, o zanurzeniu 15 m i więcej. Dane za: *China ports. Opportunities for Dutch companies*, www.nlbassade.org/binaries/content/assets (dostęp: 15.09.2016).

Ryc. 1. Najważniejsze regiony portowe w Chinach

Źródło: *China ports. Opportunities for Dutch companies*, s. 14, www.nlabassade.org/binaries/content/assets (dostęp: 15.09.2016).

jak i płynnych (ropa naftowa i jej przetwory, chemikalia płynne, gaz), a także ładunki zjednostkowane, zwłaszcza skonteneryzowane.

W 2014 r. chińskie porty kontenerowe (morskie i rzeczne) obsłużyły łącznie 202 mln TEU, co oznaczało wzrost o 6,4% w stosunku do roku poprzedniego³⁰. Spośród 20 największych morskich portów kontenerowych świata 16 jest zlokalizowanych w Azji (w tym 9 w Chinach; tab. 3). Łącznie obsługują one 45,7% światowych portowych obrotów kontenerowych, tj. ponad 310 mln TEU³¹. Natomiast w pierwszej dziesiątce największych morskich portów kontenerowych na świecie jest 7 chińskich, które w 2014 r. obsłużyły 148,23 mln TEU, zaś w 2015 r. – 150,6 mln TEU.

³⁰ W chińskich statystykach oraz *Review of Maritime Transport 2015* wyniki przeładunkowe portów ogółem podawane są łącznie. Dane dotyczące obrotu kontenerowego, tj. pojemności statków, przepustowości terminali portowych, wielkości przeładunków i przewozów, wyraża się liczbą TEU (*twenty-foot equivalent unit*), czyli kontenerów 20-stopowych. *Review of Maritime Transport...*, s. 66.

³¹ W portach morskich na świecie przeładowuje się około 700 mln TEU rocznie. *Ibidem*, s. 68.

Tabela 2. Największe porty morskie świata w latach 1990–2015 (mln t)*

Lp.	Port morski	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
1.	Ningbo/Zhoushan	25,540	68,530	115,470	272,400	311,100	348,900	364,600	809,8	873,0	889,0
2.	Szanghaj	139,600	165,670	204,400	443,000	534,400	590,500	644,800	776,0	755,3	717,4
3.	Singapur	.	.	325,591	423,200	503,300	531,600	537,600	560,8	581,3	574,9
4.	Tianjin	20,630	57,870	95,660	245,100	401,300	459,900	477,000	500,6	540,0	541,0
5.	Suzhou	.	.	.	.	.	.	.	454,0	480,0	540,0
6.	Guangzhou	41,640	72,990	111,280	241,700	409,500	431,000	438,000	454,7	500,4	519,9
7.	Qingdao	30,340	51,300	86,360	184,300	350,100	372,000	407,300	450,0	480,0	500,0
8.	Tangshan	.	.	.	.	250,600	308,000	364,600	446,2	500,8	490,0
9.	Rotterdam	287,867	293,355	322,348	370,263	410,159	434,551	441,527	440,5	444,7	466,4
10.	Port Hedland	.	.	72,914	110,600	178,600	224,300	246,672	326,0	421,8	452,9
11.	Dalian	49,520	64,170	90,840	176,800	208,300	211,100	373,000	408,4	420,0	415,0
12.	Rizhao	9,250	14,520	26,740	.	221,000	252,600	281,000	309,3	353,0	361,0
13.	Yingkou	2,370	11,560	22,680	.	225,000	261,000	301,000	330,0	330,7	338,5
14.	Busan	.	.	117,229	217,200	241,100	269,900	260,000	292,4	312,0	323,7
15.	South Louisiana	.	.	222,587	220,400	223,300	170,400	161,900	241,5	254,7	265,6
16.	Hong Kong	.	111,000	174,642	230,100	267,800	277,400	269,300	276,1	297,7	256,6
17.	Qinhuangdao	69,450	83,820	97,430	167,500	276,300	250,000	233,200	272,6	274,0	253,1
18.	Port Kelang	.	.	65,277	109,700	.	.	151,700	200,2	217,2	219,8
19.	Shenzhen	4,800	11,740	56,970	153,900	204,900	205,500	196,500	234,0	223,3	217,1
20.	Xiamen	5,290	13,140	19,650	60,200	127,300	140,900	155,100	191,0	205,0	210,0

* Pismem pólgrubym wyróżniony porty chińskie.

Źródło: *Przegląd statystyczny 1982...*; *Gospodarka morska...*; *Rocznik statystyki międzynarodowej...*; *Rocznik statystyczny gospodarki...*; *Devolution...*, s. 333; *Port statistics. A wealth of information...*; www.infoline.isl.org (dostęp: 17.09.2016).

Tabela 3. Największe porty kontenerowe świata w latach 1990–2015 (mln TEU)*

Lp.	Port morski	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
1.	Szanghaj	0,500	1,526	5,600	16,900	29,100	31,74	32,53	33,617	35,290	36,540
2.	Singapur	5,200	11,800	17,100	23,200	26,000	29,94	31,65	32,579	33,869	30,922
3.	Shenzhen	.	0,300	3,800	15,900	22,300	22,57	22,94	23,279	24,040	24,200
4.	Ningbo/Zhoushan	.	0,200	0,900	5,200	13,100	14,72	16,83	17,351	19,450	20,630
5.	Hong Kong	5,100	12,500	18,100	22,600	23,700	24,38	23,12	22,352	22,200	20,100
6.	Busan	2,300	4,100	7,500	11,800	14,200	16,18	17,04	17,686	18,683	19,467
7.	Guangzhou	.	0,500	1,400	4,600	12,500	14,42	14,74	15,309	16,610	17,590
8.	Qingdao	.	0,600	2,100	6,300	12,000	13,02	14,50	15,520	16,580	17,430
9.	Dubai Ports	0,900	2,100	3,100	7,600	11,600	13,00	13,30	13,641	15,200	15,590
10.	Tianjin	.	0,700	1,700	4,800	10,100	11,59	12,30	13,000	14,060	14,110
11.	Rotterdam	3,610	4,604	6,268	9,228	11,146	11,88	11,87	11,621	12,298	12,235
12.	Port Kelang	.	2,170	3,206	5,543	8,778	9,60	10,00	10,350	10,946	11,887
13.	Kaohsiung	.	5,230	7,426	9,471	9,181	9,64	9,78	9,938	10,593	10,260
14.	Antwerpia	1,549	2,329	4,082	6,482	8,468	8,66	8,64	8,578	8,978	9,654
15.	Dalian	.	.	.	.	5,242	6,40	8,92	10,015	10,130	9,450
16.	Xiamen	.	.	.	.	5,820	6,47	7,20	8,008	8,572	9,180
17.	Tanjung Pelepas	.	1,519	.	4,177	6,530	7,50	7,70	7,628	8,500	9,130
18.	Hamburg	1,969	2,895	4,281	8,095	7,896	9,01	8,89	9,257	9,720	8,821
19.	Los Angeles	2,100	2,500	4,900	7,500	7,800	7,94	8,08	7,868	8,340	8,160
20.	Long Beach	.	2,843	4,600	6,709	6,263	6,06	6,05	6,648	6,818	7,190

* Pismem półgrubym wyróżniono porty chińskie.

Źródło: *Przegląd statystyczny 1982...*; *Gospodarka morska...*; *Rocznik statystyki międzynarodowej...*; *Rocznik statystyczny gospodarki...*; *Port statistics. A wealth of information...*; *www.worldshipping.org* (dostęp: 17.09.2016); *Devolution...*, s. 333; *www.infonline.isl.org* (dostęp: 17.09.2016).

Chińskie porty należą nie tylko do największych, uwzględniając ich potencjał przeładunkowy i wielkość przeładunków, ale także do najbardziej wydajnych³². Przykładowo, w portach Tianjin i Qingdao w 2014 r. średnia wydajność wyniosła 125 TEU/h/stanek³³, w Nansha 119 TEU/h/stanek, w Yantian 117 TEU/h/stanek, w Ningbo 107 TEU/h/stanek, zaś w Xiamen 90 TEU/h/stanek³⁴. Szybkość obsługi ładunków (szczególnie skonteneryzowanych) w portach jest obecnie jednym z głównych wyznaczników jakości usług przeładunkowych i czynników konkurencyjności portów morskich. Jest ona szczególnie istotna w sytuacji, gdy za jedną z głównych barier rozwoju handlu międzynarodowego, w opinii specjalistów, uważana jest kongestia portowa.

Wyzwania stojące przed chińskimi portami morskimi

Jak można zaobserwować z praktyki, w chińskim sektorze portowym w nadchodzących latach będą dominowały dwa wyraźne trendy: *green port development*, tj. zrównoważony rozwój portów oraz *smart ports*. Dążenie do zrównoważonego rozwoju portów morskich, powszechne w krajach wysoko rozwiniętych, znajduje zrozumienie także w Chinach. Wiele jest przykładów zrównoważonych (eko) miast w całym kraju, między innymi Shenzhen i Tianjin. W strategii ich rozwoju głównymi celami są: eliminacja wszystkich szkodliwych emisji związanych z wykorzystaniem węgla, wykorzystywanie na większą skalę odnawialnych źródeł energii, dbanie o przyjazne środowisku naturalnemu zagospodarowanie przestrzenne miast.

Te działania przenikają też do sektora portowego wraz z realizacją koncepcji eko-portów, służącej zrównoważonemu rozwojowi portów morskich. Chińskie Ministerstwo Transportu ogłosiło wdrożenie pilotażowego projektu polegającego na utworzeniu w przyszłości zielonego portu niskowęglowego w Qingdao. Lokalne władze sfinansują wiele związanych z tym projektem inwestycji, między innymi w zakresie infrastruktury, energooszczędnych i inteligentnych technologii, ochrony środowiska, zautomatyzowanych terminali. Podobne rozwiązanie przyjęto w delcie Rzeki Perłowej, gdzie Hongkong zamierza wdrożyć obowiązkową kontrolę emisji do atmosfery szkodliwych gazów związanych z eksploatacją obsługiwanych tam statków. Przede wszystkim chodzi o podniesienie czystości powietrza zanieczysz-

³² Wydajność obsługi przeładunkowej mierzy się liczbą TEU przeładowanych na statku w ciągu godziny. Jest ona uzależniona głównie od parametrów wykorzystywanych urządzeń przeładunkowych i sprzętu, wydajności pracy zatrudnionych.

³³ W poszczególnych portach obsługą usługobiorców zajmują się operatorzy terminali. W porcie Tianjin do najbardziej wydajnych należą Tianjin Port Pacific International 144 TEU/h/stanek (2. miejsce na świecie) oraz Tianjin Port Alliance International 132 TEU/h/stanek (5. miejsce na świecie).

³⁴ *Review of Maritime Transport...*, s. 70.

czanego przez środki transportu drogowego i morskiego. Wprowadzenie tego typu pomiarów planują także władze Guangzhou. Będzie to pierwszy w Chinach projekt obszaru kontroli emisji (*emission control area ECA*)³⁵.

W portach krajów wysoko rozwiniętych (również polskich) wdrażane są projekty typu *smart port*, oznaczające poszukiwanie i wprowadzanie innowacyjnych inteligentnych rozwiązań, poprawiających efektywność i ekologiczność funkcjonowania portów morskich. Są one związane z poszukiwaniem sposobów poprawy konkurencyjności portów. Rozwój globalnych logistycznych łańcuchów dostaw zmusił operatorów portowych na całym świecie do integracji poziomej i pionowej z wieloma innymi uczestnikami tych łańcuchów (przewoźnikami lądowymi i morskimi, operatorami logistycznymi, konkurencyjnymi operatorami portowymi, gestorami ładunków, dystrybutorami). Wiąże się to z koniecznością wdrażania nowoczesnych systemów technologicznych i informatycznych. Głównym celem tworzenia inteligentnych portów jest integracja tych różnych systemów, co umożliwi optymalizację przepływu ładunków w łańcuchach logistycznych (oczywiście przyspieszając ich obsługę i zwiększając bezpieczeństwo w portach). Władze chińskich portów, podążając drogą zagranicznych konkurentów, poszukują w tym zakresie własnych innowacyjnych rozwiązań³⁶.

Pomimo ogromnych sukcesów, jakie chińskie porty odniosły w ostatniej dekadzie na międzynarodowych rynkach usług portowych, borykają się stale z licznymi problemami. Poza zapewnieniem przepustowości terminali, odpowiadającej popytowi zgłaszanemu przez usługobiorców (co wiązało się z koniecznością podjęcia bardzo ambitnych programów inwestycyjnych w licznych portach), chiński sektor portowy ma problem z brakiem wysoko wykwalifikowanych pracowników (niezbędnych do obsługi nowoczesnego wyposażenia technicznego) oraz zbyt małą głębokością akwenów portowych (większość portów zapewnia głębokości do 10 m, co dziś jest niewystarczające do obsługi największych kontenerowców o zanurzeniu ponad 15 m), a szczególnie ważnym wyzwaniem na przyszłość pozostaje problem ochrony środowiska naturalnego.

Warto też wspomnieć o działaniach podejmowanych w kierunku optymalizacji przepustowości chińskich portów. Zrealizowane w ostatnich dekadach ambitne programy inwestycyjne, służące zaspokojeniu rosnącego popytu na usługi portowe, znacznie zwiększyły przepustowość terminali portowych. Wysokie tempo wzrostu obrotów portowych zostało zahamowane przez globalny kryzys końca pierwszej dekady XXI w. Wydaje się jednak, że chińskie porty nie ucierpiały znacząco z tego powodu i po 2010 r. popyt na ich usługi na ogół nadal wzrastał. W 2015 r. widoczne były spadki (choć niewielkie) przeładunków w niektórych portach. Jednak ich potencjał przeładunkowy znacznie przekracza obecne zapo-

³⁵ *China ports...*, s. 21.

³⁶ *Ibidem*, s. 23.

trzebowanie na obsługę portową. W przypadku terminali kontenerowych nadwyżka potencjału nad popytem wynosi około 50 mln TEU³⁷ i do 2030 r. może się podwoić³⁸. Do najważniejszych przyczyn tego stanu można zaliczyć spadek obrotów chińskiego handlu zagranicznego, zaostrzającą się konkurencję na rynkach usług portowych, w tym pomiędzy portami Chin, a także wzrost kosztów pracy. Rząd chiński, w którego gestii pozostaje wyznaczanie najważniejszych kierunków rozwoju sieci krajowych portów morskich, wezwał rządy regionów i zarządy największych portów do podjęcia działań w kierunku optymalizacji procesów usługowych i zdolności przeładunkowych przez integrację portów. Proces integracji pięciu portów już się rozpoczął i objął: Ningbo, Zhoushan, Jiaxing, Taizhou i Wenzhou³⁹. Powołano nowy podmiot do zarządzania nimi – Zhejiang Port Investment Operation Group (ZPIO). Port w Tianjin współpracuje z Hebei Port Group, która jest operatorem kilku portów, w tym: Tangshan, Huanghua i Qinhuangdao w prowincji Hebei w północnych Chinach. Obie grupy utworzyły joint venture Bohai Tianjin-Hebei Port Investment and Development Company, która formalnie ma zarządzać terminalami portowymi, ale także koordynować podejmowane w nich inwestycje. Obecnie najbardziej złożona i trudna, zdaniem specjalistów, wydaje się restrukturyzacja portów w północno-wschodnich Chinach. Chodzi o integrację portów: Dalian, Jinzhou i Yingkou i Qinhuangdao⁴⁰. Proces ten będzie zapewne długotrwały.

Nie wiadomo, jak na funkcjonowanie i wolumen przeładunków chińskich portów w przyszłości wpłynie realizacja koncepcji Nowego Jedwabnego Szlaku, zaprezentowanej jesienią 2013 r. przez lidera Chińskiej Republiki Ludowej Xi Jinpinga. Jej nazwa odwołuje się do dawnego szlaku handlowego o długości około 12 tys. km, łączącego Chiny z Bliskim Wschodem i Europą, który był wykorzystywany przez kupców od III w. p.n.e. do XVII w. n.e., kiedy odkryto morską drogę do Chin. Transportowano nie tylko jedwab, ale także żelazo, złoto, papier oraz wyroby jubilerskie, a miasta leżące na tym szlaku bogaciły się na handlu.

Realizacja koncepcji lądowego i morskiego Nowego Jedwabnego Szlaku, czyli projektu „Jeden pas, jeden szlak” (*one belt, one road*), zakłada utworzenie sieci korytarzy transportowych, które będą łączyły Chiny z krajami Unii Europejskiej.

³⁷ *Chiny nadal tną zdolności przeładunkowe portów*, www.logistykamorska.pl (dostęp: 26.08.2016).

³⁸ Trzeba jednak zauważyć, że w działalności eksploatacyjnej portów morskich nadwyżka potencjału usługowego terminali nad aktualnym popytem na ich usługi jest zjawiskiem normalnym i pożądanym (na wypadek nagłego wzrostu popytu wywołanego zmianami na rynkach towarowych), jednakże problem może stanowić ustalenie jej optymalnej wielkości (gdyż jej występowanie wiąże się z koniecznością ponoszenia kosztów utrzymania niewykorzystywanego potencjału produkcyjnego). Zob. *China brings major ports together*, www.portstrategy.com (dostęp: 29.08.2016).

³⁹ Port Ningbo w 2013 r. zajął pozycję lidera wśród największych portów morskich Chin, deklasując port w Szanghaju dzięki połączeniu jego potencjału z portem w Zhoushan.

⁴⁰ *Chiny nadal tną...*

Oznacza to budowę bądź modernizację przede wszystkim kolejowych połączeń handlowych między Europą a Azją, dróg, portów (terminali) lądowych i morskich oraz lotnisk, a także tworzenie infrastruktury przesyłowej (ropociągów, gazociągów) i telekomunikacyjnej⁴¹.

Chiny promują intensywnie ideę Nowego Jedwabnego Szlaku, którego efekt finansalny ma być widoczny w 2049 r., w setną rocznicę proklamowania Chińskiej Republiki Ludowej. Jest to zarazem nowa marka biznesowa, firmująca ideę integracji gospodarczej Azji z Europą, która może zmienić dotychczasowy geopolityczny porządek świata⁴². Połączenie Europy i Azji lądowymi szlakami handlowymi ma uniezależnić dziesiątki krajów od szlaków morskich. Korytarze transportowe mają biec wzdłuż całego azjatyckiego kontynentu, na lądzie – częściowo starym wielkim szlakiem, włączając do współpracy przy realizacji projektu azjatyckie republiki poradzieckie. Mają powstać także nowe szlaki, np. przez Indie, Iran, Rosję, Balkany, kraje Unii Europejskiej, w tym Polskę (jako bramę, przez którą na rynki krajów Unii Europejskiej mają być przewożone chińskie towary)⁴³. Sceptycy wskazują jednak, że obecnie tylko 3,5% chińskiego eksportu do Unii Europejskiej trafia drogą lądową, głównie ze względu na ogromną dysproporcję między zdolnościami ładunkowymi statków i pociągów czy samochodów⁴⁴. Wydaje się zatem, że rozwój połączeń lądowych w omawianych relacjach może raczej uzupełnić transportową obsługę ładunków handlu zagranicznego realizowaną dotychczas przez chińskie porty morskie i żeglugę morską, niż ją zastąpić.

Podsumowanie

Ze względu na cechy portów morskich jako ogniw lądowo-morskich łańcuchów transportowych, elementów systemu infrastruktury transportowej, obiektów, w których jest prowadzona różnorodna działalność gospodarcza oraz ze względu na ich relacje z bliższym i dalszym otoczeniem należy je postrzegać zarówno w kategoriach prawno-administracyjnych, przestrzennych, technicznych, jak i ekonomicznych oraz społecznych, doceniając realizowane przez nie funkcje gospodarcze. Działal-

⁴¹ www.wiadomosci24.pl/artukul/kluczowy_hub_europy_w_polsce_chiny_chca_wlaczyc_jedwabny_szlak_349871.html (dostęp: 22.09.2016).

⁴² K. Majczyk, B. Niedziński, *Nowy jedwabny szlak przyniesie korzyści. Nie tylko Chinom*, www.biznes.gazetaprawna.pl (dostęp: 20.09.2016).

⁴³ A. Koniecka, *Wielkie projekty: nowy jedwabny szlak*, www.biznesistyl.pl (dostęp: 22.09.2016).

⁴⁴ Jeden pociąg jadący z Chin do Europy zabiera na platformach kolejowych 41 kontenerów 40-stopowych. Dla porównania, wielkie statki kontenerowe mogą zabrać na pokład 18–19 tys. TEU. Przewozy kolejowe są rozwiązaniem atrakcyjnym w przypadku pilnych dostaw, opóźnień w produkcji, braku miejsca na statkach, zwłaszcza dla załadowców, którzy nie chcą lub nie mogą korzystać z transportu lotniczego (około czterokrotnie droższego od kolejowego).

ność usługowa portów, służąca tworzeniu wartości dodanej, związana z realizacją głównego zadania, czyli wszechstronną obsługą ładunków i środków transportu, jest nie do przecenienia zarówno dla najbliższego otoczenia i społeczności lokalnej, często dla gospodarki regionu i kraju, jak i – w przypadku największych portów świata, a do takich zaliczane są wielkie porty chińskie – dla handlu światowego, globalnych łańcuchów logistycznych i międzynarodowego systemu transportowego.

Należy podkreślić ogromną rolę, jaką obecnie chińskie porty morskie odgrywają w obsłudze ładunków międzynarodowego handlu morskiego, kształtowaniu kierunków przebiegu szlaków żeglugowych o znaczeniu światowym oraz funkcjonowaniu globalnych logistycznych łańcuchów dostaw. Wolumen przeładowywanych w nich różnorodnych ładunków, który jest efektem otwarcia chińskiej gospodarki na kontakty z zagranicą, wyjątkowo szybkiego tempa jej rozwoju, rozwoju handlu międzynarodowego, popularnego w ostatnich dekadach zjawiska offshoringu, a także ewolucji systemu zarządzania chińskimi portami i realizacji ogromnych portowych projektów inwestycyjnych, służących dostosowaniu potencjału usługowego do popytu zgłaszanego na rynkach usług portowych, powoduje, że w rankingu największych portów morskich świata zajmują one czołowe pozycje⁴⁵. Sytuacja na rynkach usług portowych zmienia się bardzo dynamicznie, co wymaga od zarządców portów oraz operatorów terminali szybkiej reakcji w celu dostosowania się do niej. Chińskie porty, podobnie jak porty w krajach wysoko rozwiniętych, zmagają się z problemami ochrony środowiska naturalnego, koniecznością wdrażania inteligentnych rozwiązań poprawiających efektywność i ekologiczność ich funkcjonowania, zapewnienia odpowiednich głębokości basenów portowych i wieloma innymi. Wszystkie te problemy muszą zostać rozwiązane w celu utrzymania i podniesienia konkurencyjności portów, zwłaszcza wobec wewnątrz krajowej i międzynarodowej konkurencji portowej (w szczególności ze strony Singapuru, portów Tajwanu i Korei Południowej), a także konkurencji (w relacjach z Bliskim Wschodem i Europą) transportu lądowego (w postaci Nowego Jedwabnego Szlaku).

⁴⁵ Niekiedy występują problemy z ustaleniem miejsca danego portu w portowych rankingach (międzynarodowym lub krajowym) z powodu braku możliwości uzyskania danych statystycznych. Jeszcze w latach 80. XX w. wielkość przeładunków w chińskich portach podawano łącznie, wyróżniając jedynie (z oczywistych powodów) Hongkong oraz Szanghaj.

SUMMARY

OPERATION AND DEVELOPMENT OF SEA PORTS IN PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA

Seaports, being elements of national and international transport systems, are areas for carrying out various economic activities, mainly handling cargo and passengers (in the process of transport) and the means of transport. A special role in today's markets of port services, play Chinese seaports, in the last decades going through the evolution that brought them to the tops of seaports world rankings. The article presents the position of ports in the land-sea transport chains and their economic functions, with the help of which the importance of these objects for the economies of cities, regions and countries is determined. Particular attention was paid to Chinese ports, which role in global maritime transport is not to be underestimated.

HISTORIA GOSPODARCZA CHIN
OKRESU PRZEDKOMUNISTYCZNEGO.
PRZEKSZTAŁCENIA WEWNĘTRZNE
I MIĘDZYNARODOWE STOSUNKI GOSPODARCZE

Chiny, będąc jedną z najstarszych cywilizacji świata, w swych dziejach do 1949 r. przeżywały okresy świetności, które przerywały lata wojen, grabieży, podziałów i utraty niepodległości. Kraj przez prawie 4 tys. lat budował potęgę militarną i ekonomiczną. Do początku XV w. gospodarka chińska przewyższała zaawansowaniem resztę świata, lecz od rewolucji przemysłowej pozycja geoeconomiczna kraju osłabiała się. W okresie pomiędzy panowaniem dynastii Zhou a Qing obszar imperium chińskiego zwiększył się ponad 27-krotnie, natomiast powierzchnia ziem uprawnych wzrosła prawie 13 razy¹.

W historii rozwoju społeczno-gospodarczego Chin przedkomunistycznych, przed 1 października 1949 r. można wyodrębnić dwa długie etapy. Pierwszy obejmuje czasy od około 221 r. p.n.e.² do początku XIX w. n.e., kiedy w Chinach dominowała gospodarka oparta na rolnictwie, a prowadzona polityka skupiała się na ekspansji militarnej. W ramach tego stadium można wyróżnić fazy intensywnego rozwoju gospodarczego przypadające na panowanie dynastii Tang (618–907 r. n.e.) i Song (960–1279 r. n.e.), przeplatane długimi okresami rozwoju ekstensywnego. Drugi etap historii gospodarczej przedkomunistycznych Chin trwał od zapoczątkowanej w Europie rewolucji przemysłowej do proklamacji Chińskiej Republiki Ludowej (ChRL) i zapisał się w historii Państwa Środka pod znakiem szybkiego załamania potęgi ekonomicznej.

Celem artykułu jest zaprezentowanie poszczególnych etapów rozwoju gospodarki Chin i jej powiązań ze światem przed okresem realnego socjalizmu. W pierwszej części opracowania ukazano wewnętrzne procesy zmian w gospodarce, w drugiej skoncentrowano się na identyfikacji powiązań handlowych i inwestycyjnych ze światem. Ze względu na ograniczoną objętość artykułu zaprezentowany materiał ma charakter wstępu do pogłębionej analizy historii gospodarczej Chin przed 1949 r.

¹ J.C.H. Chai, *An Economic History of Modern China*, Massachusetts 2011, s. 7.

² Zapoczątkowanie tego etapu zbiega się z powołaniem pierwszego cesarza Chin z dynastii Qin. O. Weggel, *Chiny*, Warszawa 2006, s. 252.

Wewnętrzne procesy rozwoju gospodarki Chin przedkomunistycznych

W pierwszych wiekach istnienia (rządy dynastii Shang i Zhou) Chiny były rozwiniętym absolutystycznym krajem rozbitym na kilkadziesiąt państw. Władza państwa była zdecentralizowana, a system ekonomiczny przypominał europejski feudalizm³. W tym okresie utworzono system podatkowy, kodeks karny i regularną armię. Krajem rządili cesarze mianujący siebie „Synami Nieba”. Tytuł ten funkcjonował do 1912 r.⁴

Dzieje Chin do początku XIX w. n.e. upływały na walkach wewnętrznych, podbojach militarnych sąsiednich terenów, rozpadzie kraju na mniejsze państwa i jego ponownym jednoczeniu⁵, ożywionych kontaktach handlowych z zagranicą, rozwoju nauki, techniki i literatury, powstawaniu szkół filozoficznych i wkraczaniu buddyzmu do kultury chińskiej⁶. We wczesnej fazie rozwoju państwa tempo wzrostu populacji i produkcji na osobę nie zmieniał się. Gospodarka opierała się na rolnictwie. W ubogim w obszary zdadne do upraw kraju realizowano wzrost produkcji poprzez jej intensyfikację. W VIII w. p.n.e. 3/4 ludności zamieszkiwało Chiny północne, gdzie panowały dogodne warunki do uprawy pszenicy i proso. Rozwojowi rolnictwa za czasów dynastii Han (III w. p.n.e. – III w. n.e.) sprzyjał postęp agrotechniczny. Rozbudowano system irygacji, kontrolowano stan wód, stosowano narzędzia rolnicze, a nawet żelazne pługi ciągnięte przez zwierzęta⁷.

W analizowanym okresie dokonano wielu odkryć naukowych i opracowano wynalazki techniczne. Już w VII w. p.n.e. stosowano żelazo (głównie do wyrobu narzędzi rolniczych, a później broni) oraz korzystano z technik odlewnictwa. Chińskie innowacje często adaptowano lub odkrywano z wielowiekowym opóźnieniem w zachodnich mocarstwach⁸. Natomiast chińska produkcja rosła na skutek stopniowego

³ S.W. Mosher, *Hegemon. Droga Chin do dominacji*, Warszawa 2007, s. 40.

⁴ J. Chinnery, *Rola państwa [w:] Chiny. Kraj Niebiańskiego Smoka*, red. E.L. Shaughnessy, Warszawa 2006, s. 44–45; A. Zwoliński, *Chiny. Historia. Tężejność*, Kraków 2007, s. 10–13.

⁵ Punktem zwrotnym w historii kraju stało się wstąpienie na tron Qin Shi Huanga Di (221–210 r. p.n.e.), który zjednoczył kraj i wprowadził ideę Wielkich Chin. Swoją władzę opierał na zasadach legizmu. Cesarz stworzył podwaliny systemu zarządzania państwem, który później rozbudowały następne dynastie. Podstawą doktryny było zupełne zwierzchnictwo władcy oraz osłabienie arystokracji i podporządkowanie sobie ludu. Wprowadzono surowe i szczegółowe regulacje dotyczące każdej sfery życia. Dynastia Qin stworzyła kraj totalitarny. W tym okresie rozpoczęto łączenie murów obronnych podbitych państw i zapoczątkowano budowę Wielkiego Muru. Na Qin Shi Huang Di wzorował się Mao Zedong.

⁶ J. Skodlarski, R. Matera, *Gospodarka światowa. Genеза i rozwój*, Warszawa 2004, s. 20.

⁷ W. Rodziński, *Historia Chin*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1974, s. 45.

⁸ R. Cameron, L. Neal, *Historia gospodarcza świata. Od paleolitu do czasów najnowszych*, Warszawa 2004, s. 92; R. Sławiński, *Historia Chin i Tajwanu*, Warszawa 2002, s. 23–24, 58; W. Rodziński, *Historia Chin...*, s. 44–45; D.S. Landes, *Bogactwo i nędza narodów*, Warszawa 2000, s. 72–75, 77.

wprowadzania specjalizacji w rzemiośle, co dało podstawy rzemiosłu artystycznemu i sztuce chińskiej⁹. Rozwój gospodarki doprowadził do upowszechnienia się pieniądza i zmiany jego formy. Z pieniądza w postaci jedwabiu i sztabek cennych metali zaczęto przechodzić na pieniądz miedziany. Z czasem przybrał on formę okrągłej dziurkowanej monety, która funkcjonowała przez ponad 2 tys. lat. W okresie panowania dynastii Han, w około 120 r. p.n.e., zaczęto używać pieniądza pergaminowego, który po wynalezieniu papieru zmienił swą formę właśnie na papierową¹⁰.

Za okres świetności Państwa Środka uznaje się rządy dynastii Tang i Song¹¹. Ród Tang przejął państwo podzielone, lecz z rozwiniętymi nowoczesnymi metodami produkcji. Zjednoczenie Chin pozwoliło na pełne wykorzystanie potencjału gospodarki i stworzenie największego wówczas kraju azjatyckiego. Stworzono pionierski model zarządzania państwem, który funkcjonował do 1905 r. Dynastia Tang zastąpiła rządy rodów arystokratycznych wysoko wykształconą klasą biurokratyczną, którą wylaniano w drodze specjalnych egzaminów sprawdzających merytoryczną wiedzę z zakresu pism konfucjańskich. Elita rządząca powszechnie używała języka pisanego. Ponadto zreformowano organizację państwową. System administrowania krajem cechowała efektywność i tanie utrzymanie w porównaniu z wielowarstwowymi strukturami rządów w feudalnej Europie i Japonii. W Chinach elita rządząca stanowiła 3% społeczeństwa, podczas gdy w Japonii dwa razy więcej. Fiskalne obciążenia wynikające z utrzymania władzy stanowiły 5% chińskiego PKB, natomiast w Japonii 25% PKB. Warto zaznaczyć, że koszty administracji w Chinach stopniowo rosły w wyniku tzw. opłat zwyczajowych, co w ostatecznym rozrachunku podnosiło utrzymanie klasy rządzącej do około 15% PKB¹².

Za rządów dynastii Tang i Song kulminacyjny punkt rozwoju osiągnęły: wynalazczość, sztuka, techniki organizacji społecznej i sprawowania władzy oraz filozofia. Kraj stał się pierwszą potęgą morską świata i pozycję tę utrzymywał przez kilkadziesiąt lat. Wzrost gospodarki stymulowało rolnictwo, które przechodziło proces transformacji i osiągnęło szczyt rozwoju. Stopniowo odchodzono od uprawy tradycyjnych zbóż na rzecz ryżu sianego na bagnistych terenach nadrzecznych. Populacja powiększała się w dynamicznym tempie i przekroczyła 100 mln (w stosunku do około 55 mln pod koniec X w.)¹³. Korzystne warunki topograficzne i odpowiedni klimat

⁹ W. Rodziński, *Historia Chin...*, s. 45–48.

¹⁰ W. Morawski, *Historia banknotów na świecie*, „Jak w Banku”, lipiec-sierpień 2008, s. 25; A. Mikołajczyk, *Leksykon numizmatyczny*, Warszawa 1994, s. 74–75, za: J. Skodlarski, R. Matera, *Gospodarka światowa...*, s. 22.

¹¹ Między rządami Tang i Song nastąpiło największe w ówczesnych dziejach załamanie gospodarcze i rozpad Chin.

¹² A. Maddison, *Contours of the World Economy, 1-2030 AD. Essays in Macro-Economic History*, Oxford–New York 2007, s. 159; J.K. Fairbank, *Historia Chin. Nowe spojrzenie*, przeł. T. Lachowska, Z. Ślupski, Gdańsk 1996, s. 79, 86–88; O. Weggel, *Chiny...*, s. 253.

¹³ Dane odnoszące się do wielkości populacji Chin pod koniec XIII w. różnią się w zależności od źródła. Maddison oszacował liczbę ludności na 100 mln, co stanowiło ponad 26% populacji

przesadziły o atrakcyjności południowych wybrzeży rzeki Jangcy i przekształciły je w centrum kraju. Nastąpiła masowa migracja ludności z północy na południe. Pod koniec XIII w. około 60–85% populacji Chin zamieszkiwało południe rzeki Jangcy i trudniło się uprawą ryżu. Koncentracja populacji i produkcji spowodowała izolację oraz niski poziom rozwoju pozostałych regionów kraju.

W walce z dysproporcjami rozwojowymi pomocne okazało się upowszechnianie piśmiennictwa, które ułatwiało dyfuzję technologii. Ponadto rozwinęły się: włókiennictwo, wydobywanie soli i metali, hutnictwo, garncarstwo i przemysł papierniczy¹⁴. Do produkcji wprowadzono specjalizację. Rozwijał się handel. Wybudowano kanał pomiędzy głównymi chińskimi rzekami, co usprawniło handel wewnętrzny, a rozbudowa żeglugi i stosowanie nowych technik budowy statków wspierały kontakty kupieckie¹⁵. Jednak za doskonaleniem budowy statków przemawiały bardziej względy bezpieczeństwa (ochrona przed najazdami mongolskimi) niż potrzeba prowadzenia wymiany handlowej z zagranicą.

Poprawiła się wydajność i jakość siły roboczej. Standard życia ludności podnosił się. Oparcie produkcji na wyrobach bawełnianych poskutkowało poprawą higieny codziennego życia. Wprowadzono reformy podatkowe, pańszczyznę zastąpiono czynszem, budowano spichlerze na wypadek nieurodzaju oraz utworzono bank państwowy udzielający niskooprocentowanych pożyczek chłopom¹⁶. Władze, świadome roli rolnictwa w tworzeniu PKB, wspierały jego rozwój przez upowszechnianie w formie pisanej nowinek technologicznych, wydawanie podręczników dotyczących upraw czy sprowadzanie nowych odmian zbóż, co z wielokrotnie zbiory. Zaczęto uprawiać herbatę, bawełnę, sorgo, kukurydzę, ziemniaki, bataty, orzeszki ziemne i tytoń.

Jednak liczne innowacje i ogólny postęp nie zmieniły charakteru chińskiej gospodarki z agrarnego na industrialny. W gospodarce dominowało rolnictwo, w dużej mierze dzięki wsparciu wyedukowanej klasy rządzącej. Szybko rozwijał się przemysł, ale nie na tyle, aby stać się najważniejszym działem gospodarki. O poziomie rozwoju przemysłu w relacji do krajów Zachodu może świadczyć fakt, że pod koniec XI w. produkowano 125 tys. ton surówki. Taki sam poziom produkcji Wielka Brytania osiągnęła dopiero 700 lat później¹⁷. Kres epoki prosperity nastąpił wraz z zajęciem kraju przez wojska mongolskie (1260–1368).

świata, Zhao i Xie piszą o 108 mln, Durand wskazywał na 123 mln, a Elvin 140 mln. W: Zhao, S. Xie, *Zhongguo Renkou Shi (Population History of China)*, Beijing 1988; M. Elvin, *The Pattern of the Chinese Past*, London 1973; J.D. Durand, *The Population Statistics of China A.D. 2–1953*, „Population Studies”, March 1960, za: A. Maddison, *Chinese Economic Performance in the Long Run*, Paris 1998, s. 20, 24.

¹⁴ B. Zientara, *Historia powszechna średniowiecza*, Warszawa 1968, s. 112.

¹⁵ P.J. Golas, *Technika i nauka [w:] Chiny. Kraj Niebiańskiego Smoka...*, s. 22, 174.

¹⁶ J.C.H. Chai, *An Economic History...*, s. 20–21.

¹⁷ D.S. Landes, *Bogactwo i nędza...*, s. 78.

Najazd Mongolii zahamował szybkie tempo, w jakim rozwijała się gospodarka Państwa Środka. W trakcie panowania dynastii mongolskiej Yuan populacja Chin spadła o 1/3 wskutek epidemii dżumy i barbarzyńskiej polityki najeźdźcy¹⁸. Pomimo trudnego okresu dla chińskiej gospodarki w 1300 r. kraj był światowym liderem pod względem PKB na osobę¹⁹.

Wraz z ustąpieniem rządów Mongołów w Chinach zaszły głębokie przemiany demograficzne i ekonomiczne. Powrót na tron chińskiej dynastii Ming (1368–1644) pozwolił na przywrócenie stabilizacji gospodarczej i politycznej. Populacja wzrosła czterokrotnie, a wraz nią poziom PKB *per capita*²⁰. Niektórzy autorzy nazywają tę epokę wczesną rewolucją przemysłową opartą na produkcji żelaza, inni wskazują na ogromną rolę rozwoju krajowego rynku ryżu²¹. Technologia i kultura ponownie osiągnęły wysokie zaawansowanie, a rolnictwo znajdowało się w stadium dynamicznego rozwoju²². Intensywnie rozwijały się cesarskie i prywatne manufaktury produkujące tkaniny jedwabne, bawełniane i ceramikę oraz przemysł wydobywczy, głównie metali kolorowych, rud żelaza, soli i węgla kamiennego. W rzemiośle istniało aż 200 specjalizacji²³.

Potęgą Chin zachwiały europejskie odkrycia geograficzne z XV w. Również Chińczycy na krótko zintensyfikowali swoje morskie wyprawy. W latach 1405–1431 zorganizowali przynajmniej siedem wypraw na wody Indonezji i Oceanu Indyjskiego. Ich celem było zasygnalizowanie istnienia Państwa Środka i złupienie rzadkich okazów (egzotycznych zwierząt, klejnotów, substancji pochodzenia zwierzęcego, roślinnego i mineralnego). Statkami wywożono z Chin najcenniejsze towary (jedwab i porcelanę), jednak trudno rozstrzygnąć, czy dobra te zamierzano sprzedać na wolnym rynku, czy raczej oddać w darze władcy. Z czasem kupcy chińscy zaczęli organizować indywidualne wyprawy. Na początku XV w. masowo budowano i remontowano okręty, aby po kilkudziesięciu latach zaprzestać prac i zniszczyć flotę²⁴. W tym czasie mocarstwa europejskie coraz częściej ujawniały zamiary kolonizacyjne w stosunku do Chin, podczas gdy kraj dokonywał samorozbrojenia i stopniowo zamykał się na światowe nowinki technologiczne i naukowe. Koniec panowania

¹⁸ Niszczono miasta i wsie, zaniechano prac hydraulicznych wokół Wielkiego Kanału, próbowano zniszczyć kulturę chińską. Jednak Mongołowie nie potrafili się przeciwstawić tradycji chińskiej i stopniowo doszło do ich asymilacji z podbitym narodem.

¹⁹ A. Maddison, *Contours of the World...*, s. 161.

²⁰ Przyczyny wzrostu liczby ludności nie zostały jednoznacznie wytłumaczone przez ekonomistów i historyków, ponieważ nie ma wiarygodnych danych z tamtego okresu.

²¹ A. Maddison, *Chinese Economic Performance...*, s. 25.

²² W. Rodziński, *Historia Chin...*, s. 314–315.

²³ J. Skodlarski, R. Matera, *Gospodarka światowa...*, s. 98.

²⁴ Od 1436 r. zakazano zatrudniania nowych rzemieślników w stocznicach. W 1500 r. groziła nawet kara śmierci za zbudowanie statku mającego ponad dwa maszty, a ćwierć wieku później nakazano zniszczyć wszystkie istniejące statki pełnomorskie. D.S. Landes, *Bogactwo i nędza...*, s. 118–121.

dynastii Ming, przypadający na pierwszą połowę XVII w., upłynął na zmaganiach się z ingerencją państw europejskich i kryzysem gospodarczym²⁵.

Oslabienie Chin wykorzystała Mandżuria, podbijając kraj na ponad 250 lat (1644–1911)²⁶. W okresie rządów mandżurskiej dynastii Qing zmagano się z eksplozją demograficzną, epidemiami dżumy, odry i ospy, głodem, powstaniem zbrojnymi oraz dalszą ingerencją mocarstw zachodnich w politykę wewnętrzną i handel zagraniczny. Choroby przywieziono do Chin z Europy. W niektórych częściach kraju w wyniku zaraz zmarło 2/3 ludności. Przyczyną niedostatku żywności okazało się przerwanie przez władze prac hydraulicznych, w wyniku czego nie kontynuowano budowy tam na Rzece Żółtej. Skutkiem tego zaniechania okazała się zmiana biegu rzeki i zamulenie Wielkiego Kanału, którego nie można było dłużej używać w celu transportu zbóż do Pekinu. Za przyczynę zubożenia można uznać również przesunięcie się głównych szlaków handlowych z pustynnych obszarów na trawiaste stepy, co spowodowało wyludnienie²⁷.

Upadek potęgi Państwa Środka nastąpił wraz przechodzącą przez Zachód falą rewolucji przemysłowej i naukowej. Gospodarki Europy Zachodniej modernizowały się, podczas gdy Chiny pozostawały w izolacji od odkryć przemysłowych i naukowych²⁸. Wzrost gospodarczy realizowano dzięki ekstensywnemu rolnictwu oraz fabrycznemu przemysłowi włókienniczemu zlokalizowanemu w Szanghaju i innych wybranych miastach portowych. Przedsiębiorczość była ograniczana przez system biurokratyczny. Opierając się na restrykcyjnych regulacjach prawnych, nie udzielano klasie średniej zezwoleń na zakładanie przedsiębiorstw przemysłowych na wzór europejski, a zmiany właściciela i przejęcia już funkcjonujących przedsiębiorstw odbywały się w ramach sektora państwowego. Wysocy urzędnicy państwowi i uprzywilejowane grupy społeczne dążyły do zachowania *status quo* i monopolu na przejmowanie zysków z aktywności ekonomicznej. Władza unikała wprowadzania praw zabezpieczających działalność przedsiębiorstw prywatnych, banków, kupców i drobnych handlowców oraz nakładała ograniczenia na tego rodzaju działalność.

Odminną wizję polityki ekonomicznej Chin w XIX w. miały mocarstwa europejskie, które były w znacznej mierze uzależnione od wymiany towarowej z tym

²⁵ Głównymi przyczynami kryzysu końca XVII w. były: stopniowa izolacja na arenie międzynarodowej, nielegalny handel, piractwo oraz wojna z Japonią. *Ibidem*, s. 380, 384.

²⁶ Cesarstwo Chińskie utworzone przez Mandżurów okazało się jedynym tego rodzaju tworem, który przetrwał do czasów nowożytnych. Dynastia Qing, pomimo że traktowana przez Chińczyków jako „obca”, odegrała zasadniczą rolę w krzewieniu chińskiego stylu życia i filozofii konfucjańskiej. Mandżurów spotkał los podobny jak Mongołów – zostali „wchłonięci” przez kulturę chińską. *Ibidem*, s. 388.

²⁷ V. Hansen, *The Open Empire: A History of China to 1600*, New York 2000, za: J. Lovell, *Wielki Mur Chiński. Chiny kontra świat. 100 p.n.e.–2000 n.e.*, przeł. G. Siwek, Warszawa 2007, s. 192–193.

²⁸ K. Pomeranz, *The Great Divergence*, Princeton, New Jersey 2000, s. 43–68.

azjatyckim państwem²⁹. Kraje Europy próbowały narzucić Chinom ustrój kapitalistyczny na wzór Japonii. Kiedy „pokojuwe” naciski obcych mocarstw nie przyniosły rezultatów, zmusiły Chiny do otwarcia portów na handel zagraniczny. Państwo uchroniło się od rozbioru, ale jego gospodarka podupadła, a wraz z nią obniżał się standard życia ludności. Istniejący system biurokratyczny okazał się niezdolny do wprowadzenia reform modernizacyjnych. System edukacji nadal bazował na klasyce i ortodoksyjnej biurokracji, dlatego państwo nie mogło stworzyć podstaw modernizacji gospodarki. Po klęsce w wojnie z Japonią (1894–1895) powstał nawet ruch reformatorski pod nazwą Sto Dni Reform. W stowarzyszeniu znajdowali się głównie chińscy intelektualści – zwolennicy okcydentalizacji. Zaproponowali pakiet dekretów opartych w dużej mierze na doświadczeniach Japonii i innych krajów kapitalistycznych. Wprowadzenie 40 cesarskich dekretów, dotyczących między innymi wolności prasy, ustanowienia centralnego budżetu, kasaty stanowisk zdobytych poprzez koneksje, zakładania nowoczesnych szkół i uniwersytetów, miało uratować gospodarkę w kryzysie. Reform nigdy nie przeprowadzono ze względu na opór dworu cesarskiego³⁰.

Podsumowując XIX w., należy wskazać: spadek udziału Chin w globalnym PKB z 28,7% w 1820 r. do 12,5% w 1890 r., zmniejszenie udziału w globalnym przemyśle przetwórczym z 33,3% w 1800 r. do 12,5% w 1880 r., obniżenie PKB *per capita* z poziomu 600 USD w 1820 r. do 540 USD w 1890 r. oraz spadek liczby ludności o milion³¹.

W 1905 r. zakończono przeprowadzanie egzaminów do służby cywilnej, a od 1906 r. modernizowano aparat państwa w oparciu o model zachodni³². Zwrotem w historii gospodarki przedkomunistycznej Chin okazał się koniec 1911 r., kiedy upadła ostatnia dynastia chińska. Próbuąc wprowadzić do kraju zasady kapitalizmu, zburzono dawny porządek biurokratyczny i stary reżim. Państwo stało się republiką, w której do 1928 r. władzę sprawowały rządy wojskowe (warlordyzm). Pierwszym prezydentem został Sun Yatsen, jednak po 2 miesiącach ustąpił stanowiska zaufanemu współpracownikowi – generałowi Yuanowi Shikai. Za czasów swej dyktatury Shikai (1912–1916) bardziej zależało na utrzymaniu dożywotnio władzy niż na wydobyciu kraju z kryzysu. Przywództwo Shikai okazało się zbyt słabe, dlatego władzę przejmowali stopniowo lokalni działacze. Kraj powoli dezintegrował się³³.

I wojna światowa zredukowała wpływy warlordów, co dało impuls chińskim przedsiębiorcom do ekspansji w przemyśle, żegludze, kolei i bankowości. Osłabie-

²⁹ Głównie Wielka Brytania, która pod koniec XVIII w. importowała z Chin 1/7 całej produkcji herbaty, porcelanę, jedwab, wyroby z laki czy leczniczy rzewień chiński. K. Seitz, *Chiny. Powrót olbrzymia*, przeł. T. Mazur, Warszawa 2008, s. 77–78.

³⁰ W. Rodziński, *Historia Chin...*, s. 540–557.

³¹ A. Maddison, *Chinese Economic...*, s. 158; C. Simmons, *De-Industrialization, Industrialization, and the Indian Economy, c. 1850–1947*, „Modern Asian Studies” 1984, no. 3, s. 600.

³² K. Seitz, *Chiny. Powrót...*, s. 134.

³³ J. Rodziński, *Historia Chin...*, s. 615–622.

nie władzy wykorzystały dwie główne chińskie partie polityczne – Komunistyczna Partia Chin (KPCh) i Kuomintang (KMT), które połączyły siły w działaniach zmierzających do likwidacji władzy warlordów. KMT przejął władzę w kraju dzięki współpracy z KPCh i ZSRR³⁴.

W 1928 r. KMT utworzył w Nankinie rząd tzw. Powierzchowej Jedności Chin³⁵. Wprowadzono zmiany instytucjonalne dążące do zbudowania społeczeństwa obywatelskiego. Odzyskano autonomię celną i zniesiono podatek od tranzytu, co przyczyniło się do ochrony rodzimego przemysłu oraz złagodziło deficyt budżetowy spowodowany wydatkami militarnymi i zadłużeniem zagranicznym. W Szanghaju powołano bank centralny nadzorujący wszystkie chińskie banki. W 1935 r. przeprowadzono reformę monetarną, w wyniku której srebro zastąpiono nową walutą papierową. Zmiana ta sprzyjała polityce antyinflacyjnej³⁶. Handel zagraniczny nadal w większości finansowały banki zagraniczne³⁷. Podjęto próby redukcji wpływów obcokrajowców. Planowano przekształcenia własnościowe na wsiach, ale wysiłki nie przyniosły oczekiwanych efektów.

Władza KMT skupiała się na łagodzeniu wewnętrznych konfliktów, opieraniu się zewnętrznym naciskom i indywidualnym bogaceniu się swoich działaczy. Nakładano coraz wyższe podatki na przedsiębiorców i podnoszono opłaty celne. Natomiast w reformach pominięto najważniejsze źródło dochodów budżetowych – podatek od ziemi. Państwo kontrolowało 2/3 sektora bankowego. Rozluźniono nadzór nad rolnictwem, przekazując podatek gruntowy władzom prowincji. Pogłębiały się dysproporcje rozwojowe. Prowincje wybrzeża stały się centrum gospodarczym kraju, gdzie koncentrowało się około 70% produkcji przemysłowej³⁸. Dalsze egzystowanie „kapitalizmu biurokratycznego”³⁹ przerwała wojna z Japonią, a potem trzypółletnia wojna domowa między KMT a KPCh. Inflacja, brak wykwalifikowanej kadry, zamknięcie się na import, coraz słabszy popyt konsumpcyjny, kontrola cen i walki wewnątrz kraju wpędziły Chiny w głęboki kryzys gospodarczy. Ostatecznie po długich walkach 1 września 1949 r. proklamowano

³⁴ Współpraca ta nie trwała długo. W 1927 r. zaniechano jej i dopiero wojna z Japonią (1937–1945) ponownie połączyła obie partie. J.K. Fairbank, *Historia Chin...*, s. 259.

³⁵ Jednak rządy nie trwały długo, gdyż przerwał je tzw. długi marsz w celu przejęcia władzy. Zorganizowała go KPCh z Mao Zedongiem na czele. Marsz rozpoczął się w październiku 1934 r., a skończył w październiku następnego roku.

³⁶ A. Maddison, *Chinese Economic...*, s. 50.

³⁷ P. Lewin, *The Foreign Trade Communist China. Its Impact on the World*, Praeger Special Studies in International Economics, The Economy Intelligence Unit, New York–London 1964, s. 5.

³⁸ Y. Wei, *Regional Inequality of Industrial Output in China, 1952 to 1990*, „Human Geography” 1998, no. 1, s. 3.

³⁹ Reprezentowały go cztery rodziny mające powiązania z zagranicą: Chiang Kai-Shek, T.V. Soong, H.H. Kung i Chen Li-fu. Ich fortuny szacowano na 10–20 mld USD. Zmonopolizowały one życie gospodarcze kraju. Przeciwnie nim skierowano rewolucję demokratyczną. *Economy, China Handbook* Editorial Committee, Beijing 1984, s. 1.

Chińską Republikę Ludową (ChRL), na której czele stała KPCh z przewodniczącym Mao Zedongiem.

Pierwsza połowa XX w. nie przyniosła ani znaczącej poprawy sytuacji ekonomicznej Chin, ani przebudowy struktury gospodarki. PKB kraju w 1913 r. stanowił 8,8% światowego PKB. W 1929 r. jego udział spadł do 6,6%, a w 1950 r. wyniósł tylko 4,5%⁴⁰. Pod koniec XIX w. Chiny wytwarzały 12,5% globalnej produkcji, a w 1938 r. – już zaledwie 3,1%⁴¹. W 1949 r. wielkość produkcji przemysłowej Państwa Środka była dwukrotnie niższa niż przed wojną z Japonią. Szczególnie ucierpiał przemysł ciężki, który zanotował spadek o 70%⁴². Nieznaczny rozwój gospodarczy był rezultatem rozwoju nowoczesnych działów gospodarki, takich jak: przetwórstwo, wydobywanie, produkcja elektryczności, transport i komunikacja, chociaż w strukturze PKB nadal dominowało rolnictwo⁴³. W alokacji zasobów przeważała konsumpcja indywidualna, która w 1949 r. stanowiła 94% wszystkich wydatków krajowych. Wydatki rządowe na konsumpcję w skali całkowitych wydatków państwowych stanowiły 4%, a na inwestycje krajowe netto przypadło 2%. PKB *per capita* w 1949 r. wynosił 441 USD, natomiast całkowity PKB w 1950 r. niespełna 240 mld USD. W 1949 r. inwestycje krajowe netto na osobę szacowano na 0,5 USD. W okresie 1900–1950 całkowity PKB powiększył się zaledwie o 10%, PKB *per capita* zmalał o prawie 20% (średniorocznie obniżał się o 0,6%). Dochód na osobę w 1950 r. wynosił 439 USD i był prawie pięciokrotnie niższy od średniego światowego dochodu *per capita* (tab. 1).

Do proklamowania ChRL instytucja państwa zajmowała ważną pozycję w gospodarce. Jeszcze na początku 1949 r. KMT National Resource Commission kontrolowała 90% chińskich złóż żelaza i stali, 1/3 wydobycia węgla, 2/3 podaży energii, 45% produkcji cementu oraz całe wydobycie ropy naftowej i metali nieżelaznych. Rząd nadzorował najważniejsze banki, wszystkie szlaki kolejowe, samochodowe i lotnicze. Do władz należało 45% transportu morskiego i śródlądowego, 38% produkcji w dziedzinie przędzalnictwa, 60% maszyn tkackich i wiele dużych monopolistycznych przedsiębiorstw handlowych⁴⁴.

⁴⁰ A. Maddison, *The World Economy: Historical Statistics*, Development Centre Studies of OECD, Paris 2003, s. 261; L.J. Zimmerman, *The Distribution of World Income, 1860–1960* [w:] *Essays on Unbalanced Growth*, ed. E. De Vries, London 1965, s. 35–56, za: J. Skodlarski, R. Matera, *Gospodarka światowa...*, s. 187.

⁴¹ C. Simmons, *De-Industrialization...*, s. 600.

⁴² *Economy. China Handbook...*, s. 2.

⁴³ Sektor agrarny pod koniec XIX w. tworzył aż 68,5% PKB, w 1933 r. jego udział spadł do 64%, natomiast w 1952 r. zmalał do około 50%. A. Maddison, *Chinese Economic...*, s. 49.

⁴⁴ *Economy. China Handbook...*, s. 3–5.

Tabela 1. Podstawowe wskaźniki demograficzne i makroekonomiczne Chin do 1949 r.

Rok	Populacja (mln)	PKB (mld USD)*	PKB (USD) <i>per capita</i>	Indeks PKB**	Indeks PKB <i>per capita**</i>
1000	59	26,6	450,8	11,0	81,7
1300	100	60,0	600,0	24,9	108,7
1400	72	43,2	600,0	17,9	108,7
1500	103	61,8	600,0	25,6	108,7
1700	138	82,8	600,0	34,3	108,7
1820	381	228,6	600,0	94,8	108,7
1890	380	205,3	540,3	85,1	97,9
1900	400	218,1	545,3	90,4	98,8
1913	437	241,2	551,9	100,0	100,0
1933	500	289,2	578,4	119,9	104,8
1938	513	288,5	562,4	119,6	101,9
1949	544	239,9***	441,0	99,5	79,9

* W USD w cenach stałych z 1990 r.; ** rok 1913 = 100; *** wartość PKB z 1950 r.

Źródło: obliczenia i opracowanie własne na podstawie A. Maddison, *Chinese Economic Performance in the Long Run*, Development Centre Studies of OECD, Paris 1998, s. 40, 158; A. Maddison, *The World Economy: Historical Statistics*, Development Centre Studies of OECD, Paris 2003, s. 160, 162, 172, 179, 180, 182.

Gospodarcze relacje międzynarodowe Chin do 1949 r.

W rozwoju chińskiego handlu zagranicznego przed okresem realnego socjalizmu można wyróżnić dwa etapy: pierwszy – przed zdynamizowaniem stosunków handlowych z Europą do XV w. n.e. oraz drugi – podczas intensywnego rozwoju relacji z państwami europejskimi trwającego od XV w. do proklamacji ChRL w 1949 r.

Pierwsze kontakty dyplomatyczne z Imperium Rzymskim i Środkowym Wschodem Chin nawiązały w około I–II w. n.e. W XV–XVI w. zdynamizowano wymianę handlową. Powstały wielkie kampanie, które były korporacjami mającymi monopol w handlu i rządzeniu zagranicznymi terytoriami. Do XVI w. n.e. pozycja geopolityczna Państwa Środka była niezachwiana, dlatego nie zabiegały o poprawne relacje z innymi krajami. Władze Chin, upatrując korzyści w wymianie handlowej z innymi narodami, zezwalały na tworzenie szlaków handlowych pozwalających na sprawne przepływy towarowe między krajem a światem. Szlaki te umacniały status Państwa Środka jako centrum handlu. Ważny w intensyfikacji wymiany handlowej okazał się Jedwabny Szlak. Sieć dróg między Chinami a Europą i Bliskim Wschodem była najważniejszym łączem handlowym na świecie przez wiele stuleci. Wywożono tą drogą nie tylko jedwab, ale również żelazo i papier, natomiast sprowadzano złoto, wyroby jubilerskie i rośliny uprawne. Utrzymywano stosunki handlowe z kalifatami arabskimi, Bizancjum, Indiami, Indonezją, Syjamem, Annamem oraz kupcami żydowskimi

i syryjskimi⁴⁵. W zależności od panującej w Chinach dynastii państwo cechowało się zróżnicowanym poziomem otwarcia na świat.

Drugie stadium handlu zagranicznego Chin rozpoczęło się wraz z wielkimi odkryciami geograficznymi Europejczyków, rozwojem chińskiego przemysłu i rozbudową żeglugi na początku XV w. Wówczas chwilowo zintensyfikowano wymianę handlową. Eksportowano jedwab, bawełnę, herbatę i wyroby tekstylne. Ważne miejsce w eksporcie zajmowała ceramika, szczególnie produkcja porcelany. Rozwijał się obrót srebrem, które chińscy kupcy przywozili z Japonii i obu Ameryk. Zgodnie z szacunkami w XVI–XVII w. corocznie wpływało do Chin srebro warte około 10 mln USD⁴⁶. Chiński handel koncentrował się w obrębie Morza Żółtego, Wschodniochińskiego i Południowochińskiego. Dotarto również do wybrzeży Kamczatki oraz nawiązano stosunki handlowe z Portugalią, Hiszpanią, Holandią i Anglią⁴⁷.

Od lat 30. XVI w. zaczęto ograniczać otwarcie Chin. Przyczyną coraz większego zamykania się na kontakty z zagranicą był konflikt między zwolennikami i przeciwnikami utrzymywania relacji gospodarczych z zagranicą. Po długiej walce ideologicznej zwyciężyli oponenci współpracy z zagranicą i całkowicie zaprzestano wypraw⁴⁸. Władze Chin przestały traktować wymianę międzynarodową jako czynnik stymulujący rozwój gospodarki. Stosunki ekonomiczne z zagranicą podporządkowano polityce prowadzonej przez rządy absolutystyczne. Ponadto hamulcem w wymianie międzynarodowej okazała się mentalność Chińczyków, którzy byli nastawieni na samowystarczalność i nie wykazywali zainteresowania współpracą z innymi krajami⁴⁹.

Od XVII w. atmosfera prowadzenia handlu zagranicznego pogarszała się. Kolonizacja, wyzysk i agresja mocarstw europejskich w państwach sąsiednich przyczyniły się do stopniowej izolacji Chin od świata i ograniczenia wymiany handlowej. Kontakty towarowe z Zachodem utrzymywano wyłącznie w Kantonie⁵⁰. Oficjalnie decyzja zamknięcia Państwa Środka na świat miała na celu ochronę terytorium przed mocarstwami europejskimi. Faktycznie w dużej mierze wynikała z ksenofobii i antykomercjalizmu cesarstwa. Izolacja z czasem uwydatniła przepaść rozwojową między Chinami a Europą.

⁴⁵ P. Curtin, *Cross Cultural Trade in World History*, Cambridge 1994, s. 105, za: J. Skodlarski, R. Matera, *Gospodarka światowa...*, s. 57.

⁴⁶ J.K. Fairbank, *Historia Chin...*, s. 179.

⁴⁷ K.M. Panikkar, *Azja a dominacja Zachodu. Epoka Vasco da Gamy w dziejach Azji. 1498–1945*, Warszawa 1972, s. 66–79.

⁴⁸ D.S. Landes, *Bogactwo i nędza...*, s. 120–121.

⁴⁹ K. Besso, *Identities and Security in East Asia*, „Adelph Paper” 1999, no. 325, za: S.W. Mosher, *Hegemon...*, s. 23; J. Rodziński, *Historia Chin...*, s. 315–316; R. Pyffel, *Chiny w roku olimpiady. Państwo Środka od środka*, Warszawa 2008, s. 23–25.

⁵⁰ W handlu kantonskim monopol na wymianę z zagranicą miał cech kupiecki – Kohong. M. Dillon, *Dictionary of Chinese History*, London 1979, s. 38.

Mocarstwa europejskie, sprowadzając z Chin wiele niezbędnych dla swoich rynków towarów, wywierały naciski na kraj, aby ponownie się otworzył na handel zagraniczny. Po nieudanych próbach perswazji drogą pokojową zmuszono Państwo Środka siłą do otwarcia granic i prowadzenia wymiany handlowej na niekorzystnych warunkach. Obszar kraju podzielono na strefy wpływów. Przegrana pierwsza Wojna Opiumowa (1840–1842) poskutkowała podpisaniem układu w Nankinie w 1842 r., na mocy którego Chiny oddały Wielkiej Brytanii Hongkong, otworzyły 5 portów dla handlu zagranicznego pod nadzorem konsularnym, wprowadziły pięcioprocentowe cło importowe *ad valorem* oraz zapłaciły wysoką kontrybucję. Inne państwa Zachodu (Niemcy, Francja, Rosja) i Japonia poszły za przykładem Wielkiej Brytanii, także wymuszając na kraju niekorzystne warunki wymiany handlowej. Rozpoczął się okres półkolonializmu.

Kłęska Chińczyków w drugiej Wojnie Opiumowej (1858–1860) umocniła pozycję cudzoziemców i poskutkowała kolejnymi niekorzystnymi dla Chin ustępstwami handlowymi oraz otwarciem następnych portów traktatowych (tzw. Treaty Ports). W okresie między sygnowaniem porozumień z Nankinu i Shimonseki w 1895 r. siły traktatowe uzyskiwały w Chinach liczne przywileje: podlegały eksterytorialnym prawom i jurysdykcji własnych konsulatów. Obcokrajowcy zostali zwolnieni z podatków. Handlowano koncesjami i porozumieniami, a rozwojowi obrotu sprzyjały bardzo niskie cła importowe i brak opodatkowania wymiany handlowej. Wiele instytucji (np. urzędy celne) nadzorowali obcokrajowcy. Sytuacja poskutkowała wysokim deficytem handlowym Chin. Po podpisaniu traktatu Shimonseki Japonia uzyskała pozwolenie na zakładanie w portach fabryk. Z czasem identyczną zgodę wymusiły pozostałe siły traktatowe. Chiny stawały się stopniowo terenem pewnego rodzaju okupacji. Niemcy zajęły Jiaozhou na półwyspie Shandong, Rosjanie – Liaodong i Dalnyj, Brytyjczycy – półwysep Kowloon (przylegający do Hongkongu) i Weihaiwei w zatoce Bohai, Francuzi – Guangzhouwan, Rosjanie przejęli kontrolę nad Mandżurią, Niemcy – nad Shandongiem, Wielka Brytania – nad Yangzi, a Francja miała decydujący głos w Yunnan. Między 1842 a 1917 r. otwarto 92 porty traktatowe⁵¹.

Do końca XVIII w. opium oraz bawelna i jej produkty stanowiły 1/3 importu Chin. Natomiast 80% eksportu generowały herbata (46%) wraz z jedwabiem (34%)⁵². Większość dziewiętnastowiecznych obrotów handlowych z Chinami kontrolowali Brytyjczycy przez Kampanię Wschodnioindyjską. Z końcem XIX w. chiński wywóz towarów za granicę stanowił niespełna 0,6% PKB kraju, a głównymi eksportowanymi produktami były: herbata, surowy jedwab i wyroby z niego oraz bawelna. Jednakże udział chińskiego eksportu herbaty w całkowitej wartości wywo-

⁵¹ A. Maddison, *Contours of the World...*, s. 165; J.G. Williamson, *Globalization and the Poor Periphery before 1950*, Cambridge 2006, s. 15; P. Lewin, *The Foreign Trade...*, s. 5; O. Weggel, *Chiny...*, s. 75–76; J. Polit, *Historia Chin*, Warszawa 2004, s. 30.

⁵² P. Lewin, *The Foreign Trade...*, s. 7.

żonych produktów stopniowo spadał, czego przyczyną była rosnąca konkurencja ze strony plantatorów z Indii i Ceylonu⁵³.

Pod koniec XIX w. przebudowała się struktura chińskiego importu. Poza tradycyjnie sprowadzanymi mało przetworzonymi produktami bawełnianymi i żywnością coraz ważniejszą rolę odgrywało opium, którego udział wzrósł do ponad 1/4 całkowitej wartości importu. Chociaż handel opium został oficjalnie zakazany przez władze chińskie, to narkotyk ciągle przemycano. Opium rozprzestrzeniało się po całym wybrzeżu, a Hongkong przekształcił się w bazę jego składów⁵⁴. Wprowadzenie zakazu handlu narkotykiem doprowadziło do wojen opiumowych między Wielką Brytanią i Francją a Chinami. Kanton utracił status centrum handlu zagranicznego, a jego miejsce zajął Szanghaj⁵⁵.

Wiek XIX i pierwsze dekady XX stulecia cechowała dynamiczna wymiana handlowa z najwyżej rozwiniętymi państwami świata, głównie z Japonią, Wielką Brytanią, USA, a także z Hongkongiem (tab. 2). W latach 30. XX w. do partnerów handlowych Chin dołączyły Niemcy. Rachunek obrotów handlowych Państwa Środka wykazywał deficyt utrzymujący się do połowy XX w. (tab. 3). Po Wielkim Kryzysie spadły obroty handlowe, ale nie doszło do radykalnej przebudowy w strukturze wymiany. Najważniejsze pozycje w chińskim eksporcie zajmowały: jedwab i jego wyroby, soja, olej, jaja, wyroby hafciarskie, surowa bawełna, herbata, wełna, nasiona, rudy żelaza i metale. Kraj z importera stał się największym eksporterem srebra.

Po I wojnie światowej zaniechano przywozu opium, które dotychczas stanowiło główny produkt importowany. Znacznie zmalał import tekstyliów na rzecz papieru, ropy, wyrobów wełnianych i bawełnianych, paliwa i benzyny, drewna, cukru, maszyn tekstylnych, samochodów, ciężarówek, części zamiennych, tytoniu, żelaza, stali i wyposażenia kolejowego. Do 1936 r. struktura importu coraz bardziej koncentrowała się na surowcach niezbędnych do rozwoju przemysłu ciężkiego. Sprowadzano coraz więcej żelaza, stali, metali, farb i produktów przemysłu chemicznego (tab. 4).

W wyniku okupacji japońskiej i II wojny światowej obroty handlowe w 1946 r. spadły siedmiokrotnie w porównaniu z 1937 r.⁵⁶ Po II wojnie światowej Chiny stały się mało znaczącym w świecie partnerem handlowym. Większość wymiany handlowej kraj realizował w ramach eksportu do Organizacji Narodów Zjednoczonych ds. Pomocy i Odbudowy.

⁵³ A. Maddison, *Chinese Economic...*, s. 51.

⁵⁴ W. Rodziński, *Historia Chin...*, s. 442.

⁵⁵ Wartość eksportu Szanghaju w 1852 r. stanowiła połowę całkowitego chińskiego eksportu. Natomiast Kanton traktowano wyłącznie jako ośrodek utrzymywania kontaktów, jak to określało, z „zamorskimi barbarzyńcami”. J.K. Fairbank, *Trade and Diplomacy on the China Coast*, Stanford 1969, s. 393.

⁵⁶ J. Skodlarski, R. Matera, *Gospodarka światowa...*, s. 207.

Tabela 2. Geograficzna struktura handlu zagranicznego Chin w latach 1919–1948 (%)

Kraj	1919		1931		1936		1946		1948	
	import	eksport	import	eksport	import	eksport	import	eksport	import	eksport
Japonia	36,3	30,9	20,0	27,4	16,3	14,5	3,1	0,4	0,9	5,5
USA	16,2	16,0	22,2	13,2	19,6	26,4	38,7	57,2	48,4	20,1
Wielka Brytania	22,6	20,8	15,3	16,3	1,9	15,1	4,4	4,6	8,1	3,9
Hongkong	9,5	9,1	8,3	7,1	11,7	9,2	28,2	4,5	1,5	15,0
Niemcy	.	.	5,8	2,5	15,9	5,5	.	.	.	.
Francja	0,5	5,4	1,5	3,8	2,0	4,3	.	.	.	.
Inne	14,9	17,8	26,9	29,7	32,6	25,0	25,6	33,3	41,1	55,5

Źródło: opracowanie i obliczenia własne na podstawie: UN *Yearbook of International Trade Statistics*, 1961; *Issues and Quarterly Issue January 1963*, Economic Intelligence Kong; Trade Statistics Individual Countries, za: P. Levin, *The Foreign Trade Communist China...*, s. 9, 34, 97–107; *Rocznik Statystyczny Chin, Zhongguo Tongji Nianjian*, Beijing, za: A. Maryanski, A. Halimarski, *Geografia ekonomiczna Azji Wschodniej*, Warszawa 1989, s. 98.

Tabela 3. Handel zagraniczny Chin w latach 1850–1948

Zmienna	1850	1870	1890	1913	1929	1933	1946	1947	1948
Ekspert (mln USD)	50	102	126	299	870	259	149	216	170
Import (mln USD)	.	89	139	416	957	564	716	609	331
Obroty handlowe (mln USD)	–	191	265	715	1827	823	865	825	501
Saldo obrotów handlowych (mln USD)	–	13	–13	–117	–87	–305	–567	–393	–161
Ekspert <i>per capita</i> (USD)	0,12	0,28	0,33	0,68	1,79	0,52	0,28*	0,41*	0,31*
Udział eksportu w PKB (%)	0,02	0,05	0,06	0,12	0,30	0,09	0,05**	0,07**	0,06**
Udział w światowym eksporcie (%)	.	.	1,70	1,60	2,00	.	.	.	.

* Dla lat 1946 i 1947 przyjęto wielkość populacji z 1945 r., natomiast dla roku 1948 populację z 1950 r.; ** obliczane dla poziomu PKB w 1952 r.

Źródło: obliczenia i opracowanie własne W.A. Lewis [w:] *The World Economic Order: Past and Prospects*, eds. S. Grassman, E. Lundberg, London 1981, za: A. Maddison, *Chinese Economic Performance...*, s. 158, 159, 169, 175, 176; Yu-Kwei Cheng, *Foreign Trade and Industrial Development of China*, P. Levin, *The Foreign Trade Communist China. Its Impact on the World*, Praeger Special Studies in International Economics, The Economy Intelligence Unit, New York–London 1964, s. 13.

Tabela 4. Struktura chińskiej wymiany towarowej w latach 1925–1936 (%)

Import	1925	1928	1931	1936*
Produkty bawełniane	16,3	14,2	7,6	1,5
Przędza bawełniana	4,4	1,6	0,3	0,2
Surowa bawełna	7,4	5,7	12,6	3,8
Zboża	6,8	5,7	10,6	4,1
Mąka pszenna	1,6	2,6	2,0	0,5
Cukier	9,5	5,6	6,0	2,2
Paliwa płynne i nafta	7,9	10,8	6,3	8,3
Produkty transportowe	1,9	2,3	2,3	5,6
Produkty przemysłu chemicznego i farby	5,6	7,5	8,0	10,8
Żelazo, stal i metale	4,7	5,4	6,2	13,2
Maszyny	1,8	1,4	3,1	6,4
Pozostale	32,1	37,2	35,0	43,4
Eksport				
Jedwab i jego produkty	22,5	18,4	13,3	7,8
Herbata	2,9	3,7	3,6	4,3
Soja**	15,9	20,5	21,4	1,3
Nasiona i olej	7,9	5,8	8,4	18,7
Jaja i ich produkty	4,3	4,4	4,1	5,9
Skóry	4,0	5,4	4,1	5,7
Rudy żelaza i metale	2,9	2,1	1,6	7,7
Węgiel	2,6	2,9	3,0	1,6
Bawełna i jej produkty	5,8	7,2	7,8	7,0
Pozostale	31,2	29,6	32,7	40,0

* bez Mandżurii; ** 20% realizowała sama Mandżuria

Źródło: opracowanie własne na podstawie Yu-Kwei Cheng, *Foreign Trade and Industrial Development of China*, za: P. Lewin, *The Foreign Trade Communist China...*, s. 7–8.

Chiny jako kraj niestabilny ekonomicznie i politycznie nie przyciągały wielu inwestorów zagranicznych spoza tzw. bloku sił traktatowych, do którego zaliczano Wielką Brytanię, Japonię, Francję, Niemcy i Rosję oraz USA. Wymienione mocarstwa i Mandżuria odgrywały znaczącą rolę w gospodarce Chin, o czym świadczyła ich obecność w przemyśle i dominacja w handlu zagranicznym. W latach 30. XX w. przedsiębiorstwa zagraniczne wytwarzały 18,8% wartości dodanej przemysłu, przedsiębiorstwa należące do Mandżurów – 14,2%, natomiast chińskie zakłady – 67%. Cudzoziemcy nie interesowali się rolnictwem – wkład przedsiębiorstw zagranicznych w wartość dodaną sektora nie przekraczał 2,5%. Najwyższy udział zagranicy występował w: przemyśle tekstylnym – około połowa produkcji; żeglud-

dze – ponad 50%; kolei – 1/3 linii kolejowych i wydobywaniu węgla – ponad połowa pochodziła z przedsiębiorstw zagranicznych lub spółek chińsko-zagranicznych⁵⁷.

Na początku XX w. inwestycje zagraniczne skierowane do kraju wynosiły 0,92 mld USD, a w 1914 r. wzrosły do 1,78 mld USD. W 1931 r. do kraju napłynęły bezpośrednie inwestycje zagraniczne o wartości 2,5 mld USD, z czego najwięcej (26%) skierowano do działalności transportowej, 15% do przedsięwzięć handlowych, 12% do branż przetwórczych, a 7% do sektora bankowego i finansowego. Kapitały zagraniczne trafiały głównie do miast portowych, w tym do Szanghaju. Najważniejszymi dostawcami kapitałów zagranicznych byli: Wielka Brytania (37%), Japonia (35%), USA i Francja (po 6%). Kapitał obcy w 1936 r. tworzył prawie 1/3 wartości dodanej sektora finansowego⁵⁸. W 1936 r. inwestycje oszacowano na 2,68 mln USD⁵⁹.

Handel zagraniczny Chin do 1949 r. kształtowały decyzje polityczne, a nie determinanty ekonomiczne. W historii kraju występowały okresy zintensyfikowanej wymiany międzynarodowej i lata częściowego zamykania się na współpracę handlową ze światem. Decyzje o wzmożonej lub ograniczonej wymianie handlowej z innymi narodami wynikały niejednokrotnie z postawy cesarza i jego najbliższych współpracowników. Władcy przychylni obcokrajowcom, popierający przywożone przez nich nowinki technologiczne i naukowe oraz towary niedostępne na wewnętrznym rynku wspierali handel zagraniczny i dostrzegali wiele jego zalet dla rozwoju kraju. Z kolei ksenofobiczni cesarze traktowali Chiny jako Niebiańskie Królestwo, które nie potrzebowało utrzymywać kontaktów z innymi krajami. Jednak nietrudno zauważyć, że w okresach zamykania się na świat gospodarka Chin podupadła i następował zastój w rozwoju.

Podsumowanie

Zaprezentowane w artykule poszczególne etapy rozwoju chińskiej gospodarki i jej powiązań ze światem przed okresem proklamacji ChRL ukazują silną współzależność między kondycją gospodarki a decyzjami politycznymi. Te ostatnie w dużej mierze determinowały kierunki i dynamikę rozwoju Państwa Środka. Także postawa społeczeństwa zamknięta na współpracę międzynarodową oraz często brak zrozumienia i ignorancja procesów zachodzących w gospodarce światowej były przyczyną wprowadzania niekorzystnych dla rozwoju strategii gospodarczych.

⁵⁷ K. Chao, *Capital Formation of Cotton Textile Production in China*, Cambridge 1977, s. 301–307; T.C. Liu, K.C. Yeh, *The Economy of the Chinese Mainland: National Income and Economic Development, 1933–1959*, Princeton 1965, s. 143, 428.

⁵⁸ T.C. Liu, K.C. Yeh, *The Economy...*, s. 604.

⁵⁹ C.M. Hou, *Foreign Investment and Economic Development in China 1840–1937*, Cambridge 1965, s. 13; P. Lewin, *The Foreign Trade...*, s. 6.

Historia gospodarki Chin sprzed 1949 r. stanowi unikatowy i trudny do wyjaśnienia przypadek nagłego upadku mocarstwa. W zależności od opracowań wyróżnia się zewnętrzne i wewnętrzne przyczyny schyłku potęgi kraju. Wśród czynników zewnętrznych za decydujące należy uznać wtargnięcie obcych mocarstw na teren Państwa Środka i jego eksploatację ekonomiczną na wielu płaszczyznach. Za główny wewnętrzny czynnik rozkładu potęgi kraju należy uznać nieodpowiednio prowadzoną politykę gospodarczą, skostniałe zasady administracyjne oraz protekcyjizm okresami przechodzący w autarkię. Dowodem na znaczną rolę prowadzonej polityki w rozwoju gospodarczym były lata panowania ksenofobicznych cesarzy, kiedy państwo stopniowo wyniszczały kolejne nietrafione decyzje władców, między innymi zamknięcie na handel zagraniczny bez żadnego ekonomicznego uzasadnienia.

W znacznej mierze o upadku Chin zdecydował brak zdolności do wykorzystania potencjału tego kraju. Z przytoczonych w artykule przykładów wynika, że poziom rozwoju naukowo-technicznego Państwa Środka znacznie przewyższał resztę świata. Wiele wynalazków znalazło bezpośrednie zastosowanie w gospodarce i intensyfikowało produkcję, np. rolniczą. Niestety, część chińskich wynalazków okresu starożytności i średniowiecza zapomniano, a wielu z nich nie upowszechniono. Także brak wolnego rynku stanowił hamulec dla rozwoju gospodarki. Natomiast ortodoksyjne wartości wyznawane przez społeczeństwo bardziej sprzyjały regresowi niż akumulacji *know-how*. Jednak nie udało się wyeliminować Chin z areny międzynarodowej. Po okresie zapaści gospodarczej kraj podjął próbę odbudowy swej pozycji w systemie światowym w połowie XX w.

SUMMARY

THE HISTORY OF CHINA'S ECONOMIC PRE-COMMUNIST PERIOD. THE TRANSFORMATION OF INTERNAL AND INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS

The aim of the article is to present the different stages of development of the Chinese economy and its links to the global economy. In the history of the pre-communist Chinese socio-economic development (before 1st October 1949) we can distinguish two stages. The first stage covers time from 221 r. BC to the beginning of the 19th century AD, when China's economy based on agriculture and pursued policies focused on military expansion. The second stage lasted since the industrial revolution began in Europe till the proclamation of the People's Republic of China in 1949. In terms of international economic relations development, economic history can be divided into two stages: before trade intensification with Europe – to the 15th century AD and during the intensive development of relations with European countries since the 15th century to the proclamation of the PRC.

FORMA PISEMNA I ELEKTRONICZNA CZYNNOŚCI PRAWNYCH W PRAWIE CHIŃSKIM

Na gruncie polskiego prawa cywilnego, jak również wielu innych praw obcych, forma czynności prawnych jest rozumiana szeroko i oznacza każdy z możliwych sposobów przejawu woli. Obowiązuje przy tym zasada swobody formy oświadczenia woli. Nie ma ona jednak charakteru bezwzględnego, gdyż prawodawca lub same strony mogą wprowadzić od niej wyjątki, zastrzegając formę szczególną dla dokonania czynności prawnej.

Formami szczególnymi czynności prawnych są między innymi formy pisemna i elektroniczna. Pierwsza ma na świecie wielowiekową tradycję, jest znana od dawna i głęboko zakorzeniona w świadomości podmiotów prawa prywatnego. Druga jest natomiast dość nowa. Powstała bowiem dopiero w momencie stworzenia środków komunikacji elektronicznej na odległość, a jej obecny dynamiczny rozwój wiąże się z globalną ekspansją Internetu i dużą dostępnością urządzeń elektronicznych pozwalających na porozumiewanie się pomiędzy osobami będącymi w różnych miejscach.

Forma pisemna stanowi przy tym najbardziej powszechny sposób formalizowania stosunków cywilnoprawnych. Wynika to z przepisów ustaw zastrzegających wymóg jej zachowania dla dokonania określonych czynności prawnych, ale bardzo często również z woli samych podmiotów prawa cywilnego. Wśród części członków różnych społeczeństw panuje przy tym mylne przekonanie, że tylko umowa zawarta na piśmie jest ważna. W konsekwencji podmioty prawa cywilnego dokonują istotnych dla siebie czynności prawnych w formie pisemnej. Obecnie ze względu na globalny dynamiczny rozwój handlu elektronicznego wzrasta też znaczenie formy elektronicznej¹.

Forma pisemna czynności prawnych w prawie chińskim

W prawie chińskim obowiązuje reguła swobody formy oświadczenia woli. W art. 56 zasad ogólnych prawa cywilnego Chińskiej Republiki Ludowej (General Principles of the Civil Law of the People's Republic of China – GPCL)² z 1986 r. wskazano,

¹ Artykuł opiera się na rozważaniach autorki zawartych w monografii: M. Maciejewska-Szałas, *Forma pisemna i elektroniczna czynności prawnych. Studium prawnoporównawcze*, Warszawa 2014.

² Wersja anglojęzyczna aktu normatywnego jest dostępna na stronie: http://www.npc.gov.cn/englishnpc/Law/2007-12/12/content_1383941.htm (dostęp: 1.12.2016).

że czynność prawna może zostać dokonana na piśmie, ustnie lub w innej formie. Tożsamą regułę przewidziano również w art. 10 prawa umów Chińskiej Republiki Ludowej (Contract Law of the People's Republic of China – CCL)³ z 1999 r. Zasada ta nie ma jednak charakteru bezwzględnego, gdyż ustawodawca dopuścił od niej wyjątki. W art. 56 GPCL podkreślono, że jeżeli prawo wymaga dokonania czynności prawnej w określonej formie, to należy spełnić ten warunek. Analogiczne rozwiązanie zastosowano na gruncie prawa zobowiązań, wskazując, że umowa powinna być zawarta na piśmie, gdy zastrzega to ustawa lub wymagają tego przepisy administracyjne oraz gdy strony tak postanowiły (art. 10 CCL).

Zakres zastosowania formy pisemnej

W różnych aktach normatywnych przewidziano obowiązek dokonania czynności prawnej na piśmie, wprowadzając niekiedy dodatkowy wymóg opatrzenia dokumentu podpisem lub pieczęcią przez strony. Przykładowo na piśmie musi zostać zawarta umowa: pożyczki sumy pieniężnej, z wyjątkiem sytuacji, gdy strony będące osobami fizycznymi postanowiły inaczej (art. 197 CCL), najmu na okres 6 miesięcy lub dłuższy (art. 215 CCL), leasingu finansowego (art. 238 CCL), o roboty budowlane (art. 270 CCL), o rozwój technologii (*technology development contract*)⁴ (art. 330 CCL), o przeniesienie technologii (*technology transfer contract*) (art. 342 CCL)⁵, hipoteki (art. 185 Property Law of the People's Republic of China z 2007 r. – PLC)⁶ oraz zastawu (art. 210 PLC). Nadto, przedsiębiorca składowy jest zobowiązany podpisać lub opieczetować kwit składowy wydawany składającemu (art. 386 CCL). Umowa spółki z ograniczoną odpowiedzialnością powinna również zostać opatrzona podpisem bądź pieczęcią przez każdego ze wspólników (art. 25 Company Law of the People's Republic of China)⁷. Tożsamy obowiązek nałożono na wystawcę dokumentu obrotowego (*negotiable instrument*), w tym weksla i czeku (art. 4 Negotiable Instruments Law of the People's Republic of China – NIL)⁸, jak również na mocodawcę, w przypadku gdy przepis szczególnie wymaga udzielenia pełnomocnictwa na piśmie (art. 65 GPCL).

³ Wersja angielskojęzyczna aktu normatywnego jest dostępna na stronie: http://www.npc.gov.cn/englishnpc/Law/2007-12/11/content_1383564.htm (dostęp: 1.12.2016).

⁴ Przedmiotem *technology development contract* jest rozwój nowej technologii, produktu, techniki, tworzywa oraz związanego z nimi systemu (art. 330 CCL).

⁵ *Technology transfer contract* obejmuje umowy o przeniesienie: patentu, prawa wynikającego ze zgłoszenia patentowego, tajemnic technicznych, licencji na korzystanie z patentu (art. 342 CCL).

⁶ Wersja angielskojęzyczna aktu normatywnego jest dostępna na stronie: http://www.npc.gov.cn/englishnpc/Law/2009-02/20/content_1471118.htm (dostęp: 1.12.2016).

⁷ Wersja angielskojęzyczna aktu normatywnego jest dostępna na stronie: http://www.npc.gov.cn/englishnpc/Law/2007-12/13/content_1384124.htm (dostęp: 1.12.2016).

⁸ Wersja angielskojęzyczna aktu normatywnego jest dostępna na stronie: http://www.npc.gov.cn/englishnpc/Law/2007-12/12/content_1383718.htm (dostęp: 1.12.2016).

Prawodawca chiński wprowadził wymóg formy pisemnej także na gruncie prawa spadkowego. Przykładowo dopuszczalne jest zarówno sporządzenie testamentu notarialnego (*notarial will*), jak i własnoręcznego (*testator written will*). Ten ostatni polega na tym, że testator spisuje swoją wolę własnoręcznie, następnie ją podpisuje, ma też obowiązek podać datę dokonania czynności. Prawo dopuszcza również testament sporządzony w imieniu rozporządzającego majątkiem na wypadek śmierci w obecności dwóch lub większej liczby świadków, z których jeden spisuje jego treść, datuje i podpisuje, po czym dokument opatruje podpisem drugi świadek lub świadkowie oraz testator (art. 17 Law of Succession of the People's Republic of China z 1985 r.)⁹.

Pojęcie pisma i podpisu

Prawodawca chiński przewidział definicję legalną terminu pismo w art. 11 CCL. Oznacza ono memorandum umowy, list, wiadomość elektroniczną (włączając telegram, teleks, faksymile, elektroniczną wymianę danych oraz pocztę elektroniczną) itp., które są zdadne do wyrażenia zawartej w nich treści w formie materialnej. Przyjęta definicja jest szeroka, gdyż obejmuje zarówno tradycyjne pismo, jak i zapis elektroniczny.

W prawie chińskim nie wprowadzono natomiast ogólnej definicji terminu podpis. Akty normatywne zasadniczo nie wyjaśniają znaczenia tego pojęcia¹⁰. Wyjątek stanowi jedynie art. 7 NIL, wskazujący, że słowa podpis i pieczęć na dokumencie obrotowym oznaczają, po pierwsze, podpis albo pieczęć bądź, po drugie, podpis i pieczęć. Ponadto stwierdzono, że sygnatariusz powinien podpisać się swoim prawdziwym nazwiskiem. W opinii Ludowego Sądu Najwyższego (Supreme People's Court) z dnia 11 października 1985 r., wydanej na gruncie prawa spadkowego, wymóg podpisu odnosi się do własnoręcznego napisania przez osobę jej nazwiska¹¹.

Przepisy prawa chińskiego wprowadzające warunki formalne charakteryzują się tym, że z reguły zastrzegają opatrzenie pisma podpisem albo pieczęcią¹², pozostawiając decyzję w tej kwestii stronie czynności prawnej. Prawodawca stawia wówczas podmiot przed alternatywą podpisania bądź opieczetowania dokumentu. Wydaje się bowiem, że w prawie chińskim znak odbity z pieczęci jest uznawany za ekwiwalent nazwiska napisanego własnoręcznie przez sygnatariusza¹³. Może to być uzasadnione faktem, że pieczętowanie stanowi w Chinach sposób uwierzy-

⁹ Wersja anglojęzyczna aktu normatywnego jest dostępna na stronie: <http://www.fmprc.gov.cn/ce/cgny/eng/lqzq/laws/t42224.htm> (dostęp: 1.12.2016).

¹⁰ M. Wang, *The impact of information technology development on the legal concept: a particular examination on the legal concept of „signatures”*, „International Journal of Law & Information Technology” 2007, vol. 15, no. 3, s. 260.

¹¹ *Ibidem*, s. 261.

¹² Tak m.in. w art. 32, 386 CCL, art. 4 NIL, art. 65 GPCL, art. 25 Company Law of the People's Republic of China.

¹³ M. Wang, *The impact...*, s. 261.

telnienia dokumentu, mający bardzo długą tradycję. Niekiedy przepisy wymagają zarówno złożenia podpisu, jak i przystawienia pieczęci. W praktyce dokumenty są często sygnowane własnoręcznie przez podmioty oraz opatrywane pieczęcią osoby prawnej lub innej jednostki organizacyjnej nawet wówczas, gdy żadna norma tego nie zastrzega¹⁴.

Z samej definicji pisma, jak również z przepisów zasad ogólnych prawa cywilnego Chińskiej Republiki Ludowej oraz prawa umów Chińskiej Republiki Ludowej nie wynika generalny obowiązek opatrzenia go podpisem. W konsekwencji, aby spełnić wymóg dokonania czynności prawnej na piśmie, nie jest konieczne jego sygnowanie przez strony. Jak już wyżej wskazano, przedmiotowemu pojęciu nadano na gruncie prawa umów bardzo szerokie znaczenie, gdyż obejmuje ono obok tradycyjnego pisma również zapis elektroniczny. W rezultacie wymóg dokonania czynności prawnej na piśmie strony mogą spełnić, przesyłając sobie nawzajem niepodpisane oświadczenia woli za pomocą telegrafu, teleksu, faksu czy też poczty elektronicznej.

Prawodawca chiński wprowadził obowiązek złożenia podpisu lub przystawienia pieczęci w art. 32 CCL dotyczącym tylko jednego rodzaju pisma, tj. memorandum umowy, oraz w przepisach szczególnych normujących dokonanie określonych czynności prawnych (np. art. 65 GPCL, art. 4 NIL, art. 25 Company Law, art. 17 Succession Law). W tym pierwszym przypadku, gdy strony zawierają umowę za pomocą memorandum kontraktu, dochodzi ona do skutku z chwilą jego podpisania lub opieczetowania przez strony.

Skutki niedochowania formy pisemnej

Ustawodawca chiński zastrzegł dokonanie czynności prawnych w formie pisemnej pod różnymi rygorami, w tym nieważności oraz dla wywołania określonych skutków prawnych. Niedopełnienie warunków formalnych nie zawsze jednak powoduje ich bezskuteczność. Przykładowo, na gruncie prawa zobowiązań, jeśli z ustawy, przepisów administracyjnych lub porozumienia stron wynika, że umowa powinna być zawarta na piśmie, a strony nie uczyniły zadość temu wymogowi, lecz jedna z nich spełniła swoje główne świadczenie, a druga je przyjęła, to umowa została zawarta (art. 36 CCL). Tożsame rozwiązanie zastosowano odnośnie do memorandum umowy, gdy jeden z kontrahentów wykonał swój główny obowiązek, a drugi go zaakceptował przed podpisaniem albo opieczetowaniem pisma (art. 37 CCL)¹⁵.

¹⁴ *Ibidem*, s. 261.

¹⁵ W systemach *common law* podobny skutek osiąga się w rezultacie zastosowania przez sądy *equity* doktryny częściowego wykonania (*doctrine of part performance*).

Forma elektroniczna czynności prawnych w prawie chińskim

Uchwalenie aktów prawnych normujących podpis elektroniczny i zapis elektroniczny

Pierwsze akty prawne normujące jeden rodzaj podpisu elektronicznego, tj. podpis cyfrowy, jak również podmioty świadczące usługi certyfikacyjne oraz Infrastrukturę Klucza Publicznego, uchwalono w poszczególnych miastach i prowincjach chińskich. Przykładowo w Szanghaju władze komunalne wydały w 2000 r. zarządzenie, na mocy którego stworzyły spółkę municypalną Shanghai Electronic Certificate Authority Center Co. Ltd., powołaną do wystawiania certyfikatów cyfrowych, weryfikacji tożsamości osób ubiegających się o nie oraz przyznawania innym osobom prawnym statusu urzędu certyfikacji¹⁶.

W sierpniu 2001 r. prowincja Hainan jako pierwsza przyjęła akt prawny zatytułowany Środki tymczasowe dotyczące administracji usług poświadczania certyfikatów cyfrowych (Interim Measures for the Administration of the Certification of Digital Certificates) normujący przedmiotową problematykę. Powołano w nim specjalną instytucję o nazwie Information Industry Administration, której zadaniem było regulowanie i nadzorowanie działalności podmiotów świadczących usługi certyfikacyjne. W akcie zdefiniowano też podstawowe terminy, w tym dokument elektroniczny, podpis cyfrowy, certyfikat cyfrowy, jak również przewidziano procedurę uzyskania licencji przez urząd certyfikacji, wskazano wykonywane przez niego usługi i ponoszoną odpowiedzialność oraz obligatoryjną treść certyfikatu¹⁷. Z kolei w grudniu 2002 r. władze prowincji Guangdong przyjęły Ordinance on Electronic Transactions normujący kwestie podpisu elektronicznego oraz podmiotów świadczących usługi certyfikacyjne. Stworzyły również publiczny, prowincjonalny urząd certyfikacji o nazwie Guangdong Electronic Certification Authority¹⁸.

Ustawa o podpisach elektronicznych Chińskiej Republiki Ludowej (Electronic Signatures Law of the People's Republic of China – ESL)¹⁹, regulująca w skali całego państwa problematykę podpisu elektronicznego, podmiotów świadczących usługi certyfikacyjne oraz PKI, została uchwalona dnia 28 sierpnia 2004 r., z mocą obo-

¹⁶ S. Blythe, *China's New Electronic Signature Law and Certification Authority Regulations: A Catalyst for Dramatic Future Growth of E-Commerce*, „Chicago-Kent Journal of Intellectual Property” 2007, vol. 7, issue 1, s. 12. Szerzej na ten temat: I. Rambarran, *I Accept, But Do They... The Need for Electronic Signature Legislation on Mainland China*, „Transnational Lawyer”, Spring 2002, vol. 15, Issue 2, s. 428–429.

¹⁷ S. Blythe, *China's New Electronic Signature Law...*, s. 12–13.

¹⁸ *Ibidem*, s. 13.

¹⁹ Wersja anglojęzyczna aktu normatywnego jest dostępna na stronie: http://www.npc.gov.cn/englishnpc/Law/2007-12/05/content_1381960.htm (dostęp: 1.12.2016).

wiązującą od 1 kwietnia 2005 r. Akt składa się z pięciu rozdziałów zatytułowanych: Przepisy ogólne, Wiadomości elektroniczne, Podpisy elektroniczne i certyfikacja, Odpowiedzialność prawna oraz Przepisy uzupełniające. Na podstawie delegacji zawartej w art. 25 ustawy Ministerstwo Przemysłu Technologii i Informatyki (Ministry of Industry and Information Technology – MII) wydało w dniu 28 stycznia 2005 r. akt wykonawczy o nazwie Certification Authority Regulations (CAR)²⁰, w którym w sposób szczegółowy unormowano procedurę uzyskania licencji przez urzędy certyfikacji, jak również świadczone przez nie usługi oraz ponoszoną odpowiedzialność.

Spełnienie wymogu pisma przez zapis elektroniczny

Prawodawca chiński posłużył się w ustawie terminem wiadomość elektroniczna (*data message*), który zdefiniował, wzorując się na art. 2 lit. a ustawy modelowej UNCITRAL o handlu elektronicznym z dnia 12 czerwca 1996 r.²¹ (UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce – MLEC), jako informację utworzoną, przesłaną, odebraną lub przechowywaną za pomocą elektronicznych, optycznych, magnetycznych bądź innych podobnych środków (art. 2 ESL). Z powyższego wynika, że przedmiotowemu pojęciu nadano szerokie znaczenie. Wydaje się, że obejmuje ono wszystkie rodzaje wiadomości utworzonych, wysłanych, otrzymanych lub przechowywanych w formie innej niż papierowa, i to zarówno tych, które zostały przesłane w związku z dokonaniem transakcji elektronicznej, jak i tych nieprzeznaczonych do komunikacji²². W przytoczonej definicji legalnej nie zawarto wprowadzającego wyliczenia wiadomości elektronicznych, jednak uczyniono to w art. 11 CCL, w którym ustalono znaczenie terminu pismo na gruncie prawa umów, wskazując, że wiadomością elektroniczną jest telegram, teleks, faksymile, elektroniczna wymiana danych oraz poczta elektroniczna.

Prawny wymóg pisma spełnia zapis elektroniczny, jeżeli wiadomość elektroniczna jest zdadna do przedstawienia swojej treści w formie materialnej oraz można ją odtwarzać, konsultować i używać w każdym czasie (art. 4 ESL). Jak wyżej wskazano, terminowi pismo nadano szerokie znaczenie, obejmujące także zapis elektroniczny, już w art. 11 CLC, jednakże wprowadzenie zasady równoważności do ustawy o podpisach elektronicznych było niezbędne ze względu na ograniczony zakres zastosowania tego pierwszego aktu normatywnego. Obecnie bowiem wymóg pisma statuowany w jakimkolwiek przepisie, z wyjątkiem wyłączonych na podsta-

²⁰ Order No. 35 of Ministry of Information Industry People's Republic of China, promulgated 28 January 2005, effective 1 April 2005.

²¹ Tekst w języku angielskim i francuskim opublikowano w raportach UNCITRAL, Dokumenty oficjalne Zgromadzenia Ogólnego ONZ, Suplement nr 17 (A/50/17) oraz Suplement nr 17 (A/51/17), Nowy Jork 1995–1996.

²² W. Yan, *The Electronic Signatures Law: China's First National E-Commerce Legislation*, „Intellectual Property & Technology Law Journal”, June 2005, vol. 17, issue 6, s. 6.

wie art. 3 ESL, może zostać spełniony przez zapis elektroniczny czyniący zadość przesłankom przewidzianym w art. 4 ustawy. Pierwszy warunek, tj. że wiadomość elektroniczna musi być zdalna do przedstawienia swojej treści w formie materialnej, zaczerpnięto z art. 11 CCL. Natomiast drugi, stanowiący, że winna być tak sporządzona, by można ją było odtwarzać, konsultować oraz używać w każdym czasie, stanowi *novum* w prawie chińskim, nawiązując częściowo do rozwiązania przyjętego w art. 6 MLEC i art. 9 ust. 2 Konwencji Narodów Zjednoczonych o używaniu komunikacji elektronicznej w międzynarodowych kontraktach z 23 listopada 2005 r. (United Nations Convention on the Use of Electronic Communications in International Contracts – CUECIC)²³. Wydaje się, że prawodawca chiński powinien usunąć rozbieżności pomiędzy przesłankami, które należy spełnić na gruncie prawa umów i ustawy o podpisach elektronicznych, by uczynić zadość wymogowi pisma, przez dodanie drugiego warunku do treści art. 11 CCL, ponieważ jego realizacja zapewni dysponentowi wiadomości elektronicznej możliwość ponownego zapoznania się z jej treścią i korzystania z niej, co jest istotne dla stron zawierających umowę.

Spełnienie wymogu podpisu przez podpis elektroniczny

Termin podpis elektroniczny oznacza dane elektroniczne zawarte lub dołączone do wiadomości elektronicznej, które są wykorzystywane do identyfikacji podpisującego oraz wskazania zaaprobowania przez niego jej treści (art. 2 ESL). Przytoczoną definicję legalną wzorowano na art. 2 lit. a ustawy modelowej UNCITRAL o podpisach elektronicznych z 5 lipca 2001 r. (A/CN.9/493) (UNCITRAL Model Law on Electronic Signatures – MLES), jest ona zatem technologicznie neutralna. Nadto zastosowano podejście funkcjonalnej równoważności, wymagając, by podpis elektroniczny spełniał dwie podstawowe funkcje tradycyjnego podpisu, tj. identyfikacji sygnatariusza oraz wskazania zaaprobowania przez niego treści wiadomości elektronicznej.

Prawodawca chiński, wzorując się na MLES i dyrektywie 1999/93/WE Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie wspólnotowych ram w zakresie podpisów elektronicznych z 13 grudnia 1999 r. (Dz. Urz. WE L 13 z 19.01.2000 r., s. 12), wprowadził kwalifikowaną postać podpisu elektronicznego, który określił mianem niezawodnego (*reliable*). Powinien on łącznie spełniać następujące przesłanki: po pierwsze, w momencie, gdy dane służące do stworzenia podpisu elektronicznego są używane, stanowią one własność sygnatariusza, po drugie, w momencie podpisywania są one kontrolowane wyłącznie przez niego, po trzecie, każda zmiana dokonana w podpisie elektronicznym po jego złożeniu jest wykrywalna, po czwarte, każda zmiana treści i formy wiadomości elektronicznej po jej sygnowaniu jest wykrywalna (art. 13 ESL). Powołane wymogi sformułowano w sposób technologicznie neutral-

²³ Tekst w wersji angielskiej jest dostępny na stronie: <http://www.uncitral.org> (dostęp: 1.12.2016).

ny, jednak w rzeczywistości może je spełnić jedynie podpis cyfrowy²⁴ bądź podpis mobilny będący jego szczególnym rodzajem.

Prawodawca chiński zezwolił wszak na korzystanie z podpisów elektronicznych czyniących zadość warunkom niezawodności ustalonym samodzielnie przez zainteresowane strony (art. 13 ESL).

W art. 14 ESL wprowadzono zasadę równoważności, wskazując, że niezawodny podpis elektroniczny ma taką samą ważność i skuteczność jak podpis własnoręczny lub znak odbity z pieczęci. Prawny wymóg podpisu można zatem spełnić, sygnując oświadczenie niezawodnym podpisem elektronicznym.

Zasada niedyskryminacji wiadomości elektronicznej i podpisu elektronicznego

Dokonywanie czynności prawnych w formie elektronicznej zależy wyłącznie od woli podmiotów prawa. Wyraźnie bowiem zastrzeżono, że osoby podejmujące działania na gruncie prawa cywilnego, w szczególności strony zawierające umowy, mogą wyrazić zgodę na posługiwanie się podpisami elektronicznymi i wiadomościami elektronicznymi bądź jej nie udzielić (art. 3 ESL). Natomiast w przypadku, gdy kontrahenci przystali na korzystanie z nich, nie mogą następnie odmówić im ważności wyłącznie na tej podstawie, że mają one formę elektroniczną (art. 3 ESL).

Zapis i podpis elektroniczny mogą stanowić dowód w postępowaniu przed sądem lub innym organem władzy publicznej. W art. 7 ESL wyraźnie bowiem zastrzeżono, że nie można odmówić uwzględnienia wiadomości elektronicznej w materiale dowodowym sprawy tylko na tej podstawie, że do jej stworzenia, przesłania, odebrania lub przechowywania posłużono się elektronicznym, optycznym, magnetycznym bądź innym podobnym środkiem. Nadto wskazano, że dokonując oceny jej autentyczności i wiarygodności jako dowodu w postępowaniu, należy wziąć pod uwagę niezawodność metody, która została użyta do jej stworzenia, przechowywania lub przekazania oraz do zachowania jej integralności i identyfikacji nadawcy, a także inne istotne czynniki (art. 8 ESL).

W dotychczasowym orzecznictwie sądów chińskich wydano niewiele wyroków rozstrzygających spory dotyczące podpisów elektronicznych. Istnieją również pewne wątpliwości co do mocy dowodowej dokumentów elektronicznych²⁵. Przykładowo w sprawie *Shanghai 'Rong-Shu-Xia' Computer Ltd. przeciwko China Society Publisher*²⁶

²⁴ A. Srivastava, *No Rice, No Wife To Cook: An Analysis of the Electronic Signatures Law of China*, „International Journal of Law and Information Technology”, Autumn 2005, vol. 13, issue 3, s. 440; M. Wang, M. Wang, *Introduction to the Electronic Signatures Law of People's Republic of China*, „Digital Evidence & Electronic Signature Law Review” 2005, vol. 2, s. 80.

²⁵ M. Wang, *The impact...*, s. 262–263.

²⁶ *Shanghai 'Rong-Shu-Xia' Computer Ltd. v. China Society Publisher*, The First Intermediate People's Court in Beijing, December 2000.

z 2000 r. sąd orzekł, że e-mail może zgodnie z art. 11 CLC stanowić dowód w postępowaniu, jednak przedstawione przez stronę wiadomości z poczty elektronicznej zostały odrzucone z uwagi na wątpliwości co do ich autentyczności²⁷.

Z kolei w sprawie Beijing Han-Hua-Kai-Jie Technology development Ltd. przeciwko Chen sąd uznał e-mail za autentyczny, a w konsekwencji za wiarygodny dowód, gdyż pozwany Chen, będący jego nadawcą, był z zawodu inżynierem zajmującym się oprogramowaniami, stąd miał wiedzę i umiejętności niezbędne do zapewnienia bezpieczeństwa swojej poczcie elektronicznej²⁸.

W sprawie Yang Chunning przeciwko Han Ying²⁹ z 2005 r. orzeczono natomiast, że wiadomość tekstowa (*mobile text message*) przesłana telefonem komórkowym została opatrzona podpisem elektronicznym i stanowi dowód w postępowaniu sądowym³⁰.

Z kolei w postępowaniu cywilnym prowadzonym na skutek wniesienia pozwu przez Zhang Hua przeciwko Shanghai Danwei Information Consultation Co. Ltd. o zapłatę premii i rekompensatę sąd poprosił Wydział Nadzoru nad Bezpieczeństwem Informacji w Internecie (Department Information Internet Security Supervision) Policji Metropolitalnej Szanghaju o zweryfikowanie autentyczności pięciu e-maili wysłanych osobom nieuprawnionym, a zawierających poufne dane dotyczące pozwanego przedsiębiorstwa³¹. Po dokonaniu analizy technicznej ustalono, że przesłano je z konta poczty elektronicznej Zhang Hua. Sąd, przypisawszy na podstawie opinii policji i zeznań świadków wysłanie e-maili powodowi, oddalił pozew wyrokiem z dnia 11 maja 2009 r., gdyż ujawnienie informacji poufnych stanowiło naruszenie postanowień umowy o pracę i pozbawiło go prawa do premii³².

Podmiot świadczący usługi certyfikacyjne, podpisujący
oraz strona polegająca na podpisie elektronicznym

W Chinach usługi certyfikacyjne mogą świadczyć wyłącznie urzędy certyfikacyjne, którym MII udzieliło stosownej licencji. Osoba zainteresowana jej uzyskaniem skła-

²⁷ M. Wang, *Case Note: People's Republic of China*, „Digital Evidence & Electronic Signature Law Review” 2007, vol. 4, s. 95; M. Wang, *The impact...*, s. 263; M. Wang, *Electronic Evidence in China*, „Digital Evidence & Electronic Signature Law Review” 2008, vol. 5, s. 49.

²⁸ M. Wang, *The impact...*, s. 263; M. Wang, *Electronic Evidence...*, s. 49.

²⁹ *Yang Chunning v. Han Ying*, 2005 Hai Min Chu Zi NO.4070, Beijing Hai Dian District People's Court.

³⁰ M. Wang, *The impact...*, s. 263; M. Wang, *Electronic Evidence...*, s. 49–50; Ch. Jihong, *Chinese Digital Evidence Law Overview and Suggestions for Multinational Enterprises*, „Digital Evidence & Electronic Signature Law Review” 2009, vol. 5, s. 209.

³¹ *Zhang Hua v. Shanghai Danwei Information Consultation Co. Ltd*, Shanghai People's Court of Jing'an District.

³² M. Wang, *Case Note: China...*, „Digital Evidence & Electronic Signature Law Review” 2009, vol. 6, s. 275–276.

da wnioski oraz dokumenty wskazujące na spełnienie warunków przewidzianych w art. 17 ESL. Wydanie pozwolenia na świadczenie usług certyfikacyjnych uzależniono bowiem od wykazania, że, po pierwsze, podmiot zatrudnia profesjonalnych techników i kadrę zarządzającą posiadających kwalifikacje do wykonywania tego rodzaju działalności, po drugie, ma odpowiedni kapitał i lokale, po trzecie, dysponuje technologią i urządzeniami czyniącymi zadość krajowym normom bezpieczeństwa, po czwarte, przedstawia dokument zawierający zezwolenie na szyfrowanie danych wydany przez Departament Tajemnic Państwowych oraz spełnia inne wymagania statutowane we właściwych przepisach, w tym w Certification Authority Regulations, który jest aktem wykonawczym do ustawy³³.

MII podejmuje decyzję w terminie 45 dni od daty złożenia wniosku i dokumentów, po dokonaniu oceny ich zgodności z prawem oraz uzyskaniu opinii odpowiednich departamentów, w tym handlu. Skutkiem pozytywnego rozpatrzenia sprawy jest wydanie podmiotowi licencji na świadczenie usług certyfikacyjnych. O odmowie udzielenia pozwolenia MII informuje wnioskodawcę na piśmie, w którym podaje przyczyny podjęcia takiej decyzji (art. 18 ESL).

Na podstawie licencji urząd certyfikacji uzyskuje wpis we właściwym rejestrze³⁴. Podmiot świadczący usługi certyfikacyjne publikuje szczegółowe informacje, w tym swoją nazwę, siedzibę, numer i datę wydania oraz okres ważności licencji, jak również preferowane sposoby zawierania umów na prowadzonej przez siebie stronie internetowej (art. 18 ESL, art. 12 CAR). Jednocześnie przygotowuje zasady certyfikacji elektronicznej (*electronic certification rules*), obejmujące reguły i procedury, według których będzie prowadził działalność, po czym ogłasza je w Internecie i przesyła do MII (art. 19 ESL).

W art. 16 ESL zastrzeżono, że w przypadku, gdy wymagane jest, by podpis elektroniczny certyfikowała osoba trzecia, taką usługę może wykonać wyłącznie ustanowiony zgodnie z prawem urząd certyfikacji. W przepisie nie wskazano jednak podmiotu uprawnionego do nałożenia takiego obowiązku. Wydaje się, że może on wynikać z umowy zawartej przez strony lub ze szczególnej normy prawnej.

Na gruncie ustawy podpisującym jest osoba będąca właścicielem danych służących do stworzenia podpisu elektronicznego, która składa go w imieniu własnym lub podmiotu przez nią reprezentowanego (art. 34 ust. 1 ESL). Stroną polegającą na podpisie elektronicznym jest natomiast osoba, która angażuje się w określoną czynność, działając w zaufaniu do certyfikatu bądź podpisu elektronicznego (art. 34 ust. 2 ESL).

Dane służące do stworzenia podpisu elektronicznego oznaczają z kolei takie dane, jak symbole, liczby itp. wykorzystywane w procesie składania podpisu elektronicznego, które w sposób niezawodny łączą go z sygnatariuszem (art. 34 ust. 4 ESL).

³³ Ch. Zhang, L. Lingfei, *The Chinese Approach to Electronic Transactions Legislation*, „Computer Law Review & Technology Journal”, Winter 2005, vol. 9, issue 2, s. 349.

³⁴ S. Blythe, *China's New Electronic Signature Law...*, s. 18.

Natomiast dane służące do weryfikacji podpisu elektronicznego zdefiniowano jako dane wykorzystywane do weryfikacji podpisu elektronicznego, w tym kody, hasła, algorytmy lub klucze publiczne itd. (art. 34 ust. 5 ESL).

Podpisujący może wystąpić do podmiotu świadczącego usługi certyfikacyjne z wnioskiem o wydanie certyfikatu będącego wiadomością elektroniczną bądź innym zapisem elektronicznym, który uwierzytelnia związek istniejący pomiędzy sygnatariuszem a danymi służącymi do stworzenia podpisu elektronicznego (art. 34 ust. 3 ESL). Na wnioskodawcę nałożono przy tym obowiązek podania prawdziwych, kompletnych i dokładnych informacji wymaganych przez urząd certyfikacji (art. 20 ESL). Niewykonanie go skutkuje powstaniem odpowiedzialności za szkodę poniesioną przez stronę polegającą na podpisie elektronicznym lub podmiocie świadczącym usługi certyfikacyjne (art. 27 ESL). Wystawca certyfikatu jest zobowiązany do ustalenia tożsamości wnioskodawcy i dokonania oceny przedstawionych przez niego danych (art. 15 ESL).

Certyfikat powinien być dokładny i bezbłędny oraz wskazywać: nazwę jego wystawcy, nazwisko właściciela, numer seryjny i okres ważności, dane służące do weryfikacji podpisu elektronicznego sygnatariusza, jak również podpis elektroniczny podmiotu świadczącego usługi certyfikacyjne oraz inne informacje określone przez MII.

Urząd certyfikacji gwarantuje kompletność i ścisłość treści certyfikatu w okresie jego ważności oraz zapewnia stronie polegającej na podpisie elektronicznym możliwość weryfikacji informacji w nim zawartych oraz innych istotnych kwestii (art. 22 ESL). Nadto, przez co najmniej 5 lat po wygaśnięciu certyfikatu przechowuje dane z nim związane (art. 24 ESL).

Podpisujący ma obowiązek należycie zabezpieczyć dane służące do stworzenia podpisu elektronicznego przed ich ujawnieniem. Jeśli dowie się, że przestały one być tajne lub mogło to nastąpić, powinien niezwłocznie poinformować o tym fakcie zainteresowane strony oraz zaniechać ich dalszego wykorzystywania (art. 15 ESL). Niewykonanie wskazanych obowiązków rodzi odpowiedzialność za szkodę poniesioną przez osobę polegającą na podpisie elektronicznym bądź podmiocie świadczącym usługi certyfikacyjne (art. 27 ESL).

Licencjonowany urząd certyfikacji jest natomiast odpowiedzialny za szkodę doznaną przez sygnatariusza lub stronę polegającą na podpisie elektronicznym przy angażowaniu się w czynności podejmowane na gruncie prawa cywilnego w następstwie działania w zaufaniu do świadczonej przez niego usługi, chyba że wykaże on brak winy (art. 28 ESL)³⁵. W przedmiotowej ustawie uregulowano również skutki wykonywania usług certyfikacyjnych bez uzyskania licencji (art. 29 ESL), niedopełnienia obowiązków informacyjnych (art. 30 ESL), nieprzestrzegania zasad certyfikacji elektronicznej oraz przepisów prawa (art. ESL).

³⁵ Ch. Zhang, L. Lingfei, *The Chinese Approach...*, s. 351.

Zakres zastosowania ustawy o podpisach elektronicznych

Ustawa o podpisach elektronicznych ma dość szeroki zakres zastosowania, gdyż dotyczy wszystkich dokumentów sporządzanych przez podmioty prawa, z wyjątkiem tych odnoszących się do małżeństwa, adopcji, dziedziczenia i innych relacji osobistych, jak również przeniesienia praw i interesów do nieruchomości, w tym gruntu, budynku itp. oraz zawieszenia świadczenia usług użyteczności publicznej, jak np. dostaw wody, ciepła, gazu, elektryczności. Dodatkowe wyłączenia mogą zostać przewidziane w przepisach szczególnych, jeśli posługiwanie się dokumentami elektronicznymi byłoby w określonym przypadku niewłaściwe (art. 3 ESL)³⁶.

Podsumowanie

Na gruncie prawa chińskiego obowiązuje reguła dowolności formy oświadczenia woli. Prawodawca wprowadził jednak od niej wyjątki, zastrzegając dokonanie określonych czynności prawnych na piśmie oraz przewidując niekiedy dodatkowy wymóg opatrzenia dokumentu podpisem lub pieczęcią przez strony.

Pojęciu pisma nadano szerokie znaczenie. Oznacza ono bowiem memorandum umowy, list, wiadomość elektroniczną (włączając telegram, teleks, faksymile, elektroniczną wymianę danych oraz pocztę elektroniczną) itp., które są zdadne do wyrażenia zawartej w nich treści w formie materialnej, a więc termin ten obejmuje zarówno językowe znaki graficzne napisane na papierze, jak i zapis elektroniczny. Ustawodawca nie przewidział natomiast definicji podpisu, wszak zasadniczo jest nim nazwisko napisane własnoręcznie na dokumencie przez sygnatariusza. Przepisy prawa chińskiego charakteryzują się też tym, że wprowadzają obowiązek podpisania albo opieczetowania pisma, znak odbity z pieczęci stanowi więc ekwiwalent nazwiska skreślonego ręcznie przez podpisującego.

Wymóg dokonania czynności prawnej na piśmie lub dodatkowo opatrzenia go podpisem bądź pieczęcią zastrzeżono pod różnymi rygorami, w szczególności zaś *ad solemnitatem* oraz *ad eventum*. Przepisy prawa przewidują konstrukcje osłabiające rygor nieważności.

Wymóg pisma spełnia zapis elektroniczny, gdy wiadomość elektroniczna jest zdтна do przedstawienia swojej treści w formie materialnej oraz można ją odtwarzać, konsultować i używać jej w każdym czasie. Z kolei warunkowi formalnemu złożenia podpisu lub przystawienia pieczęci czyni zadość niezawodny podpis elektroniczny, tj. spełniający surowe przesłanki przewidziane w prawie. Zasada równoważności nie ma jednak charakteru bezwzględnego, gdyż prawodawca dopuścił od niej wyjątki.

³⁶ A. Srivastava, *No Rice...*, s. 439; W. Yan, *The Electronic Signatures...*, s. 6, 10; M. Wang, M. Wang, *Introduction to the Electronic Signatures...*, s. 80–81.

SUMMARY

THE WRITTEN AND ELECTRONIC FORMS OF LEGAL ACTS IN CHINESE LAW

The article presents and analyzes the problem of forms of legal acts, especially contracts, in Chinese law. Chinese law provides for freedom as to the form of a declaration of intent. This freedom is not absolute, however, for the legislator has allowed for certain exceptions. The law provides for written form of contracts and electronic form of contracts. The article presents the scope of written form, the legal definitions of the terms “writing”, “signature” and “seal” and finally, how to fulfill requirements of written form of contracts. It also introduces a short history of passage of the legislation governing electronic form of legal acts, especially electronic signatures and electronic records. The Author presents the possibility to satisfy the statutory requirements of a written form of contract by affixing an electronic document with various types of electronic signatures. The article also presents the rules of functioning of Public Key Infrastructure and certification service providers and their legal responsibility.

BIOMETRIA W HONGKONGU NA PRZYKŁADZIE PROBLEMU WYKORZYSTANIA ODCISKÓW PALCÓW DO KONTROLI CZASU PRACY

Wprowadzenie¹

Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie zagadnienia biometrii w kontekście obowiązujących przepisów odnoszących się do ochrony danych osobowych w Hongkongu.

Termin biometria pochodzi z języka greckiego, w którym *bios* oznacza życie, *metron* natomiast znaczy mierzyć. Wyniki pomiarów biometrycznych po opracowaniu metodami statystyki matematycznej są wykorzystywane między innymi w antropologii, fizjologii, genetyce, hodowli, medycynie, paleontologii². Biometrię stosuje się przy dokonywaniu pomiarów w celu automatycznego uwierzytelniania tożsamości. Rozpoznawanie biometryczne lub inaczej biometria odnosi się do ustalania tożsamości osoby na podstawie jej cech fizjologicznych lub behawioralnych³.

Metody identyfikacji człowieka towarzyszą ludzkości od dawna. Oczywiście w przeszłości sposoby weryfikacji określonych cech człowieka były mniej skomplikowane niż współcześnie. W starożytnych Chinach palce odciskano na urzędowych pieczęciach. Oficjalne dokumenty z szesnastowiecznej Persji były sygnowane przez decydenta kciukiem maczanym w farbie. W Babilonii odcisk palca na glinianej tabliczce stanowił potwierdzenie zawarcia transakcji. Pierwsze próby biometrycznego oznaczania osób stosowano w Imperium Rzymskim, gdzie nacinano, wypalano lub tatuowano skórę najemników, by utrudnić im dezercję⁴.

Znaczący rozwój biometrii rozpoczął się w latach 60. XX w. i zbiegł się z rozwojem systemów komputerowych. Wiązał się on głównie z wykorzystywaniem odcis-

¹ Wprowadzenie zostało opracowane na podstawie rozprawy doktorskiej autorki pt. *Prawne aspekty stosowania biometrii*.

² F. Jasiński, *Zagadnienia biometrii w Unii Europejskiej. Materiały robocze 4(8)/06*, Centrum Europejskie – Natolin, Warszawa 2006, s. 8.

³ R.M. Bolle, J.H. Connell, S. Pankanti, N.K. Ratha, A.W. Senior, *Biometria*, Warszawa 2008, s. XXIX.

⁴ K. Krasowski, I. Soltyszewski, *Biometria – zarys problematyki*, „Problemy Kryminalistyki” 2006, nr 252, s. 39.

sków palców. Liczba poszukiwań osób za pomocą odcisków palców była tak duża, że ręczne wyszukiwanie stawało się zbyt pracochłonne. Rozpoczęto więc prace nad stworzeniem systemu AFIS (*Automated Fingerprint Identification System*). W latach 80. XX w. rozwijała się technologia skanowania dokumentów, a wykorzystywanie komputerów osobistych stawało się coraz powszechniejsze. W następstwie tych okoliczności rozpoznawanie odcisków palców znalazło swoje zastosowanie nie tylko w kryminalistyce⁵, medycynie sądowej⁶, ale również w życiu codziennym, jak np. na lotniskach w celu zapewnienia szybkiej odprawy pasażerów⁷ czy też w celu uzyskania dostępu do strzeżonych pomieszczeń⁸.

Technologie biometryczne są również wykorzystywane w systemach rejestrujących informacje o obywatelach. W Europie w 2004 r. wprowadzone zostały paszporty biometryczne, w których wykorzystywane są dwie cechy biometryczne – wizerunek twarzy, a od 2009 r. również odciski palców⁹. Warto podkreślić, że prace nad elektronicznymi dokumentami podróży trwały od połowy lat 90. XX w. Wówczas Organizacja Międzynarodowego Lotnictwa Cywilnego (ICAO) nadzorowała prace nad wprowadzeniem danych biometrycznych do dokumentów podróży¹⁰.

Powszechne jest także wykorzystywanie biometrii w celu realizacji polityki w zakresie swobodnego przepływu osób oraz w ramach polityki azylowej i imigracyjnej. Od kilku lat funkcjonują scentralizowane bazy danych, w których przetwarzane są między innymi odciski palców pobierane od uchodźców, cudzoziemców, osób

⁵ Dane biometryczne mają powszechne zastosowanie w postępowaniach kryminalnych, w ramach których wykorzystywane są między innymi odciski palców, fotografie twarzy oraz DNA.

⁶ W medycynie sądowej systemy biometryczne są wykorzystywane w celu identyfikacji osób, która polega na rozpoznaniu nieznannej osoby poprzez badanie jednej lub kilku jej cech biometrycznych. System porównuje aktualny obraz zapisany przez odpowiednie urządzenie ze wzorcami zapisanymi w scentralizowanej bazie danych. Zob. E. Filipowicz, J. Kwiecień, M. Klys, B. Filipowicz, *Analiza możliwości zastosowania metod sztucznej inteligencji w medycynie sądowej*, „Bio-Algorithms and Med-Systems” 2005, vol. 1, no. 1/2, s. 3–8.

⁷ Na lotnisku Schiphol w Amsterdamie od 2001 r. testowany był pierwszy europejski system identyfikacji biometrycznej w oparciu o obraz tęczówki oka. Więcej informacji na temat zastosowań biometrii zob. K. Krassowski, I. Soltyszewski, *Zastosowania biometrii – przegląd kluczowych programów i rozwiązań w zakresie ochrony państwa*, „Problemy Kryminalistyki” 2007, nr 255, s. 5–9.

⁸ R.M. Bolle, J.H. Connell, S. Pankanti, N.K. Ratha, A.W. Senior, *Biometria...*, s. 35–36.

⁹ W dniu 13 grudnia 2004 r. przyjęto rozporządzenie Rady (WE) nr 2252/2004 w sprawie norm dotyczących zabezpieczeń i danych biometrycznych w paszportach i w dokumentach podróży wydawanych przez państwa członkowskie (Dz. Urz. UE L 385 z 29.12.2004 r., s. 1–6). Zmiany do rozporządzenia zostały wprowadzone rozporządzeniem Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 444/2009 z dnia 28 maja 2009 r. zmieniającym rozporządzenie Rady (WE) nr 2252/2004 w sprawie norm dotyczących zabezpieczeń i danych biometrycznych w paszportach i w dokumentach podróży wydawanych przez państwa członkowskie (Dz. Urz. UE L 142 z 6.06.2009 r., s. 1–4).

¹⁰ T. Petermann, A. Sauter, C. Scherz, *Biometrics at the borders – the challenges of a political technology*, „International Review of Law, Computers & Technology”, March-July 2006, vol. 20, no. 1–2, s. 154.

ubiegających się o udzielenie ochrony międzynarodowej oraz osób składających wnioski o wizę¹¹. Biometria jest również wykorzystywana jako rozwiązanie wspierające walkę z terroryzmem¹². Znajduje szerokie zastosowanie w relacjach pracownik – pracodawca. Systemy biometryczne są stosowane np. w celu kontrolowania czasu pracy. Czytniki biometryczne sprawdzają się też w sytuacji, gdy pracownik musi dostać się do konkretnego pomieszczenia na terenie zakładu pracy (np. do laboratorium). Biometria jest więc wykorzystywana zarówno w sektorze publicznym, jak i prywatnym.

Prawo do ochrony danych osobowych w Hongkongu

Wzrost zainteresowania problematyką związaną z ochroną danych osobowych oraz prawa do prywatności w Hongkongu pojawił się w latach 70. XX w. z uwagi na rozwój technologii komputerowych¹³. W 1983 r. rząd powołał specjalną grupę

¹¹ Pierwsza baza danych o nazwie Eurodac zaczęła funkcjonować 15 stycznia 2003 r. System Eurodac został ustanowiony na mocy rozporządzenia Rady (WE) nr 2725/2000 z dnia 11 grudnia 2000 r. dotyczącego ustanowienia systemu Eurodac do porównywania odcisków palców w celu skutecznego stosowania konwencji dublińskiej (Dz. Urz. WE L 316 z 15.12.2000 r., s. 1). Natomiast 26 czerwca 2013 r. uchwalono nowe rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 603/2013 w sprawie ustanowienia systemu Eurodac do porównywania odcisków palców w celu skutecznego stosowania rozporządzenia (UE) nr 604/2013 w sprawie ustanowienia kryteriów i mechanizmów ustalania państwa członkowskiego odpowiedzialnego za rozpatrzenie wniosku o udzielenie ochrony międzynarodowej złożonego w jednym z państw członkowskich przez obywatela państwa trzeciego lub bezpaństwowca oraz w sprawie występowania o porównanie z danymi Eurodac przez organy ścigania państw członkowskich i Europol na potrzeby ochrony porządku publicznego, oraz zmieniające rozporządzenie (UE) nr 1077/2011 ustanawiające Europejską Agencję ds. Zarządzania Operacyjnego Wielkoskalowymi Systemami Informatycznymi w Przestrzeni Wolności, Bezpieczeństwa i Sprawiedliwości (wersja przekształcona) (Dz. Urz. UE L 180 z 29.06.2013 r., s. 1–30). Powyższa regulacja w zasadniczy sposób zmieniła pierwotne cele, dla których został powołany system. Nowe przepisy zaczęły obowiązywać od dnia 20 lipca 2015 r. Warto dodać, że według danych statystycznych z 2014 r. opracowanych przez Europejską Agencję ds. Zarządzania Operacyjnego Wielkoskalowymi Systemami Informatycznymi w Przestrzeni Wolności, Bezpieczeństwa i Sprawiedliwości (eu-Lisa) w systemie Eurodac zgromadzono 2,7 mln zapisów odcisków palców (po 10 odcisków) i łącznie przeprowadzono 756 368 operacji. W związku z wprowadzonymi procedurami kontroli jakości wskaźnik odrzuceń odcisków niespełniających wymagań normy wyniósł 4,49%, co wiązało się z koniecznością ponownego pobrania i wprowadzenia odcisków. Zob. Sprawozdanie Komisji dla Parlamentu Europejskiego i Rady. Dostępność i gotowość rozwiązań technologicznych umożliwiających identyfikację osoby na podstawie odcisków palców przechowywanych w Systemie Informacyjnym Schengen drugiej generacji (SIS II), COM(2016) 93 final, Bruksela, 29.02.2016 r., s. 5.

¹² F. Jasiński, *Zagadnienia biometrii...*, s. 7.

¹³ Warto dodać, że Hongkong przed rokiem 1997 miał skomplikowany status prawny i międzynarodowy. Zbudowany był bowiem z trzech części, które zostały skolonizowane w różnych

roboczą, a wzorem Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD) zostały opracowane wytyczne poświęcone tematyce związanej z ochroną danych osobowych¹⁴.

Zasady dotyczące ochrony danych osobowych i prawa do prywatności zostały uregulowane między innymi w ustawie The Basic Law of the Hong Kong Special Administrative Region of the People's Republic of China (dalej: Basic Law)¹⁵. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na przepis zawarty w art. 30, który reguluje kwestię prawa do prywatności w zakresie wolności komunikacji. Zgodnie z art. 30 Basic Law: „wolność i prywatność komunikacji mieszkańców Hongkongu musi być chroniona przez prawo. Żaden departament (żadna instytucja) ani osoba nie może, pod żadnymi warunkami, naruszać wolności ani prywatności komunikacji rezydentów Hongkongu, za wyjątkiem odpowiednich władz, które mogą sprawdzać komunikację zgodnie z obowiązującymi procedurami i przepisami w celu zapewnienia bezpieczeństwa publicznego oraz w celu prowadzenia postępowań w zakresie popełnianych przestępstw”.

Jednakże z punktu widzenia prawa do ochrony danych osobowych podstawowe znaczenie ma ustawa The Personal Data (Privacy) Ordinance (Cap. 486) z 1995 r. Hongkong jest drugim regionem w Azji, który wprowadził ustawę w całości poświęconą ochronie danych osobowych¹⁶. W lipcu 2012 r. ustawa została znowelizowana. Większość zmian zaczęła obowiązywać 1 października 2012 r. Dwie kolejne istotne nowelizacje (dotyczące zastosowań marketingu bezpośredniego oraz nowych uprawnień dla komisarza ds. prywatności i ochrony danych osobowych) weszły w życie 1 kwietnia 2013 r.¹⁷ Podmioty, które zbierają, przechowują i wykorzystują dane osobowe (w tym również dane biometryczne), są zobligowane do przestrzegania przepisów ustawy The Personal Data (Privacy) Ordinance.

Dane biometryczne stanowią dane osobowe o szczególnym charakterze, odnoszą się bowiem do behawioralnych i fizjologicznych cech danej osoby i mogą

okresach przez Wielką Brytanię. Jedną z części, tzw. Wielkie Terytoria, która stanowiła 92% ogólnej powierzchni, została wydzielona na 99 lat, natomiast pozostałe części zostały cedowane na rzecz Wielkiej Brytanii. Po 154 latach brytyjskiego panowania, od 1 lipca 1997 r. Hongkong stanowi specjalny region administracyjny należący do Chin. Szerzej zob. K. Żakowski, *Hongkong w nowej rzeczywistości* [w:] *Współczesne Chiny. Kultura – polityka – gospodarka*, red. M. Pietrasiak, Łódź 2005, s. 86–98.

¹⁴ G. Greenleaf, *Comparative Study, Different Approaches to New Privacy Challenges in particular in the light of technological developments*, B.3 – Hongkong, European Commission, Directorate – General Justice, Freedom and Security, May 2010, s. 7.

¹⁵ Tekst ustawy dostępny na stronie: http://www.basiclaw.gov.hk/en/basiclawtext/images/basiclaw_full_text_en.pdf (dostęp: 16.08.2016).

¹⁶ Zob. C. Rich, *Privacy Law in Asia*, seria: Privacy and Security Law Report, s. 2, <https://media2.mofo.com/documents/140422privacylawsasia.pdf> (dostęp: 13.07.2016).

¹⁷ Data Protection Laws of the World, s. 181, <https://www.dlapiperdataprotection.com/#handbook/world-map-section> (dostęp: 24.07.2016).

prowadzić do jej bezpośredniej identyfikacji¹⁸. Dane te można zdefiniować jako właściwości biologiczne, cechy fizjologiczne, cechy życiowe lub powtarzalne czynności, przy czym te cechy i/lub czynności dotyczą wyłącznie danej osoby, a jednocześnie są wymierne, nawet jeżeli schematy używane w praktyce do ich pomiaru charakteryzuje pewien stopień prawdopodobieństwa¹⁹. Typowymi przykładami danych biometrycznych są odciski palców, wzorec siatkówki, struktura twarzy, głos, ale także geometria dłoni, układ żył lub nawet pewne głęboko zakorzenione umiejętności lub inne cechy i zachowania, takie jak np. własnoręczny podpis, uderzenie w klawisze komputera, szczególnie sposób chodzenia lub mówienia²⁰. Wykorzystywanie technologii biometrycznych w celu autoryzacji i uwierzytelnienia wiąże się z przetwarzaniem szczególnej kategorii danych osobowych, czyli danych biometrycznych. Z kolei przetwarzanie danych osobowych, w tym danych biometrycznych, musi się odbywać zgodnie z podstawowymi zasadami prawa w zakresie ochrony danych osobowych.

The Personal Data (Privacy) Ordinance zawiera sześć podstawowych zasad dotyczących ochrony danych osobowych²¹. Mają one duże znaczenie w kontekście przetwarzania danych, w tym danych biometrycznych.

Pierwsza zasada reguluje celowość i sposób zbierania danych osobowych²². Zgodnie z nią dane osobowe muszą być zbierane uczciwie i zgodnie z poszanowaniem prawa, wyłącznie do celów bezpośrednio związanych z działalnością administratora danych. Natomiast osoby, od których pobierane są dane osobowe, muszą zostać poinformowane o tym, w jakim celu zbierane są ich dane oraz o tym, kto będzie miał do nich dostęp. Ponadto pobieranie danych powinno odbywać się zgodnie z zasadą proporcjonalności.

Kolejna zasada odnosi się do kwestii dokładności oraz okresu przechowywania danych osobowych²³. Dane osobowe muszą być dokładne i nie powinny być prze-

¹⁸ Grupa Robocza Art. 29 ds. Ochrony Danych Osobowych, *Working dokument on biometrics*, 1.08.2003 r., 12168/02/EN, WP 80, s. 2. Grupa Robocza Art. 29 ds. Ochrony Danych Osobowych to niezależny europejski organ doradczy w sprawach ochrony danych i prywatności, powołany na mocy art. 29 dyrektywy o ochronie danych 95/46/WE. Grupę Roboczą tworzą przedstawiciele krajowych organów ochrony danych z państw członkowskich UE, Europejskiego Inspektora Ochrony Danych oraz Komisji Europejskiej. Podstawowe zadania Grupy zostały opisane w art. 30 dyrektywy 95/46/WE oraz w art. 15 dyrektywy 2002/58/WE.

¹⁹ Grupa Robocza Art. 29 ds. Ochrony Danych, *Opinion 3/2012 on developments in biometric technologies*, 27.04.2012 r., 00720/12/EN, WP 193, s. 4.

²⁰ Opinia Grupy Roboczej Art. 29 ds. Ochrony Danych, *Opinia WP 136, 4/2007 w sprawie pojęcia danych osobowych*, 20.06.2007 r., s. 8.

²¹ Sections 72, 73 schedule 1 The Personal Data (Privacy) Ordinance, s. 51–54. Zob. też: Y. Ming Tham, J. Lee, *Hong Kong [w:] The Privacy Data Protection and Cybersecurity Law Review*, ed. A.Ch. Raud, 2nd ed., Derbyshire, UK 2015, s. 137–140.

²² Principle 1 – purpose and manner of collection of personal data.

²³ Principle 2 – accuracy and duration of retention of personal data.

trzymywane dłużej, niż jest to konieczne dla realizacji celu, do którego są wykorzystywane. Zgodnie z Personal Data (Privacy) Ordinance dane osobowe mogą być wykorzystywane wyłącznie do celu, do którego zostały pobrane lub bezpośrednio związanego z pierwotnym celem przetwarzania. Należy jednak zaznaczyć, że przepisy ustawy umożliwiają administratorowi danych przetwarzanie danych osobowych w innym celu, ale tylko wówczas, gdy osoba, od której zostały one pobrane, wyrazi na to zgodę²⁴.

Prawodawca wprowadził również zasadę odnoszącą się do bezpieczeństwa danych, zgodnie z którą administrator danych osobowych musi wdrożyć praktyczne mechanizmy ich zabezpieczenia przed przypadkowym lub nieautoryzowanym dostępem do nich, ich przetwarzaniem, usunięciem czy też utratą²⁵. Natomiast zgodnie z zasadą przejrzystości danych osobowych ich administrator musi udostępnić polityki i praktyki dotyczące przetwarzania danych, szczególnie w zakresie typów danych, które przetwarza oraz informacji o tym, w jaki sposób są one wykorzystywane²⁶. Z kolei w myśl zasady dostępu do danych osobowych osoba, której dane są przetwarzane, powinna otrzymać do nich dostęp i mieć możliwość ich korekty, gdy są niedokładne²⁷.

Podstawowe zalecenia dotyczące wykorzystywania danych biometrycznych

Przepisy zawarte w The Personal Data (Privacy) Ordinance nie odnoszą się wprost do kwestii przetwarzania danych biometrycznych. Natomiast zasadnicze wymogi dotyczące ochrony danych biometrycznych zostały opracowane w wytycznych z dnia 20 lipca 2015 r. Guidance on Collection and use of Biometric Data, przygotowanych przez komisarza ds. prywatności i ochrony danych osobowych (Privacy Commissioner for Personal Data, dalej: komisarz)²⁸. Wypracowane w podręczniku standardy ułatwiają instytucjom przetwarzającym dane biometryczne działanie zgodne z obowiązującym prawem do ochrony danych osobowych.

Wytyczne z lipca 2015 r. regulują sześć podstawowych obszarów: 1) konieczność „rozważnego” przetwarzania wrażliwych danych biometrycznych; 2) uzasadnienie

²⁴ Principle 3 – use of personal data.

²⁵ Principle 4 – security of personal data.

²⁶ Principle 5 – information to be generally available.

²⁷ Principle 6 – access to personal data.

²⁸ Zastąpiły one zasady opracowane w 2012 r. Warto podkreślić, że komisarz wydał kilka opracowań dotyczących ochrony danych osobowych w kontekście nowoczesnych technologii. Jednym z nich jest np. Guidance on CCTV Surveillance and Use of Drones (the CCTV Guidance) z dnia 31 marca 2015 r.

dla zbierania i przetwarzania danych biometrycznych; 3) wykorzystanie technik minimalizacji ryzyk dotyczących przetwarzania danych biometrycznych; 4) potrzeba stosowania metodologii PIA (ocena wpływu na prywatność); 5) nieprzymuszona i świadoma możliwość wyboru (czy dane biometryczne danej osoby będą wykorzystywane); 6) wymagania dotyczące prywatności podczas przetwarzania danych biometrycznych.

Zgodnie ze stanowiskiem zaprezentowanym przez komisarza dane biometryczne można zakwalifikować do kategorii wrażliwych danych osobowych²⁹, gdyż mogą zawierać między innymi informacje dotyczące pochodzenia rasowego, etnicznego czy też stanu zdrowia, w tym psychicznego³⁰. Istnieją przesłanki, że możliwe jest rozpoznawanie niektórych chorób na podstawie danych pochodzących z odcisków palców (np. nowotwór piersi, zespół różyczki wrodzonej oraz niektóre zaburzenia chromosomów, takie jak zespół Downa czy zespół Turnera). Medyczne badania naukowe wskazują, że dane tętno mogą być powiązane z cukrzycą, miażdżycą, nadciśnieniem, HIV oraz nadużywaniem alkoholu i narkotyków³¹.

W wytycznych komisarz podkreślił, że nieprawidłowe wykorzystywanie danych biometrycznych może prowadzić do dyskryminacji, ponieważ mogą zostać ujawnione intymne informacje na temat danej osoby. Należy zauważyć, że komisarz już wcześniej sygnalizował, iż niewłaściwe przetwarzanie danych biometrycznych

²⁹ Na przykład w prawodawstwie europejskim dane wrażliwe stanowią specjalną kategorię danych osobowych, w stosunku do której istnieje co do zasady zakaz ich przetwarzania. Zgodnie z obowiązującą nadal dyrektywą 95/46/WE: „Państwa Członkowskie zabraniają przetwarzania danych osobowych ujawniających pochodzenie rasowe lub etniczne, opinie polityczne, przekonania religijne lub filozoficzne, przynależność do związków zawodowych, jak również przetwarzanie danych dotyczących zdrowia i życia seksualnego” (art. 8 ust. 1). Należy zaznaczyć, że 4 maja 2016 r. zostało opublikowane nowe rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady dotyczące ochrony danych osobowych. Przepisy rozporządzenia będą stosowane od 25 maja 2018 r. Zgodnie z art. 9 ust. 1 powyższej regulacji: „Zabrania się przetwarzania danych osobowych ujawniających pochodzenie rasowe lub etniczne, poglądy polityczne, przekonania religijne lub światopoglądowe, przynależność do związków zawodowych oraz przetwarzania danych genetycznych, danych biometrycznych w celu jednoznacznego zidentyfikowania osoby fizycznej lub danych dotyczących zdrowia, seksualności lub orientacji seksualnej tej osoby”. Przetwarzanie danych wrażliwych jest jednak możliwe wówczas, gdy spełnione zostaną określone prawem warunki. W art. 9 ust. 2 wskazano bowiem 10 przesłanek umożliwiających przetwarzanie tej szczególnej kategorii danych osobowych. Szczegóły zob. rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/679 z dnia 27 kwietnia 2016 r. w sprawie ochrony osób fizycznych w związku z przetwarzaniem danych osobowych i w sprawie swobodnego przepływu takich danych oraz uchylenia dyrektywy 95/46/WE (ogólne rozporządzenie o ochronie danych) (Dz. Urz. EU L 119 z 4.05.2016 r., s. 1–88).

³⁰ Guidance on Collection and use of Biometric Data, s. 2.

³¹ Zob. G. Hornung, *The European Regulation on Biometric Passports: Legislative Procedures, Political Interactions, Legal Framework and Technical Safeguards*, (2007) 4:3 *SCRIPTed* 246, s. 9, <http://www.law.ed.ac.uk/ahrc/script-ed/vol4-3/hornung.asp> (dostęp: 16.08.2016).

może prowadzić do negatywnych następstw, takich jak profilowanie³², kontrolowanie jednostek czy kradzież tożsamości³³. Przechowywanie danych biometrycznych w bazach danych w powiązaniu np. ze skradzionym dokumentem tożsamości może prowadzić do poważnych konsekwencji dla posiadacza skradzionego dokumentu. Ryzyko kradzieży tożsamości może wynikać również z niedokładności technologii biometrycznych. Niestety, w przypadku kradzieży danych biometrycznych nie można zapewnić osobie nowych danych, tak jak w innych systemach identyfikacji (np. nadanie nowego hasła, nowego numeru PIN). W odniesieniu do odcisków palców ryzyko kradzieży tożsamości jest szczególnie wysokie.

W podręczniku wskazano także, że przechowywanie danych biometrycznych w oryginalnym formacie (np. odciski linii papilarnych, fotografie twarzy) stwarza większe zagrożenie dla praw człowieka, w szczególności prawa do prywatności, niż przechowywanie takich informacji w formie szablonów (wzorców biometrycznych)³⁴. Z tego względu, zdaniem komisarza, dane biometryczne muszą być jak najszybciej przetwarzane do postaci szablonów³⁵.

³² Profilowanie wiąże się z kategoryzowaniem osób według ich cech „niezmiennych” (takich jak: płeć, wiek, pochodzenie etniczne, wzrost) czy „zmiennych” (takich jak: zwyczaje, preferencje i inne elementy zachowania). Szczegóły zob. Agencja Praw Podstawowych, *Podniesienie skuteczności działań policyjnych. Rozumienie dyskryminującego profilowania etnicznego i zapobieganie mu: przewodnik*, Luksemburg 2010, s. 8. W Europie kwestia profilowania została również zdefiniowana w rozporządzeniu Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/679 z dnia 27 kwietnia 2016 r. w sprawie ochrony osób fizycznych w związku z przetwarzaniem danych osobowych i w sprawie swobodnego przepływu takich danych oraz uchylenia dyrektywy 95/46/WE (ogólne rozporządzenie o ochronie danych). Zgodnie z art. 4 pkt 4 rozporządzenia profilowanie oznacza dowolną formę zautomatyzowanego przetwarzania danych osobowych, które polega na wykorzystaniu danych osobowych do oceny niektórych czynników osobowych osoby fizycznej, w szczególności do analizy lub prognozy aspektów dotyczących efektów pracy tej osoby fizycznej, jej sytuacji ekonomicznej, zdrowia, osobistych preferencji, zainteresowań, wiarygodności, zachowania, lokalizacji lub przemieszczania się.

³³ R.B. Woo, *Challenges Posed by Biometric Technology on Data Privacy Protection and the Way Forward* [w:] *Ethics and Policy of Biometrics*, eds. A. Kumar, D. Zhang, Berlin–Heidelberg 2010, s. 2.

³⁴ Należy w tym miejscu wyjaśnić, czym jest wzorzec biometryczny. Z danych biometrycznych w formie nieprzetworzonej (np. fotografia twarzy, odciski palców) można wyodrębnić kluczowe identyfikatory biometryczne (np. wymiary twarzy z fotografii), które można przechowywać do celów późniejszego przetworzenia zamiast samych danych nieprzetworzonych. Na podstawie takich cech tworzy się wzorzec biometryczny danych. Bardzo ważną kwestią jest określenie wielkości (liczby informacji) wzorca. Tworzenie wzorca powinno być procesem jednokierunkowym, tak aby na jego podstawie nie można było odtworzyć nieprzetworzonych danych biometrycznych. Szczegóły zob. Opinia Grupy Roboczej Art. 29 ds. Ochrony Danych, Opinion 3/2012 (...), s. 4.

³⁵ Guidance on Collection and use of Biometric Data, s. 3.

Wykorzystywanie danych biometrycznych w miejscu pracy

Szybko rozwijającym się sektorem, w ramach którego są stosowane technologie biometryczne, jest obszar związany z funkcjonowaniem rynku pracy. Na szeroką skalę wykorzystywane są zabezpieczenia biometryczne mające na celu kontrolowanie czasu pracy oraz zabezpieczenie pomieszczeń przed dostępem nieuprawnionych osób.

Z punktu widzenia przepisów prawa te dwa wskazane zastosowania mają znaczenie, gdyż różne będą cele związane z przetwarzaniem danych biometrycznych. To z kolei ma związek z zasadą proporcjonalności. Pojawia się bowiem pytanie: czy kontrolowanie czasu pracy pracownika, np. za pomocą odcisków palców, jest zgodne z powyższą zasadą, skoro można wykorzystać sposoby mniej inwazyjne dla prywatności. Stosowanie czytników biometrycznych w miejscu pracy nadal wzbudza wiele kontrowersji.

Na wstępie należy zaznaczyć, że zagadnienie dotyczące wykorzystywania przez pracodawcę odcisków palców pobieranych od pracowników nie zostało uregulowane w przepisach prawa w Hongkongu. Natomiast zasady te zostały opracowane w dokumencie *Guidance on Collection and use of Biometric Data*³⁶. Naczelna reguła dotyczy tzw. „nieprzymuszonej i świadomej możliwości wyboru (czy dane biometryczne danej osoby będą wykorzystywane)”. Osoba, której dane biometryczne mają być wykorzystywane, musi w sposób świadomy i swobodny wyrazić na to zgodę. Dodatkowo należy poinformować ją o wpływie technologii biometrycznych na prawo do prywatności.

Administrator danych osobowych jest zobowiązany, aby poinformować osobę, której dane biometryczne są lub będą przetwarzane, o kilku zasadniczych kwestiach. Po pierwsze, czy przekazywanie danych biometrycznych ma charakter dobrowolny, czy obowiązkowy? Po drugie, jeżeli przetwarzanie danych biometrycznych ma charakter obowiązkowy, to jakie będą konsekwencje dla osoby, która nie chce takich danych przekazać? Po trzecie, jaki będzie cel przetwarzania takich danych? Po czwarte, kto będzie miał do nich dostęp? Ponadto osoba, której dane biometryczne mają być przetwarzane, musi zostać poinformowana o sposobie dostępu do swoich danych osobowych oraz możliwości ich korekty³⁷.

Zgodnie z postanowieniami opracowanymi przez urząd komisarza pracodawca, który zamierza przetwarzać dane biometryczne swoich pracowników, musi się upewnić, że pracownicy wyrazili zgodę (w sposób swobodny, nieprzymuszony) na pobranie i przetwarzanie danych biometrycznych. Zgodnie z wytycznymi zgoda udzielana przez pracownika powinna zostać sporządzona na piśmie (przede wszystkim dla celów dowodowych). Jeżeli pracownik wyraził w sposób swobodny zgodę

³⁶ Dodatkowo instytucje, które wykorzystują dane biometryczne, są zobligowane do przestrzegania przepisów ustawy *The Personal Data (Privacy) Ordinance*.

³⁷ *Guidance on Collection and use of Biometric Data*, s. 7.

na przetwarzanie jego danych osobowych, to taki wybór będzie respektowany przez komisarza. Natomiast w sytuacji, gdy zgoda na pobieranie danych biometrycznych została udzielona pod jakąkolwiek presją lub nie miała charakteru dobrowolnego, komisarz przeprowadza postępowanie kontrolne. W dokumencie podkreślono również, że pracodawca, aby minimalizować ryzyko naruszenia prawa do prywatności, powinien zaproponować alternatywne metody ewidencjonowania danych osobowych pracowników, takie jak karty chipowe, kamery.

W latach 2014–2015 do komisarza wpłynęło 1690 skarg, które w znacznym stopniu były związane ze stosowaniem nowoczesnych technologii informacyjnych³⁸. Coraz więcej z nich dotyczy niezgodnego z prawem wykorzystywania danych biometrycznych w postaci odcisków palców w celu kontrolowania czasu pracy. Jednym z uprawnień komisarza jest możliwość wszczęcia postępowania kontrolnego w przypadku naruszeń przepisów dotyczących ochrony danych osobowych³⁹.

Takie postępowanie kontrolne zostało przeprowadzone w firmie Queenix (Asia) Limited. W dniu 21 lipca 2015 r. komisarz opublikował raport pokontrolny z przeprowadzonego dochodzenia⁴⁰.

Na początku stycznia 2014 r. skarżąca została zatrudniona w firmie Queenix (Asia) Limited. Natomiast 23 stycznia 2014 r. rozwiązała ona umowę o pracę. Już pierwszego dnia pracy pracodawca pobrał od niej odciski palców. Według skarżącej w firmie były dwa miejsca, w których wykorzystywano czytniki biometryczne. Jedno znajdowało się przy wejściu do biura, a drugie w salonie wystawowym. Zarówno jeden, jak i drugi system służył do kontrolowania obecności w pracy oraz miał na celu zapewnienie bezpieczeństwa (zabezpieczenie przed kradzieżami, które już wcześniej zdarzały się w firmie). Zdaniem skarżącej odciski palców mają charakter wrażliwych danych osobowych. Procedura ustalania tożsamości za ich pomocą była w kontrolowanej instytucji obowiązkowa. Skarżąca sugerowała pracodawcy, aby zapewnił mniej inwazyjne, alternatywne sposoby kontrolowania obecności w pracy. Pomimo jej prośb firma Queenix nie wdrożyła innych rozwiązań, więc, nie mając wyboru, skarżąca przekazała pracodawcy swoje odciski palców. Drugiego dnia w pracy zaprezentowała pracodawcy prosty formularz dotyczący zgody na przetwarzanie danych osobowych z propozycją, aby firma Queenix wykorzystywała podobny formularz do uzyskania zgody na przetwarzanie danych biometrycznych pobieranych od pozostałych pracowników. Pracodawca nie wziął pod uwagę tego rozwiązania.

³⁸ Y. Ming Tham, J. Lee, *Hong Kong...*, s. 135.

³⁹ Sekcja 38 The Personal Data (Privacy) Ordinance. Komisarz wszczyna postępowanie między innymi wówczas, gdy wpłynie do niego skarga od osoby fizycznej, w której wskazano, że doszło do naruszenia prawa do ochrony danych osobowych.

⁴⁰ Report Published under Section 48(2) of the The Personal Data (Privacy) Ordinance (Cap. 486), Investigation Report: Collection of Fingerprint Data by Queenix (Asia) Limited, Report Number: R15-2308, 21.07.2015, https://www.pcpd.org.hk/english/enforcement/commissioners_findings/investigation_reports/files/R15_2308_e.pdf (dostęp: 10.08.2016).

Skarżąca miała podejrzenia, że jej dane osobowe, w tym w szczególności jej dane biometryczne, nie są przetwarzane zgodnie z przepisami ustawy i w związku z tym złożyła skargę do komisarza, który rozpoczął kontrolę⁴¹.

W trakcie postępowania firma Queenix przyznała, że nie miała opracowanej pisemnej strategii związanej z przechowywaniem i przetwarzaniem danych biometrycznych w postaci odcisków palców. Nie zapewniono odpowiedniej polityki bezpieczeństwa przetwarzania danych osobowych w komputerowych bazach danych. Firma Queenix przyznała, że osoba rozpoczynająca pracę była informowana jedynie w sposób ustny, między innymi o tym, że dane o odciskach palców będą wykorzystywane do kontrolowania czasu pracy oraz w celu zapewnienia bezpieczeństwa⁴².

W toku przeprowadzonej kontroli komisarz ustalił kilka zasadniczych kwestii. Po pierwsze, zwrócił uwagę na fakt, że odciski palców są danymi osobowymi w rozumieniu przepisów ustawy The Personal Data (Privacy) Ordinance⁴³. Po drugie, stwierdził, że odciski palców stanowią dane wrażliwe, których utrata może rodzić poważne konsekwencje, włącznie z kradzieżą tożsamości. Komisarz uznał, że w przypadku firmy Queenix wykorzystywanie odcisków palców pracowników było nieproporcjonalne do zamierzonego celu ich przetwarzania. Według komisarza odciski palców są unikatowym wzorcem fizjologicznym, który pozwala zidentyfikować osobę. Po trzecie, zbieranie odcisków palców przez Queenix było działaniem nadmiernie ingerującym w prawo prywatności. W toku postępowania ustalono, że w tym konkretnym przypadku system bazujący na odciskach palców nie zwiększał bezpieczeństwa i był zbędny, gdyż wykorzystywano także inne, mniej inwazyjne metody, takie jak cyfrowe zamki, łańcuchy i monitoring⁴⁴. Ponadto, w kontekście kontrolowania obecności czasu pracy komisarz uznał, że nie było konieczności wykorzystywania odcisków palców, a wystarczające byłyby tradycyjne metody (np. dziennik wejść – wyjść, tym bardziej że firma Queenix zatrudniała tylko 20 pracowników). Podsumowując, zdaniem komisarza system wykorzystujący odciski palców był nieproporcjonalny.

W toku przeprowadzonej kontroli komisarz wykazał, że wykorzystywanie przez firmę Queenix danych o odciskach palców pracowników stanowiło naruszenie zasady celowości i sposobu zbierania danych osobowych (zasada nr 1 ustawy The Personal Data (Privacy) Ordinance). Ponadto komisarz ustalił, że doszło również do

⁴¹ *Ibidem*, s. 2 i 3.

⁴² *Ibidem*, s. 11

⁴³ W oryginale: „Personal data means any data: a) relating directly or indirectly to a living individual; b) from which it is practicable for the identity of the individual to be directly or indirectly ascertained; and c) in a form in which access to or processing of the data is practicable” (Section 2(1) The Personal Data (Privacy) Ordinance).

⁴⁴ Report Published under Section 48(2) of the The Personal Data (Privacy) Ordinance (...), s. 14.

naruszenia zasady dokładności oraz okresu przechowywania danych osobowych. Jego zdaniem przetwarzanie danych o odciskach palców „nie było w porządku”⁴⁵ wobec pracowników. W przypadku firmy Queenix pracownicy nie wyrazili dobrowolnie zgody na przetwarzanie danych o odciskach palców, gdyż system był obowiązkowy i nie zapewniono alternatywnych rozwiązań⁴⁶. Firma ta nie przekazała pracownikom żadnych szczegółów dotyczących działania systemu biometrycznego (ani technicznych, ani organizacyjnych). Komisarz przedstawił w raporcie pokontrolnym również dodatkowe rekomendacje związane z przetwarzaniem danych biometrycznych. Podkreślił, że dokument Guidance on Collection and Use of Biometric Data stosuje się też do innych danych biometrycznych, takich jak DNA, siatkówka oka, podpis czy odcisk dłoni.

Na zakończenie tej części rozważań warto podkreślić, że podobne kwestie były także rozstrzygane przez europejskich inspektorów ds. ochrony danych osobowych. Na przykład włoski organ ochrony danych osobowych uznał, że wykorzystywanie odcisków palców w miejscu pracy w celu kontroli obecności pracowników lub też weryfikacji zgodności z godzinami pracy stanowi naruszenie zasady proporcjonalności, gdyż cel ten może być osiągnięty dzięki innym systemom, które są mniej „inwazyjne” dla prywatności i nie naruszają dobra, jakim jest godność człowieka⁴⁷.

W Polsce Generalny Inspektor Ochrony Danych Osobowych (GIODO) musiał zmierzyć się z analogicznym problemem. W 2008 r. GIODO wydał decyzję nakazującą usunięcie uchybień w procesie przetwarzania danych biometrycznych w firmie LG Electronics Mława. Zakres rozstrzyganej sprawy dotyczył przepisów ustawy z dnia 29 sierpnia 1997 r. o ochronie danych osobowych (tekst jedn.: Dz. U.

⁴⁵ W raporcie użyto słowa „unfair”.

⁴⁶ Report Published under Section 48(2) of the The Personal Data (Privacy) Ordinance (...), s. 16.

⁴⁷ The Garante Per La Protezione dei Dati Personali, *Use of Fingerprints for Assiduity Control at the Workplace*, 21.07.2005 r., doc. n. 1166892, dostępne na stronie: <http://www.garanteprivacy.it/garante/doc.jsp?ID=1166892>. Podobną opinię przedstawił również grecki organ ds. ochrony danych osobowych, Data Protection Authority, Decision 245/9, 20.03.2000 r., Athens, *Identification through taking fingerprints*, dostępne na stronie: http://www.dpa.gr/pls/portal/docs/PAGE/APDPX/ENGLISH_INDEX/DECISIONS/05%20DECISION%20NO.%20245_9%20-%202020.03.2000.DOC (dostęp: 7.08.2016). W podsumowaniu opinii włoskiego organu ochrony danych osobowych czytamy: „In line with Community law – whereby the processing of data entailing specific risks to data subjects’ rights and fundamental freedoms, such as the one in question, is to be allowed only following a prior checking aimed at establishing that the processing is lawful and fair as well as laying down measures and instructions to safeguard data subjects (see Article 20 of EC Directive 95/46, and Section 17 of the DP Code) – it is hereby concluded that the prerequisites envisaged by the law to process data relating to fingerprints are not met in the case at issue. Therefore, the processing referred to in the submission is to be regarded as unlawful on the grounds described heretofore”.

z 2016 r., poz. 922) oraz prawa pracy, tj. ustawy z dnia 26 czerwca 1974 r. – Kodeks pracy (tekst jedn.: Dz. U. z 2016 r., poz. 1666, dalej: k.p.).

W 2007 r. w firmie LG Electronic wprowadzono rejestrację wejść i wyjść pracowników za pomocą czytników linii papilarnych. Za podstawę prawną umożliwiającą przetwarzanie takich danych uznano art. 22¹ § 5 k.p. Przepis ten odsyła do ustawy o ochronie danych osobowych w kontekście przetwarzania danych na podstawie udzielonej przez osobę zgody⁴⁸. Odkazywało się to za zgodą pracowników wyrażoną w pisemnych oświadczeniach. Jednak GODO nakazał usunięcie tych informacji i zaprzestanie ich pobierania, argumentując, że nie istnieje podstawa prawna do tego typu działań. Według jego opinii wyrażenie zgody przez pracowników niczego nie zmienia w tej kwestii. Sprawa została skierowana do Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego, który w dniu 27 listopada 2008 r. wydał wyrok (II/SA/Wa 903/08) uchylający decyzję GODO.

Z kolei Naczelny Sąd Administracyjny w wyroku z dnia 1 grudnia 2009 r. (I OSK249/09) stwierdził, że brak równowagi w relacji pracodawca – pracownik stawia pod znakiem zapytania dobrowolność w wyrażeniu zgody na pobieranie i przetwarzanie danych osobowych (biometrycznych)⁴⁹. Z tego względu ustawodawca ograniczył przepisem art. 22¹ k.p. katalog danych, których pracodawca może żądać od pracownika. Uznanie faktu wyrażenia zgody na podstawie art. 23 ust. 1 pkt 1 ustawy o ochronie danych osobowych jako okoliczności legalizującej pobranie od pracownika innych danych niż wskazane w art. 22¹ k.p. stanowiłoby obejście tego przepisu. Ryzyko naruszenia swobód i fundamentalnych praw obywatelskich musi być proporcjonalne do celu, któremu służy. Skoro zasada proporcjonalności wyrażona w art. 26 ust. 1 pkt 3 ustawy o ochronie danych osobowych jest głównym kryterium przy podejmowaniu decyzji dotyczących przetwarzania danych biometrycznych, to należy stwierdzić, że wykorzystanie danych biometrycznych do kon-

⁴⁸ Zgodnie z art. 7 pkt 5 ustawy o ochronie danych osobowych poprzez zgodę rozumie się oświadczenie woli, którego treścią jest zgoda na przetwarzanie danych osobowych tego, kto składa oświadczenie; zgoda nie może być domniemana lub dorozumiana z oświadczenia woli o innej treści; zgoda może być odwołana w każdym czasie.

⁴⁹ Innym orzeczeniem związanym z przetwarzaniem danych biometrycznych pracowników jest wyrok NSA z dnia 6 września 2011 r. (I OSK 1476/10), oddalający skargę kasacyjną na decyzję GODO w przedmiocie uchybień w procesie przetwarzania danych osobowych. Po przeprowadzeniu postępowania administracyjnego przez GODO w sprawie przetwarzania danych osobowych przez Naczelnika Urzędu Skarbowego w siedzibie Urzędu Skarbowego GODO wydał decyzję nakazującą usunięcie uchybień w procesie przetwarzania danych osobowych. W kolejnym orzeczeniu sądu administracyjnego – z dnia 20 czerwca 2011 r. oddalono skargę złożoną przez pełnomocników szpitala na decyzję GODO nakazującą usunięcie uchybień w procesie przetwarzania danych osobowych między innymi poprzez zaprzestanie zbierania danych osobowych obejmujących przetworzone do postaci cyfrowej informacje o charakterystycznych punktach linii papilarnych palców pracowników szpitala. Szczegóły zob. wyrok SA w Warszawie z dnia 20 czerwca 2011 r., II SA/Wa 719/11.

troli czasu pracy pracowników jest nieproporcjonalne do zamierzonego celu ich przetwarzania⁵⁰.

Podsumowanie

Popularność technologii biometrycznych wciąż wzrasta i tym samym technologia ta wnika coraz głębiej w życie człowieka. Instytucje, które pobierają i przetwarzają dane biometryczne, muszą postępować zgodnie z podstawowymi zasadami dotyczącymi prawa do ochrony danych osobowych, przede wszystkim zasadami proporcjonalności, rzetelności, celowości, bezpieczeństwem danych. Rozsądne wdrażanie rozwiązań technologicznych w dziedzinie biometrii ułatwi społeczeństwu funkcjonowanie w wielu obszarach życia. Należy jednak uświadamiać użytkownikom systemów biometrycznych potencjalne zagrożenia wiążące się z biometrią. Takie zadanie ciąży np. na pracodawcach, którzy mają zamiar wykorzystywać dane biometryczne swoich pracowników. Warto podkreślić, że w tym obszarze niezwykle istotne są działania podejmowane przez organy do spraw ochrony danych osobowych. Komisarz do spraw prywatności i ochrony danych osobowych w Hongkongu podejmuje aktywne działania w dziedzinie prawa do ochrony danych osobowych.

Chociaż przepisy ustawy The Personal Data (Privacy) Ordinance nie odnoszą się wprost do biometrii i przetwarzania danych biometrycznych, to dzięki inicjatywom komisarza instytucje wykorzystujące technologie biometryczne mają jasno określone zasady postępowania. Wystarczy, że będą one postępować zgodnie z przepisami powyższej ustawy oraz przygotowanymi przez komisarza wytycznymi na temat zbierania i wykorzystywania danych biometrycznych. Przykład Hongkongu pokazuje również, że po spełnieniu odpowiednich warunków możliwe jest wykorzystywanie danych biometrycznych do kontrolowania czasu pracy.

⁵⁰ Warto podkreślić, że dopuszczalne jest stosowanie czynników biometrycznych, gdy np. pracownik musi się dostać do konkretnego pomieszczenia (np. sejf w banku). Takie stanowisko w jednej ze swoich wypowiedzi zaprezentował GODO. Stwierdził on, że „Odmiennie należałoby rozpatrywać pozyskiwanie danych biometrycznych w celu ochrony szczególnych interesów pracodawcy, np. zapewnienia bezpieczeństwa poufnych informacji czy systemów, i jedynie, gdy pozyskiwanie danych biometrycznych dotyczyć będzie tylko wybranych pracowników i na potrzeby realizacji innych celów niż wynikające ze stosunku pracy. Jednakże wykorzystywanie odcisków palców w celu kontrolowania obecności pracowników w pracy należy uznać za nadmierną inwigilację w prawo do prywatności.”, <http://www.gido.gov.pl/1520261/j/pl/> (dostęp: 22.07.2016).

SUMMARY

BIOMETRICS IN HONG KONG AS AN EXAMPLE OF THE PROBLEM OF FINGERPRINTS USAGE TO CONTROL THE WORKING TIME

The paper describes the current legal regulations and guidelines regarding the usage of biometric technologies in Hongkong. The Author discusses the regulations for data protection and privacy. In particular, the crucial legal act "The Personal Data (Privacy) Ordinance (Cap. 486)" is presented. The „Guidance on Collection and use of Biometric" issued by the Privacy Commissioner for Personal Data of Hongkong is also discussed. Moreover, the results of the investigation about the Collection of Fingerprint Data by Queenix (Asia) Limited is discussed.

EDWARD KAJDAŃSKI

MEDICUS SINICUS I RECEPTARUM SINENSIIUM LIBER.
O ODNALEZIENIU RĘKOPISÓW MEDYCZNYCH
MICHAŁA BOYMA

Pojawił się niedawno w Polsce zegar, który nie tylko ukazuje kwadry Księżyca, ale i koniunkcje planet z trzema, czterema i sześcioma widokami, pozostałe zaś ruchy wskazują miesiące i nawet lata. Jednakże co jest najbardziej zadziwiające, to fakt, że osobiście obracające się elementy ukazują okrążenia gwiazd, miesiące, dnie i godziny, a także drogę i obroty Księżyca.

M. Boym, *Clavis medica ad Sinarum Doctrinam de Pulsibus*,
Norimbergae 1686

Boym użył przykładu krakowskiego zegara dla wyjaśnienia czytelnikowi trzech podstawowych fundamentów chińskiej filozofii medycznej: teorii *yin-yang*, pięciu elementów oraz cyrkulacji energii życiowej i krwi w ciele człowieka.

Ogólne zasady ruchu kołowego nie są tu [w ciele człowieka – E.K.] inne niż te pojawiające się w ruchach ciał niebieskich, których obroty zostały lepiej poznane i są uznawane za wieczne. Rzeczywiście sprawa wieczności istnienia świata była badana przez całe pokolenia, dyskutowały nad nią szkoły uczonych i wielu tomistów¹ to potwierdziło. Obszar ciał niebieskich² obraca się w okresie dwudziestu czterech godzin i w każdym roku obserwujemy obroty nie tylko Słońca, lecz także pozostałych planet, które na wieki wieków zostały przez Boga stworzone, co wielu z nich [tj. Chińczyków – E.K.] uznaje za prawdę. Wielu pogan, między innymi Arystoteles, *de facto* dowodziło jego wieczności. Uczeni filozofowie i matematycy, zarówno w naszych czasach, jak i wcześniej żyjący, odkryli ruch wieczny i uznali jego istnienie za prawdę, choć inni słuszość tego negują³.

¹ Tomizm – kierunek filozoficzny stworzony przez Tomasza z Akwinu (1224–1276), który przystosował filozofię Arystotelesa do potrzeb filozofii chrześcijańskiej.

² Boym używa łacińskiego sformułowania *orbem coelorum spatium*, co należy rozumieć jako „sfera niebieska”.

³ M. Boym, *Clavis medica ad Sinarum Doctrinam de Pulsibus*, Norimbergae 1686, s. 50.

I dalej:

Chińczycy nie tylko mierzą życie ludzkie, stosując analogie do ruchu ciał niebieskich, ale także uważają, że jest ono do tych ruchów podobne, co często podkreślają. My również w naszym systemie europejskim opieramy się na ruchu kołowym i życie nasze liczymy w latach, miesiącach i dobach. Chińczycy natomiast ten ruch kołowy wykorzystują od samego potopu, licząc go w latach, miesiącach i dobach, i przypisują go także ciału człowieka.

Niewątpliwie, jeżeli istnieje ruch wieczny, jak to słusznie jest przedstawiane, w pierwszym rzędzie w ciałach niebieskich, potem zaś w życiu i ciele człowieka, to jest możliwe potwierdzenie tego za pomocą sztucznych przyrządów⁴, które zawierają ruch kołowy. Nie istnieje bowiem żadna inna figura [geometryczna – E.K.], którą łatwiej byłoby zastosować w ruchu wiecznym, niż okrąg koła. Opisane tu ruchy ciał niebieskich, a także życie człowieka toczące się według obrotów zegara są cudownymi rzeczami, zaś zręczność ludzka pozwala te cudowne efekty naśladować⁵.

Niniejszy artykuł miał pierwotnie zawierać przede wszystkim informację o odnalezionych przeze mnie w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie trzech rękopisach Michała Boyma, dotyczących chińskiej medycyny i farmacji, ale przytoczyłem na wstępie te fragmenty jego *Kłucza medycznego* po to, by po raz kolejny podkreślić, że jego dzieło nie było tylko tłumaczeniem na łacinę chińskich tekstów medycznych, jak to niemal powszechnie jest przedstawiane w literaturze naukowej, począwszy od Theophila S. Bayera⁶. Przed swoim wyjazdem do Chin w 1643 r. Boym zamieszkiwał przez kilka lat w Kaliszu i w Krakowie, studiując tam filozofię i teologię. Opisuje tu zbudowany około 1628 r. planetarno-figuralny zegar, ustawiony na wieży wyższej kościoła Mariackiego w Krakowie, od strony ulicy Floriańskiej. Zgodnie z ówczesnymi przekazami zegar ten posiadał skomplikowaną maszynериę, za pomocą której: „każdego dnia globus miesięczny obracał się, wszystkie miesiąca każdego wyrażając kwadry, przy czym niemałe statuy, z których jedna za każdą godziną dzwoni i zębami uderza, a druga rusza regimentem”⁷.

Napisał te słowa z całą pewnością Polak, a nie Chińczyk. Być może wystarczyłoby sięgnąć do opublikowanych w 1686 r. przedmów Boyma do jego prac medycznych, by nie mieć wątpliwości, że poza tłumaczeniami były tam także jego własne, kompletne prace, często poruszające trudne problemy medyczne i filozoficzne, komentarze, uwagi, porównania *etc.* Problem polegał jednak na tym, że teksty, do których Boym odnosił się w przedmowach, zostały opublikowane w 1682 r., natomiast same przedmowy dopiero w 1686 r. W przedmowie do czytelników z roku 1658 Boym pisał:

⁴ Mówiąc o sztucznych przyrządach opartych na ruchu kołowym, Boym ma oczywiście na myśli zegary mechaniczne.

⁵ M. Boym, *Clavis medica...*

⁶ T.S. Bayer, *Regiomontani Musaeum Sinicum*, vol. 1–2, St. Petersburg 1730, s. 26–28.

⁷ W. Siedlecka, *Polskie zegary*, Wrocław 1979, s. 49.

Możemy oświadczyć z pełną odpowiedzialnością, i chyba nikt nie powinien w to wątpić, że informacje moje pochodzą częściowo od Chińczyków, którzy znali w pewnym zakresie języki europejskie i łacinę i wprowadzili mnie w arkana ich sztuki, cieszącej się uznaniem na całym świecie, jak również z ich ksiąg pisanych chińskimi hieroglifami. Opisałem i zweryfikowałem po łacinie ich sens, który bez trudności zdołałem zrozumieć i wstawiłem wiele pojęć, ale nie z własnej mojej głowy, lecz z innych tekstów chińskich. Dodałem także komentarze do ich tekstów. W każdym bądź razie teksty te zostały napisane z zastosowaniem **chińskich hieroglifów i alfabetu łacińskiego** [podkreśl. – E.K.], gdyż gdyby to nie zostało zrobione, nie tylko nie byłoby to autentyczne, ale i fałszywe...[fałszywie interpretowane – E.K.]⁸.

Z tych słów wynika, że Boym doskonale zdawał sobie sprawę z tego, iż podejmując się tłumaczenia chińskich terminów medycznych i przełożenia ich na współczesny mu język medycyny europejskiej, mógł narazić się na rozmaite zarzuty i dlatego chciał, aby chińskie hieroglify znalazły się w opublikowanym w Europie tekście, a tak w rzeczywistości się nie stało. Brak chińskich hieroglifów przy zróżnicowanych romanizacjach niezwykle utrudniał interpretację prac medycznych i niewątpliwie było to głównym powodem, dla którego do ostatnich lat nie podejmowano próby przetłumaczenia liczących 350 lat tekstów Boyma z łaciny na żaden żywy język europejski.

Historię zaginięcia, rozproszenia i publikacji pod cudzymi nazwiskami dzieł Boyma (głównie tych medycznych) opisywałem już kilkakrotnie w periodykach i książkach⁹. Dlatego pomijam je w niniejszym krótkim opracowaniu, z wyjątkiem kilku uwag dotyczących okoliczności ich znalezienia się w Bibliotece Wielkiego Elektora Brandenburskiego w Berlinie oraz publikacji we Frankfurcie nad Menem i w Norymberdze¹⁰. W tym miejscu dodam tylko, że Boym, podobnie jak inni autorzy przesyłający swoje prace naukowe z Azji do Europy, sporządzał swoje rękopisy co najmniej w dwóch (a nawet i trzech) kopiach, na wypadek gdyby przewożący je statek zatonął¹¹. Dokumenty z holenderskiego Algemeen Rijksarchief nie pozostawiają wątpliwości, że istniał także wtórnik dzieła medycznego Boyma zatytułowanego *Medicus Sinicus*. Jeden z eg-

⁸ M. Boym, *Praefatio ad Lectorem* [w:] *idem, Clavis medica...*, s. 8. Boym używa łacińskiego określenia *spurium*.

⁹ E. Kajdański, „*Medicus Sinicus*” Michała Boyma, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki PAN” 1987, vol. 32, nr 2; E. Kajdański, *Michael Boym's „Medicus Sinicus”*; T'oung Pao” 1987, vol. 73; *idem, Michał Boym. Ambasador Państwa Środka*, Warszawa 1999 (przekład na chiński: Pekin 2001); *idem, Sekrety chińskiej medycyny. „Medicus Sinicus” Michała Boyma*, Warszawa 2010.

¹⁰ *Specimen Medicinae Sinicae sive Opuscula Medica ad mentem Sinensium*, ed. A. Cleyer, Francfortu 1680; *Clavis Medica ad Chinarum Doctrinam de Pulsibus* (wydane pod nazwiskami M. Boyma, A. Cleyera i Ph. Coupleta), Norimbergae 1686.

¹¹ Na przykład jego mapa ogólna Chin była sporządzona w trzech kopiach; jedna była w *Atlasie Chin*; drugą przekazał ambasadorowi Francji w Wenecji (zaginięła w czasie II wojny światowej), trzecia (przypuszczalnie przekazana przez Boyma włoskiemu kartografowi Riciollemu) znalazła się w kolekcji prywatnej. Gdy w 1986 r. byłem w Londynie, znajdowała się jeszcze w charakterze depozytu w British Library.

zemplarzy został zdekompletowany przez Holendrów i rozproszony w Batawii Indyjskiej, drugi natomiast został po śmierci Boyma zabrany przez jego chińskiego współtowarzysza podróży Andreasa Zhenga i przekazany jezuitom w Makau. Informacja ta jest zawarta w liście zwierzchnika jezuitów w Tonkinie Onofrio Borgesa do generała zakonu w Rzymie¹². Z kolei z kilku adnotacji na odnalezionych rękopisach Boyma wynika jednoznacznie, że poza częścią tekstu znanego jako *Medicamenta Simplicia* lub „małe herbarium” (*herbarium parvum*) istniało także „wielkie herbarium” (*herbarium magnum*), które w stanie szczątkowym zachowało się i trafiło po wojnie do Biblioteki Jagiellońskiej. Były to niewątpliwie prace, które po śmierci Boyma wróciły do Makau i które współtowarzysz podróży Boyma Philipp Couplet przekazał później Cleyerowi. To, że Holendrzy tak bardzo interesowali się chińskimi lekami opisanymi przez Boyma, nie powinno dziwić: jako jedyni Europejczycy mogli handlować z Japończykami i zaopatrywać się w Japonii w większość chińskich leków, o ile byli w stanie je zidentyfikować. Istnieją dowody na to, że praca Boyma *Medicamenta Simplicia* znajdowała się w przesyłce wysłanej przez Coupleta z Chin w 1667 r. (a nie z Królestwa Syjamu w 1658 r.)¹³.

W latach 70. XX w. szczegółowe badania nad publikacją dzieł Boyma w Niemczech przeprowadziła Eva Kraft¹⁴. Ustaliła ona między innymi, że lekarz holenderskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej w Batawii Indyjskiej (Dżakarcie) Andreas Cleyer (figurujący na karcie tytułowej jako wydawca *Specimen*) wysłał pierwszą partię prac medycznych Boyma do Europy w roku 1676 w celu ich publikacji w Amsterdamie. Publikację tę zablokował inny lekarz Kompanii – Willem ten Rhyne, roszczący pretensje nie tyle do autorstwa, ile do prawa do publikacji prac Boyma¹⁵. Pozostawały one z tego powodu przez 5 lat w rękopisach, tj. do 1681 r., kiedy Sebastian Scheffer, wówczas ważna postać w niemieckim świecie naukowym, zdecydował o ich publikacji we Frankfurcie. Według Kraft przesyłka składała się z dziewięciu oddzielnych pozycji (*Stück*) i wszystkie z wyjątkiem jednej miały zostać wysłane z Chin w 1663 r. przez Ph. Coupleta do Batawii Indyjskiej, a stamtąd do Berlina. Wszystkie te dziwieć po-

¹² E. Malatesta, *The Tragedy of Michael Boym*, „Actes du V Colloque International de Sinologie de Chantilly 1989”, Taipei–Paris 1995, s. 368.

¹³ Pisałem o tym obszerniej w *Sekretach chińskiej medycyny* (s. 32–34). Tymi dowodami są m.in. listy samego Coupleta: do wiceprowincjału jezuitów w Makau, bez daty i miejsca (s. 37) znajdujący się obecnie w Lizbonie, w Bibliotece Ajuda (49-IV-63, f. 37.I–V) oraz do Christiana Mentzla z 26 kwietnia 1687 r. z Paryża (cytowany tamże, s. 29) znajdujący się w Bibliotece Uniwersyteckiej w Glasgow, Hunterian Museum (U.6.17, fol. 175–180).

¹⁴ E. Kraft, *Christian Mentzel, Philippe Couplet, Andreas Cleyer und die Chinesische Medizin. Notizen aus Handschriften des 17. Jahrhunderts* [w:] *Fernöstliche Kultur*, hrsg. H. Wormit, Marburg 1975, s. 179; *eadem*, *Frühe Chinesische Studien in Berlin*, „Medizinhistorisches Journal” 1976, Bd. 2.

¹⁵ Faktycznie W. ten Rhyne rozpoczął pracę w Kompanii Wschodnioindyjskiej wcześniej od Cleyera i napisał, niewątpliwie w oparciu o rękopisy Boyma, łacińską pracę, w której jako pierwszy przedstawił zasady chińskiej diagnostyki z tętna oraz akupunktury. Zob. W. ten Rhyne, *Dissertatio de arthritide; Mantissa schematica; acupunctura; et Orationes Tres*, Londini 1683. Był także autorem pierwszego w Europie traktatu o herbacie wydanego w Gdańsku przez Jakuba Breynego.

zycji zostało wydrukowanych, jednak trudno zrozumieć, dlaczego tylko sześć z nich wymieniono na stronie tytułowej *Specimen Medicinae Sinicae*. Pozostałe trzy, których nie ujęto w tym spisie, to właśnie karty odnalezione przeze mnie w Bibliotece Jagiellońskiej, a mianowicie dwie części *Receptarum Sinensium Liber*¹⁶ oraz zestaw odręcznych opisanych przez Boyma rysunków przedstawiających narządy wewnętrzne człowieka i ich kanały energii życiowej, przeznaczonych do zilustrowania *Clavis Medica*.

Moje poszukiwania niepublikowanych lub zaginionych prac Boyma trwają już ponad 30 lat. Rozpocząłem je w 1983 r., próbując dotrzeć do bardziej czytelnych reprodukcji map z jego rękopiśmiennego *Atlasu Chin* odnalezonego w Bibliotece Watykańskiej przez Paula Pelliot. Napisałem wtedy kilka listów do największych polskich bibliotek z zapytaniem, czy nie mają ich w swoich zbiorach. Z Biblioteki Czartoryskich w Krakowie otrzymałem odpowiedź, w której była między innymi informacja, że w Dziale Starych Druków i Kartografii są dwie niezidentyfikowane mapy Chin. Pojechałem do Krakowa i stwierdziłem, że jedna z nich była oryginalną chińską mapą z 33 roku panowania cesarza Wanli z dynastii Ming (1605). Proweniencja mapy była nieznana, poza zapisem na futerale, że do biblioteki trafiła ona z Lublina. W Lublinie mieściło się w tym czasie między innymi kolegium jezuickie, niewykluczone więc było przesłanie tam mapy przez któregoś z pracujących w Chinach jezuitów. Nieco więcej dowiedziałem się z rozmów z pracownikami biblioteki o dalszych losach mapy. Była ona w rękach Adama Jerzego Czartoryskiego, który dzięki młodzieńczej przyjaźni z przyszłym carem Rosji Aleksandrem I został w 1804 r. ministrem spraw zagranicznych Rosji. W tym czasie do Chin wysłano rosyjskie poselstwo hr. Gołowkina, a kierownikiem ekipy naukowej został spowinowacony z Czartoryskim orientalista Jan Potocki. Potockiemu towarzyszył w tej podróży nieznany jeszcze niemiecki sinolog Julius Klaproth, późniejszy autor katalogu chińskich oraz mandżurskich ksiąg i rękopisów w Królewskiej Bibliotece w Berlinie¹⁷. Potocki i Klaproth mieli tę mapę przy sobie w trakcie podróży do Chin i odkryli na niej grupę wysp na Morzu Żółtym, nieznanych jeszcze europejskim kartografom (obecnie Changshan Qundao). Później Klaproth na posiedzeniu Rosyjskiej Akademii Nauk zainicjował nadanie tym wyspom nazwy Archipelagu Jana Potockiego i ta nazwa w XIX w. funkcjonowała na większości rosyjskich map.

Historia mapy oraz podróży Potockiego z Klaprothem wydała mi się na tyle interesująca, że poświęciłem jej kilka moich publikacji¹⁸. To zainteresowanie zaprowadziło mnie wkrótce do Lublina, gdzie według uzyskanych informacji znajdował się wów-

¹⁶ *Auctoris Vam Xo Ho Pulsibus Explanatis Medendi Regula* oraz *Medicamenta Simplicia*.

¹⁷ J. Klaproth, *Verzeichnis der Chinesischen und Mandshuischen Bücher und Handschriften der Königlischen Bibliothek zu Berlin*, Paris 1822.

¹⁸ E. Kajdański, *Archipelag Jana Potockiego*, „Wybrzeże” 1985, nr 9; *idem*, *Nieznana mapa Chin w zbiorach Biblioteki Czartoryskich w Krakowie*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 1985, nr 3; *idem*, *The Ming Dynasty Map of China (1606) from the Czartoryski Library in Poland*, „Actes du VIIe Colloque International de Sinologie de Chantilly”, Taipei–Paris 1995.

czas jedyny w Polsce egzemplarz katalogu Klaprotha. To w tym katalogu po raz pierwszy zwróciłem uwagę na wzmiankę, że dwie wymienione tam pozycje (XII i XIII) wspominały o rękopisach napisanych na czerwonym papierze, co okazało się kluczowe dla skojarzenia tej informacji z rękopisami medycznymi Boyma i dla późniejszego ich odkrycia. Wiedziałem (albo przynajmniej byłem przekonany), że w Chinach Mingów używanie czerwonego papieru do pisania było zastrzeżone tylko dla wyższych urzędników cesarskich, a Boym był takim urzędnikiem (trzeciego stopnia), a ponadto był cesarskim ambasadorem podróżującym z Chin do Europy. Zresztą miał z sobą listy wielkiego kanclerza Mingów Achillesa Panga pisane na takim samym czerwonym papierze oraz listy matki cesarzowej Yongli na jedwabiu w żółtym cesarskim kolorze.

Gdy zaczynałem pisać mój pierwszy udokumentowany naukowo esej o pracy medycznej Boyma, nazwanej przez niego *Medicus Sinicus*¹⁹, który 2 lata później został opublikowany w dwóch poważnych czasopismach²⁰, wiedziałem jedynie, że kolekcje dawnej Preussische Staatsbibliothek w Berlinie zostały częściowo utracone w czasie II wojny światowej i że ten sam los spotkał te chińskie książki i rękopisy, które na początku XIX w. opisał Klaproth. To przekonanie wyraziłem między innymi w moich ówczesnych publikacjach zagranicznych²¹. Ponieważ Klaproth w 1820 r. pracował w tej bibliotece nad swoim katalogiem i wyraźnie określił zarówno pochodzenie rękopisów, jak i osoby biorące udział w ich przekazywaniu z Batawii Indyjskiej do Berlina²², próbowałem dowiedzieć się, czy te materiały się zachowały, ale bez powodzenia. Otrzymałem odpowiedź, że Biblioteka Berlińska była w czasie wojny bombardowana, a chińskie rękopisy i książki zostały przypuszczalnie zniszczone. O tym, że część chińskiej kolekcji „Berlinki” zachowała się i znalazła się w Polsce, dowiedziałem się podczas jednego z wyjazdów do Krakowa w latach 80., choć była to jeszcze tylko relacja ustna. Później uzyskałem potwierdzenie, że faktycznie po zbombardowaniu Biblioteki Berlińskiej w roku 1941 część jej kolekcji została wywieziona z Berlina do Grussau (dziś Krzeszów) na Dolnym Śląsku, w roku 1945 odnaleziona i zabezpieczona przez delegata polskiego Ministerstwa Edukacji. Następnie została przewieziona do Krakowa i umiejscowiona w Bibliotece Jagiellońskiej. Do 1981 r. jej istnienie fak-

¹⁹ Już w publikacjach z 1987 r. prostowałem, że dzieło Boyma nosiło pierwotny tytuł *Medicus Sinicus*. Tak zapowiedział je sam Boym w 1654 r. *Clavis Medica* natomiast była jego pracą własną (nie tłumaczeniem), liczącą 21 rozdziałów i będącą częścią całego dzieła.

²⁰ E. Kajdański, „*Medicus Sinicus*”...; *idem*, *Michael Boym's „Medicus Sinicus”*...

²¹ E. Kajdański, *Michael Boym's „Medicus Sinicus”*..., p. 187–189; *idem*, *Michael Boym: the First European Expert in Chinese Medicine and Pharmacy*, „Actes du Ve Colloque International de Sinologie de Chantilly 1986”, San Francisco–Taipei–Paris 1993.

²² J. Klaproth, *Verzeichnis der Chinesischen...* Klaproth pisze: „Den Grund dazu legten die Ankaüfe welche der Churfurst Friedrich Wilhelm der Grosse in den Besitzungen der Holländisch-Ostindischen Compagnie, und besonders in Batavia, Durch Georg Eberhard Rumpf und Andreas Cleyer machen liess; und die zuerst Andreas Müller, und nach ihm besonders Christian Mentzel besorgte” (Vorbericht).

tycznie utrzymywano w tajemnicy. Otrzymanie zgody na przejrzenie rękopisów było trudne i uzyskałem takie zezwolenie po przedłożeniu rekomendacji Instytutu Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk. Mogłem wówczas przejrzeć także maszynopis prowizorycznego katalogu bardzo ogólnikowo informujący o zawartości poszczególnych pozycji. Nie znalazłem rękopisów, które mnie interesowały.

Po powrocie do Gdańska właściwie zapomniałem o moich krakowskich poszukiwaniach, natomiast udało mi się skorzystać z wizyty w Gdyni generała zakonu jezuitów w Rzymie o. Hansa Petera Colvenbacha, od którego otrzymałem zgodę na przetłumaczenie i publikację innych nieznanych dotychczas łacińskich rękopisów Boyma. Między innymi z tego powodu w 2001 r. zostałem zaproszony przez Pekijski Uniwersytet Języków Obcych (Beijing Foreign Studies University) do wzięcia udziału w tłumaczeniu i opracowaniu antologii dzieł Boyma w celu jej publikacji w języku chińskim, co może i było działaniem zaszczytnym, ale okazało się z wielu przyczyn trudne i pracochłonne. Na szczególne trudności natrafiłem przy tłumaczeniu na chiński 289 nazw chińskich leków z części pracy Boyma zamieszczonej przez Cleyera w *Specimen Medicinae Sinicae* pod tytułem *Medicamenta Simplicia*. Te chińskie nazwy zostały tam zapisane jedynie łacińskim alfabetem w transkrypcji portugalskiej i identyfikacja tych leków (przede wszystkim roślinnych, ale również zwierzęcych i mineralnych) zajęła mi ponad rok i nie obeszło się bez błędów. Praca ta została w końcu opublikowana w grudniu 2012 r. jako antologia prac Michała Boyma (nosił on chińskie nazwisko Bo Mike)²³.

W 2009 r. otrzymałem z Biblioteki Jagiellońskiej wydruk z krótkiej publikacji, informującej między innymi o tym, że Oddział Rękopisów miał na stanie 24 rękopisy chińskie z byłej Pruskiej Biblioteki Państwowej w Berlinie²⁴. Miałem w związku z tym pojechać do Krakowa, aby je przejrzeć, ale wyjeżdżałem wtedy na otwarcie mojej wystawy do Taipei, zaś po powrocie odłożyłem wizytę w Krakowie na później. Nie pojechałem jednak i nie pamiętam nawet z jakiego powodu. Dopiero po 7 latach skontaktowałem się ponownie z Oddziałem Rękopisów z prośbą o odpowiedź na pytanie, które przecież mogłem zadać telefonicznie kilka lat wcześniej: czy wśród tych 24 rękopisów był choć jeden wspomniany przez Klaprotha jako napisany na czerwonym papierze. Dzięki uprzejmości p. Joanny Baster dowiedziałem się, że tak. Ponieważ pozwolono mojej córce sporządzić ich fotograficzną dokumentację, mogłem bez trudności upewnić się, że były to rękopisy pisane (i rysowane) przez Michała Boyma.

Odnalezione rękopisy obejmują kompletny tekst *Receptarum Sinensium Liber*, ale częściowo dotyczą także problematyki diagnostyki z tętna oraz chińskiej anatomii. Niestety, widoczne są tu rezultaty dość chaotycznej ingerencji zarówno w oryginal-

²³ Bo Mike Wenji, *Zhong-Xi Wenhua Jiaolu ji Zhongyi Xizhuan*, przeł. E. Kajdański, Zhang Zhen-huei, Zhang Xiping, Szanghaj 2013.

²⁴ M. Jaglarz, *Zbiory rękopisów i druków orientalnych z byłej Pruskiej Biblioteki Państwowej w Berlinie przechowywanych w Bibliotece Jagiellońskiej*, „Toruńskie Studia o Sztuce Orientu” 2008, t. 3, s. 49–52.

ne teksty Boyma, jak i w porządek ich ułożenia, co szerzej omawiam niżej. Są one zamieszczone w trzech oddzielnych zbiorach:

Ms. Sin. 11 to poza wszelkimi wątpliwościami ten sam rękopis, o którym wspominał Julius Klaproth, że został napisany na czerwonym papierze i który opisał pod numerem XII w rozdziale *Naturhistorische und Medizinische Werke*²⁵. Został on zaewidencjonowany w Bibliotece Berlińskiej pod tytułem *Tabulae anatomicae cum comment* ze względu na rzucające się w oczy rysunki anatomiczne – zarówno te odręczne Michała Boyma, jak i towarzyszące im drukowane, które służyły chińskim lekarzom jako materiał pomocniczy przy stosowaniu akupunktury i przyżegań (kauteryzacji). Doklejony fragment tekstowy zawiera ponadto drukowany artykuł *Anatomie in China*, opublikowany w 1899 r. i podpisany nazwiskiem Von W. Cohn. Autor posłużył się w nim rysunkiem Boyma ukazującym wewnętrzne narządy człowieka według chińskich autorów. Znacznie ważniejszą jego częścią jest jednak niewymieniony w tytule brudnopis *Medicamenta Simplicia*, na którego obecność zwrócił uwagę już Klaproth podczas pobytu w Berlinie w roku 1820, pisząc: „Hierauf folgt ein handschriftliches Verzeichnis Chinesischer Arzeneimittel, auf Rothem Papiere geschrieben, mit Andreas Cleyer's kurtzer Lateinischen Beschreibung, die auch in seiner Medicina Sinica abgedruckt ist”²⁶. Na wewnętrznej stronie okładki figuruje pieczęć z napisem: „Ex Biblioth. Regiae Berolinense”, na przeciwległej natomiast stronie odręczny zapis zawartości: „1. *Tabulae tres (quatuor) magnae*, 2. *Textus folia 12*; 3. *Tabulae minores octo*” oraz numer rękopisu (Ms. no. 11). Na następnych czterech kartkach znajdują się wspomniane drukowane tablice datowane na rok 1577 z doklejonym do pierwszej z nich odręcznym napisem: „*Rudis delineatio singulari partum humani corporis seu musculorum quos inter aut cauterium ad breve tempus adhibent, aut cum acu aurea candefacta partem affectam perforant*”. Ten napis został w całości przeniesiony później do *Specimen Medicinae Sinicae*, co każe przypuszczać, że uczynił to Andreas Cleyer. Na kolejnych stronach znajdują się informacje o chińskich lekach prostych z dokonanymi przez Boyma własnoręcznymi poprawkami, które zostały zamieszczone przez Andreasa Cleyera w *Specimen Medicinae Sinicae*. Brudnopis jest sporządzony na białym papierze i zawiera chińskie nazwy leków (lub roślin leczniczych) zarówno w portugalskiej romanizacji, jak i pisane chińskimi hieroglifami, które zostały usunięte z tekstu *Specimen Medicinae Sinicae*. Pod większością tych białych kartek znajdują się podklejone kartki czerwone (z przepisanyymi na czysto chińskimi hieroglifami, ale jeszcze bez wpisanego tekstu łacińskiego zamieszczonego w rękopisie). Piszę o tym z pewnym zażenowaniem i smutkiem – gdybym 7 lat temu miał odpowiedź na pytanie, czy był w Krakowie jakiś rękopis napisany na czerwonym

²⁵ J. Klaproth, *Verzeichnis der Chinesischen...*, s. 180.

²⁶ *Ibidem*, s. 180. To właśnie ta uwaga Klaprotha pozwoliła mi jeszcze w latach 80. skojarzyć zawarte w niej informacje (rękopiśmienna lista chińskich leków, czerwony papier, Andreas Cleyer i jego *Chińska medycyna*) z zaginionym rękopisem *Medicamenta Simplicia* Boyma. Jak widzimy, Klaproth, który *de facto* go odkrył, niestety go nie zidentyfikował. Zrobiłem to blisko 200 lat po jego badaniach w Berlinie.

papierze, nie straciłbym tyle czasu na identyfikację tych 289 leków prostych, gdyż w rękopisie są ich oryginalne nazwy pisane także chińskimi hieroglifami. Dosłownie podane na tacy. Ostatnią zwartą część rękopisu Ms. Sin. 11 stanowi zestaw 40 rysunków narządów wewnętrznych człowieka oraz odpowiadających im kanałów energii życiowej z ukazanymi na nich punktami dla akupunktury i kauteryzacji.

Ms. Sin. 15 to bardzo gruby zeszyt (brulion, na pierwszy rzut oka obejmujący ponad 200 kart), zszyty i oprawiony, ze skórzanym grzbietem, na którym wytłoczono tytuł *Herbarium Chinense*. Niestety, jest prawie pusty (zostały jedynie ślady po wydarciu kilkudziesięciu kart i szczątkowe trzy karty z dwoma rysunkami, z których jeden przedstawia korzeń żeńszenia, drugi zaś chińskiego zółwia o pancerzu brzuszonym stosowanym w chińskiej medycynie. Na jednej z nich zapisano tytuł wielkiej pracy farmaceutycznej z 1603 r. autorstwa Li Shizhenga. Zwraca uwagę intrygująca łacińska notka umieszczona nad tytułem: *In alii exemplari Herbarii magni externis involucris ita inscribitur* („W innym egzemplarzu *Wielkiego herbarium* na zewnętrznej oprawie jest taki sam napis”). Oznacza to, że istniał także drugi egzemplarz (lub być może drugi tom) tego „wielkiego herbarium” i że był on wypełniony treścią, a więc był komuś potrzebny. W moim przekonaniu tym kimś był Andreas Cleyer, który dwukrotnie przebywał w Japonii w charakterze zwierzchnika faktorii holenderskiej w Nagasaki (były to z reguły roczne pobyty) i dlatego był zobowiązany do wynajdywania nowych japońskich towarów do eksportu do Europy. Leki były na tej liście ważnymi i przynoszącymi największe zyski towarami, natomiast „herbaria” Boyma były mu w tej działalności bardzo przydatne.

Ms. Sin. 16 to z kolei z całą pewnością ten sam rękopis, który Klaproth opisał jako: *Ein kleiner folio band enthaltend x x x Me-kiue-fu-fang, oder die zum Buche Me-kiue das dem Wang-schu-bo beigelegt wird, gehörigen Recepte; auf rothem Papiere geschrieben*²⁷. Jest to liczące łącznie 66 stron rękopisu tłumaczenie Boyma chińskiego tekstu zatytułowanego *Majjue Fufang. Xi Jin Wang Shube Zhuan*. Rękopis został przygotowany przez Boyma w taki sposób, że tekst chiński został przepisany w tradycyjnym układzie pionowym, zaś obok każdego hieroglifu chińskiego umieścił on portugalskie transkrypcje pisane alfabetem łacińskim oraz tłumaczenia tych hieroglifów na łacinę. Był to niewątpliwie brudnopis, gdyż w *Specimen Medicinæ Sinicæ* chińskie hieroglify zostały już całkowicie pominięte, natomiast tekst tej pracy, zatytułowany *Auctoris Vam Xo Ho Pulsibus Explanatis Medendi regula* został już poprawiony i wydrukowany poziomo na sposób europejski. Nazwy chińskich leków prostych, wchodzących w skład poszczególnych receptur, zostały zapisane wyłącznie w brzmieniu portugalskim, co oczywiście podobnie jak w przypadku owych 289 leków prostych z *Medicamenta Simplicia* stanowiło w czasie publikacji książki duży problem identyfikacyjny²⁸. Na zakończenie

²⁷ J. Klaproth, *Verzeichnis der Chinesischen...*, s. 180.

²⁸ Ponieważ nie istniał jeszcze system klasyfikacji roślin Linneusza ani też łacińskie nazwy botaniczne umożliwiające ich szybką identyfikację.

warto jeszcze przytoczyć parę cytatów z przedmowy do *Receptarum Sinensium Liber* pozwalających na wyrobienie sobie poglądu o tym, co Boym chciał przekazać czytelnikom o chińskich lekach prostych i o ich złożonych recepturach:

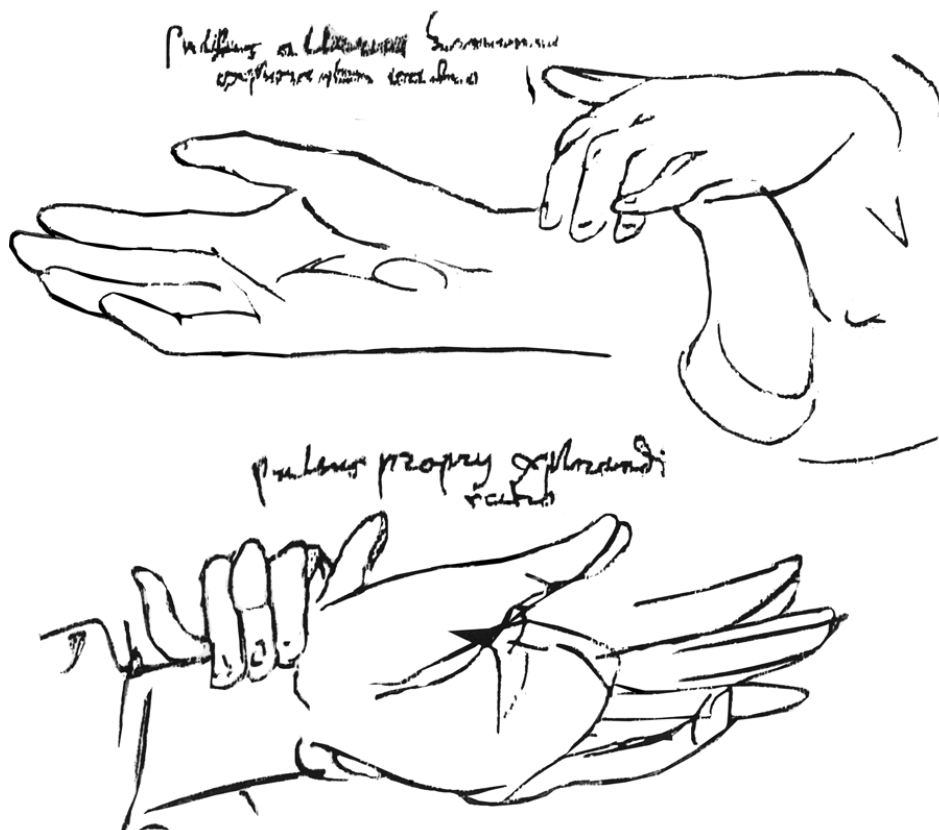
W książce tej zostały zamieszczone leki wykorzystywane przy leczeniu według diagnoz na podstawie pulsów, które starałem się sumiennie i dokładnie określić, aby mogła być przydatna dla konsultacji i jeżeli popełnione zostały błędy, to wystąpiły one wbrew moim zamiarom i wynikają głównie z mego braku doświadczenia. Wydaje się, że są również leki zupełnie nieznane i niemożliwe do zidentyfikowania i odnalezienia w księgach europejskich. Pragnąłem znaleźć jakieś remedium na te trudności i stąd propozycja opracowania herbarium chińskich leków, które są tam używane z uwzględnieniem ich zalet, w odpowiednich opisach oraz z zamieszczeniem ich rysunków. Jednakże choć tak długo zbierałem do tej pracy materiały, poświęcając temu swój wolny czas, wciąż jeszcze nie posiadam zbyt wielu rzeczy i jeżeli Bóg pozwoli, wykonam tę pracę. Kiedyś, gdy wyjeżdżałem z Chin do Europy i zatrzymałem się w Goa, będąc w posiadaniu dostatecznej ilości środków na swoje wydatki, chciałem, aby przysłali mi chińskie leki, których cały katalog tutaj załączam, aby móc je następnie omówić z Europejczykami i poznać z własnego doświadczenia podobne, równie skuteczne, którymi byłoby je można zastąpić. Ostatecznie pragnienie to w tamtym czasie nie było możliwe do zrealizowania. Chciałem nabyć te leki od kupców w Indiach lub w Makau i zatroszczyłem się, aby ich nazwy z tej książki zostały także napisane chińskimi hieroglifami. (...)

Wszystkie te sprawy powinno się dobrze konsultować z moją pracą, która zajęła mi dziesięć lat wśród innych moich zajęć i obowiązków, licznych i ciężkich. Wykorzystałem każdą wolną chwilę, co wszystko razem pozwoliło mi na sporządzenie tego, jak sądzę, wartościowego opracowania. Chwalmy więc, Czytelniku, Boga, który powołuje człowieka do życia i który, choć wyposażył nas w zalety naszej duszy, dał nam ciało śmiertelne, ale też podarował nam skuteczne leki dla jego leczenia²⁹.

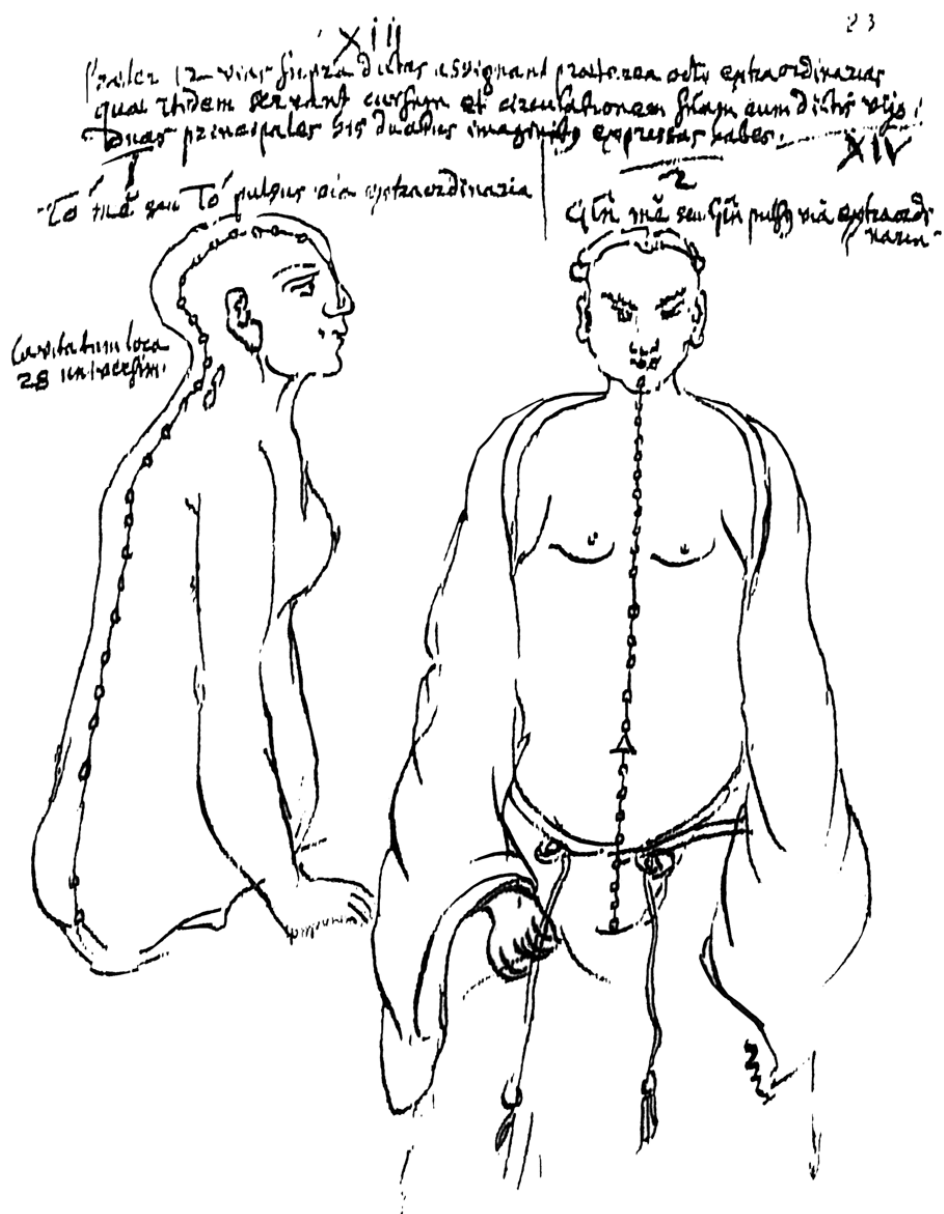
Boym doskonale zdawał sobie sprawę z faktu, że aby chińskie leki mogły mieć zastosowanie w Europie, nie wystarczyło określanie ich tylko alfabetem łacińskim, bez chińskich hieroglifów, ponieważ mogło to prowadzić do późniejszych błędów w ich identyfikacji i stosowaniu. Stąd jego troska o zapewnienie, aby ich nazwy były w jego rękopisach zapisane także chińskimi hieroglifami. Jestem przekonany, że zarówno „małe herbarium”, jak i to, co Boym zdążył przygotować do „wielkiego herbarium” (drugi egzemplarz i powyrywane strony z pierwszego), zostały przez Cleyera zabrane do Japonii i że z materiałów tych korzystali później też jego następcy w Nagasaki, znani ze swych botanicznych osiągnięć lekarze Kompanii: Engelbert Kaempfer, Karl Peter Thunberg i Philipp Franz Siebold³⁰. Zachowane w Bibliotece Jagiellońskiej rękopisy Boyma pozwalają moim zdaniem na dokładniejsze (i bardziej obiektywne) zbadanie, w jakim stopniu zostały one później przez tych autorów wykorzystane.

²⁹ M. Boym, *Clavis Medica...*, s. 10–12.

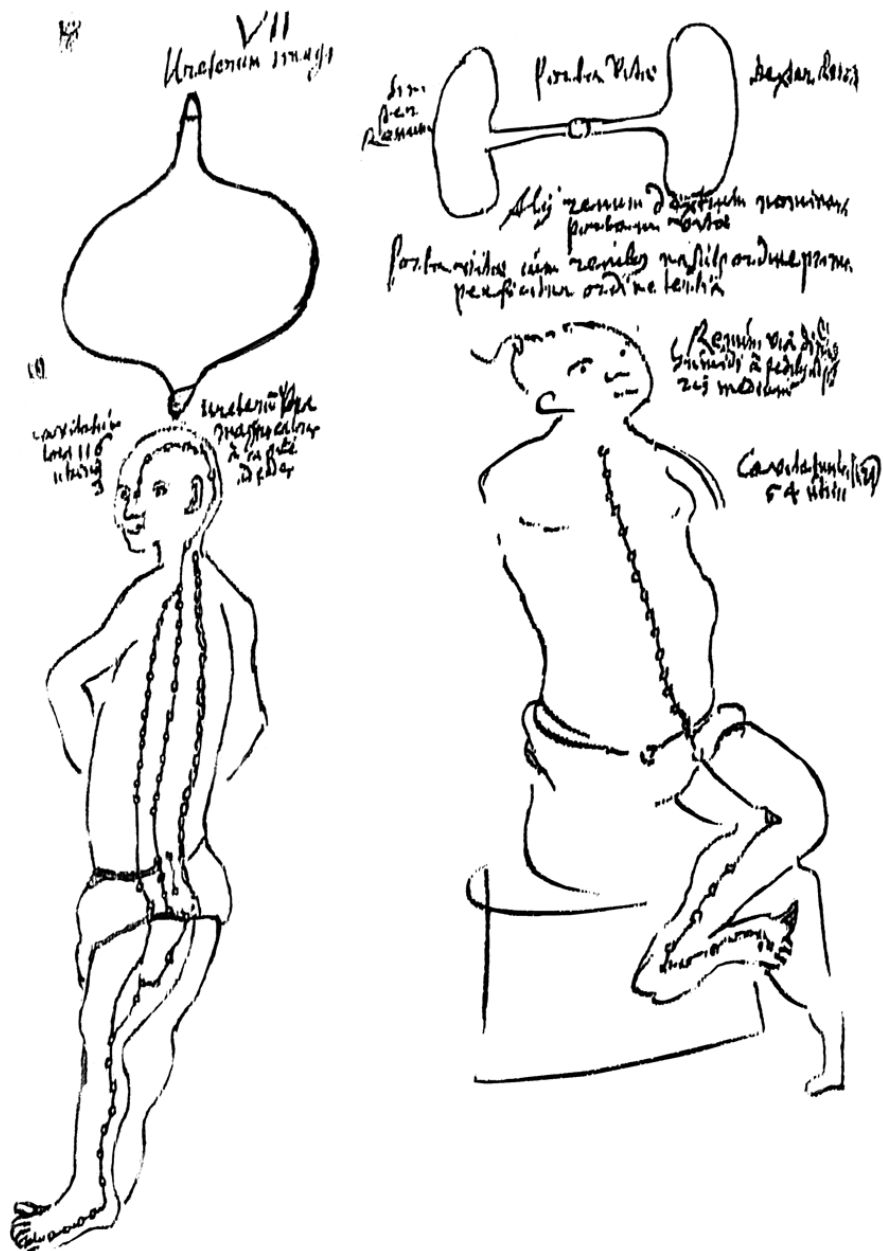
³⁰ E. Kajdański, *Michał Boym i „Plantarum Japonicarum” Engelberta Kaempfera*, „Farmacja Polska” 1987, nr 11; *idem*, „*Receptarum Sinensium Liber*” of Michel Boym, „JANUS Revue internationale de l’histoire des sciences, de la médecine de la pharmacie et de la technique” 1986–1990, vol. 73.

Ryc. 1. Biblioteka Jagiellońska, Ms. Sin. 11, Dwa odręczne rysunki Michała Boyma wskazujące metody pomiaru pulsu z trzema palcami przez lekarzy chińskiej medycyny tradycyjnej

Ryc. 2. Biblioteka Jagiellońska, Ms. Sin. 11, Odręczne rysunki Boyma z rękopisu jego pracy o chińskiej medycynie – *Medicus Siniens* przedstawiające dwa dodatkowe energetyczne kanały życiowe: *dumai* (kanał rządzący) oraz *renmai* (kanał funkcjonalny)

Ryc. 3. Biblioteka Jagiellońska, Ms. Sin. 11, Odręczne rysunki Boyma przedstawiające ludzkie narządy wewnętrzne: pęcherz i nerki z „bramą życia” i ich kanały energetyczne

臟腑明堂圖

經言心者。君主之官也。神明出焉。肺者。相傳之官。治節出焉。肝者。將軍之官。謀慮出焉。膽者。中正之官。決斷出焉。膻中者。臣使之官。喜樂出焉。脾胃者。倉廩之官。五味出焉。大腸者。傳道之官。變化出焉。小腸者。受盛之官。化物出焉。腎者。作強之官。伎巧出焉。三焦者。決瀆之官。水道出焉。膀胱者。州都之官。津液藏焉。氣化則能出矣。凡此十二官。不得相失也。

Ryc. 4. Biblioteka Jagiellońska, Ms. Sin. 11, Jedna z tabel Michała Boyma wydrukowana w 1577 r., która zawiera nazwy ludzkich narządów wewnętrznych i jest zatytułowana: Pełne [zang] i puste [fu] narządy

- 1) Tabulae ^{trici} ~~(quatuor)~~ ^{magis}
- 2) Textus ^{polia} 12.
- 3) Tubulae ^{maiores} octo.

Randis delineatio angularum partium humani corporis seu musculorum, quatuordecim aut caeterum ad breue tempus delibent aut punctu autro caudifacit partem affectam portant

正人明堂圖

1577

萬曆

丁丑新安

鶴泉吳崑陵正

許昌

伯仁滑壽著

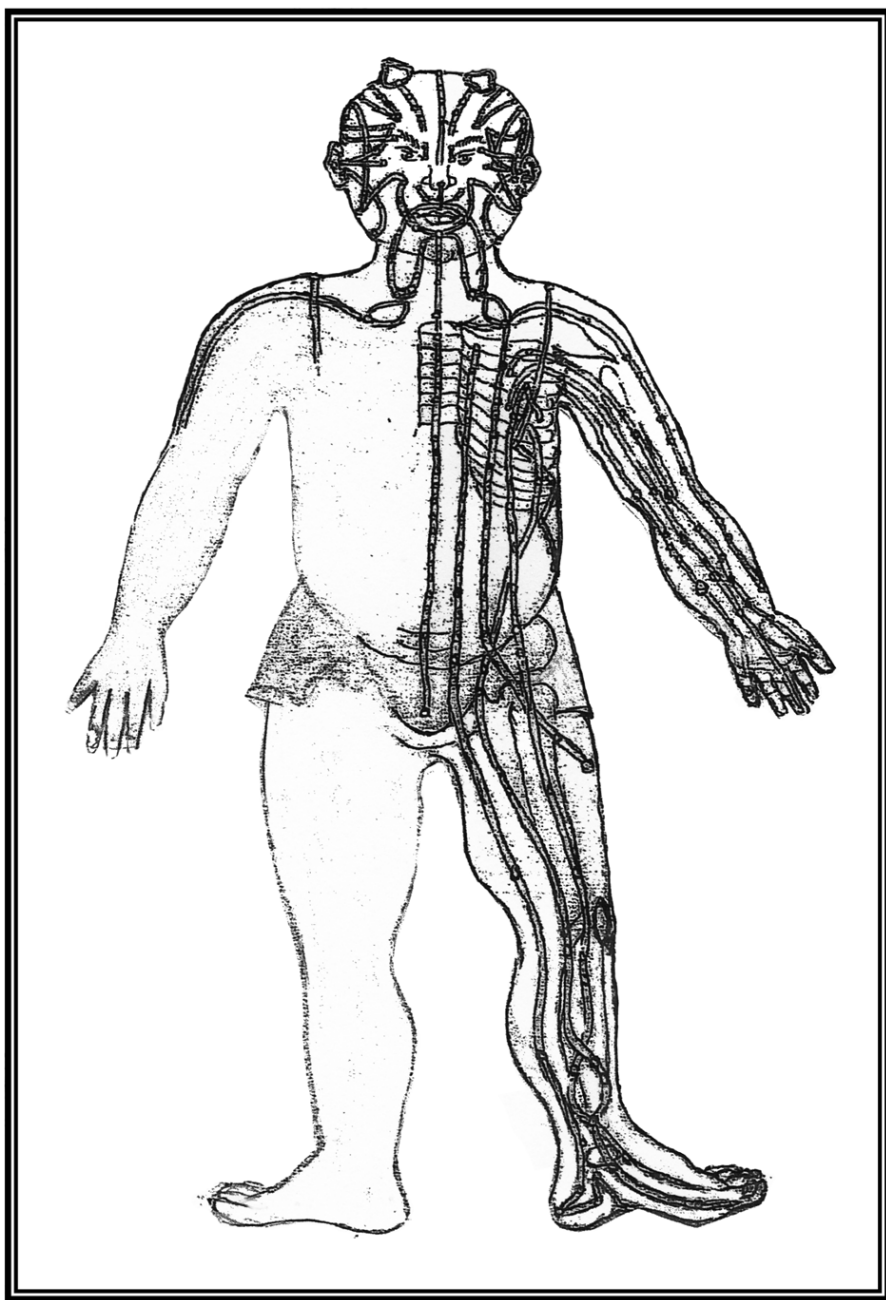
凡人兩手足各有三陰脈。三陽脈以合爲十二經也。手之三陰從臟走至手。手之三陽從手走至頭。足之三陰從頭下走至足。足之三陽從足上走入腹。絡脈傳注。周流不息。故經脈者。行血氣。通陰陽。以榮於身者也。其始從中焦注手太陰陽明。陽明注足陽明太陰。太陰注手少陰太陽。太陽注足太陽少陰。少陰注手心主少陽。少陽注足少陽厥陰。厥陰復還注手太陰。其氣常以平旦爲紀。以漏水下百刻。晝夜流行。與天同度。終而復始也。

手少陰心經終極泉穴終於火

手太陰肺經中府穴終於天池穴終於心包

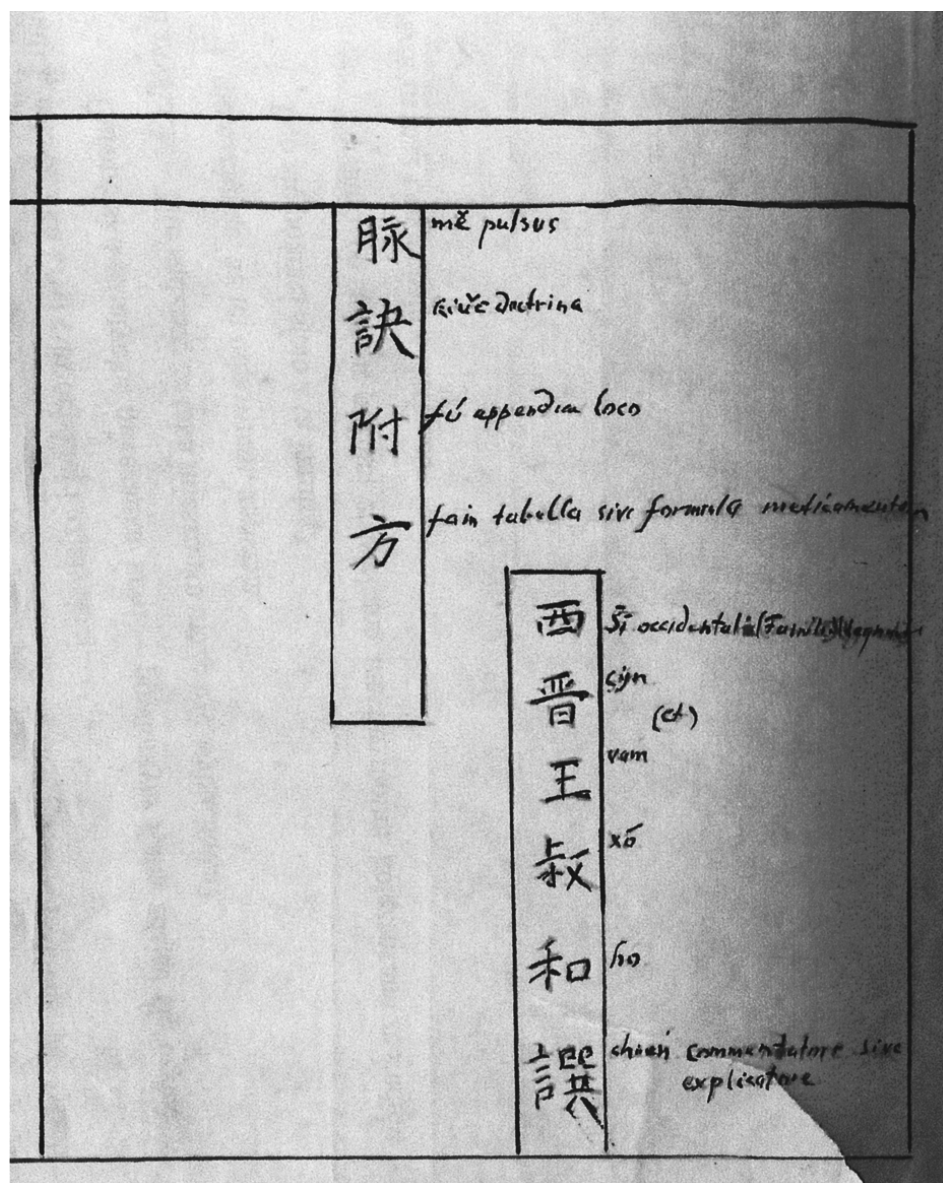
Ryc. 5. Biblioteka Jagiellońska, Ms. Sin. 11, Fragment innej tabeli odkrytej w dokumentach Boyma wskazującej sekwencję punktów do stosowania akupunktury i moksycucji, która służyła do pomocy lekarzom tradycyjnej medycyny chińskiej. Rok wydania (1597) w lewym górnym rogu napisany ołówkiem został dodany później, prawdopodobnie przez Juliusa Klaprotha (w rzeczywistości był to rok 1577 – piąty rok panowania Wanli – *dingchou*)

Ryc. 6. Biblioteka Jagiellońska, Ms. Sin. 11, Niedokończony rysunek odręczny zrekonstruowany przez Boyma i przedrukowany w *Specimen Medicinae Sinicae* (1682) bez przytoczenia źródła

Ryc. 7. Biblioteka Jagiellońska, Ms. Sin. 15, Pozostałości zniszczonego *herbarium magnum* Michała Boyma: 1) Strona tytułowa: *Sikiam Puencao Kanmu* (*Jijiang Bencamo Gangmu*) z łacińską inskrypcją; 2) Rysunek chińskiego żółwia *piekia* (*biejia*, pancerz *Amyda chinensis*); 3) rycina rośliny żeń-szenia i jej lokalnych substytutów (*renshen*, *Panax ginseng*)

Ryc. 8. Biblioteka Jagiellońska, Ms. Sin. 16, Strona tytułowa z rękopisu Michała Boyma zawierająca tytuł *Maijue Fufang* autorstwa Wang Shuhe

SUMMARY

MEDICUS SINICUS AND RECEPTARUM SINENSIIUM LIBER. ABOUT FINDING OF MICHAEL BOYM'S MEDICAL MANUSCRIPTS

In this article the Author presented – because of the necessity, in abbreviated form – the circumstances of the disappearance of medical manuscripts of one of the seventeenth-century pioneers of European sinology Michael Boym, and the circumstances of finding them in the collections of the former Prussian Library in Berlin. Some of these manuscripts has recently been found among Chinese manuscripts in the library of the Jagiellonian University in Cracow. The author has found several Chinese books, which served Boym to write his works about Chinese medicine.

HU CHUNHUA –
DOTYCHCZASOWA KARIERA I SZANSE NA AWANS

Obowiązujące od 2002 r. nieformalne reguły wyboru członków Stałego Komitetu Biura Politycznego Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Chin (KPCh) pozwalają podzielić grono najważniejszych postaci chińskiej sceny politycznej na grupy wiekowe, zgodnie z którymi będzie następować sukcesja władzy na odbywających się w pięcioletnich odstępach Ogólnokrajowych Zjazdach KPCh. Na najbliższym zjeździe, który zwołany zostanie za rok, do elitarnego grona członków Stałego Komitetu Biura Politycznego najprawdopodobniej zostanie włączonych co najmniej dwóch przedstawicieli tzw. szóstej generacji przywódców. Spośród tego grona jako potencjalnych następców Xi Jinpinga (习近平) i Li Keqiang (李克强) wymienia się najczęściej trzech polityków: Hu Chunhua (胡春华), Sun Zhengcaia (孙政才)¹ i Zhou Qiang (周强)². Hu Chunhua (ur. 1963 r.) to najbardziej obiecujący przedstawiciel szóstego pokolenia przywódców KPCh. Hu i Sun są na chwilę obecną jedynymi urodzonymi w latach 60. XX w. członkami Biura Politycznego KPCh, co naturalnie predestynuje ich do wejścia do grona członków Stałego Komitetu Biura Politycznego w 2017 r., a w dalszej perspektywie pozwala przypuszczać, że stworzą oni kolejny tandem rządzący po ustąpieniu duetu Xi-Li (najmłodszy członek Stałego Komitetu powołani w 2007 r.)³. W niniejszym artykule zostanie przedstawiona sylwetka pierwszego z wymienionych wyżej polityków oraz podjęta próba oceny jego dotychczasowej kariery i szans na dalszy polityczny awans.

¹ Były minister rolnictwa oraz szef partii w Jilinie; obecnie szef partii w Chongqing. Politycznymi patronami Sun Zhengcaia mają być natomiast Jia Qinglin, zausznik Jianga oraz były premier powiązany z *taizidang* Wen Jiabao. Sun, podobnie jak Hu, skorzystał na aferze korupcyjnej Bo, ponieważ w 2012 r. objął zwolnione przez skorumpowanego urzędnika stanowisko szefa partii w Chongqing.

² Od 2013 r. prezes Najwyższego Sądu Ludowego.

³ A. Miller, *Projecting the Next Politburo Standing Committee*, „China Leadership Monitor”, no. 49, <http://www.hoover.org/sites/default/files/research/docs/clm49am.pdf> (dostęp: 3.05.2016); Cheng Li, *A Biographical and Factional Analysis of the Post-2012 Politburo*, „China Leadership Monitor”, no. 41, <http://www.hoover.org/sites/default/files/uploads/documents/CLM41CL.pdf> (dostęp: 3.05.2016).

Dotychczasowa kariera⁴

Hu urodził się w wielodzietnej rodzinie rolniczej w wiosce Mayandun (马岩墩) położonej w prowincji Hebei⁵. W 1979 r. uzyskał najlepszy wynik maturalny w powiecie Wufeng (五峰县) i jako pierwszy uczeń w historii pochodzący z tego rejonu podjął studia na prestiżowym Uniwersytecie Pekińskim. W 1983 r. uzyskał dyplom ukończenia studiów w dziedzinie języka i literatury Chin, po czym, realizując zamiar podjęty jeszcze w czasie nauki, rozpoczął pracę w Departamencie Organizacyjnym komórki Ligi Młodzieży Komunistycznej w Tybecie (共青团西藏自治区委员会组织部)⁶. W tym okresie zawarł znajomość ze swym politycznym protektorem, późniejszym przewodniczącym ChRL, a ówczesnym przewodniczącym Ogólnochińskiej Federacji Młodzieży (中华全国青年联合会) Hu Jintao, co uzasadnia zaliczenie go do tzw. *tuanpai* (团派) – grupy członków KPCh powiązanych politycznie ze strukturami Związku Młodzieży Komunistycznej. Początkowo Hu Chunhua wykonywał proste prace biurowe, następnie od 1984 r. zajmował się redagowaniem partyjnej gazetki młodzieżowej, by od 1985 r. zarządzać restauracją „Lhasa”. W 1987 r. powierzono mu stanowisko wiceprzewodniczącego Tybetańskiego Komitetu Związku Młodzieży Komunistycznej (西藏共青团委副书记), a w 1990 r. został najmłodszym urzędnikiem szczebla wicedepartamentalnego (副厅级) w całych Chinach. W 1992 r. Hu Chunhua objął urząd wicekomisarza obszaru Linzhi (林芝地区行署副专员), w którym rozwiązywał problemy dotyczące produkcji herbaty i budowy infrastruktury. W grudniu 1992 r. został wybrany na sekretarza Tybetańskiego Komitetu Związku Młodzieży Komunistycznej (awansował tym samym na szczebel departamentu), a w maju 1993 r. wybrano go na członka Komitetu Centralnego Związku Młodzieży Komunistycznej trzynastej kadencji. Hu zajmował się w tym czasie pozyskiwaniem środków finansowych na rzecz Funduszu Rozwoju Młodzieży (青少年发展基金会). W ciągu kilku lat wraz ze współpracownikami udało mu się zebrać ponad 10 mln yuanów. W 1995 r. powtórnie wysłano go w teren. Młody polityk objął funkcję komisarza i wicesekretarza Komitetu Partyjnego obszaru Shannan (行署专员, 山南地委副书记).

Od września 1996 r. Hu pobierał nauki w Centralnej Szkole Partyjnej, po czym powrócił do Tybetu, gdzie kontynuował wykonywanie obowiązków urzędniczych. Od grudnia 1997 r. pochodzący z prowincji Hebei polityk pracował w stołecznym Sekretariacie Ligi Młodzieży Komunistycznej (共青团书记处), gdzie odpowiadał za propagandę i pracę ideologiczną wśród młodzieży, a także redagował czasopisma

⁴ Informacje o dotychczasowym przebiegu kariery Hu Chunhua zostały zaczerpnięte z: Wei Yu, 胡春华: 人生路上的成绩单写满高分 (上篇, 下篇), 财经界2011年9月, s. 84–95.

⁵ Jego pochodzenie umiejscawia go poza tzw. *taizhidang* – frakcją książąt – potomków rewolucjonistów, na której czele stoi Xi Jinping.

⁶ Hu uczęszczał na lektoraty języka tybetańskiego i uprawiał biegi długodystansowe, by przygotować się do warunków panujących w Tybecie.

partyjne: „Chińska Młodzież” (中国青年报) oraz „Chińskie Dzieci” (中华儿女). Pełnił również funkcję wiceprzewodniczącego Ogólnochińskiej Federacji Młodzieży 全国青联副主席. Jego pobyt w stolicy został zwieńczony kształceniem w Centralnej Szkole Partyjnej w zakresie międzynarodowych stosunków ekonomicznych. Po 3 latach spędzonych w Pekinie Hu powtórnie udał się do Tybetu, gdzie obejmował kolejno stanowiska: członka Stałego Komitetu Tybetańskiego Regionu Autonomicznego (TRA) (lipiec 2001 r.), wiceprzewodniczącego Stałego Komitetu TRA (marzec 2003 r.) oraz wicesekretarza Komitetu Partyjnego (początek 2005 r.). Zebrał pochlebne opinie za umiejętne stymulowanie wzrostu gospodarczego, skuteczne kontrolowanie tybetańskiego podziemia niepodległościowego oraz pobudzanie osadnictwa hanowskiego w rejonie.

W 2006 r. Hu Chunhua powrócił do Pekinu, by wykonywać obowiązki związane z powierzonym mu stanowiskiem pierwszego sekretarza Ligi Młodzieży Komunistycznej (共青团中央书记处第一书记). Funkcję tę piastował do marca 2008 r., kiedy to objął stanowiska wicegubernatora (a następnie gubernatora) i wicesekretarza Komitetu Partyjnego swej rodzinnej prowincji Hebei. Był w owym czasie najmłodszym gubernatorem w całej Chińskiej Republice Ludowej. Krótco po objęciu przez Hu powyższych urzędów wybuchł skandal mleczarski dotyczący niedozwolonej działalności koncernu Sanlu (三鹿集团) z siedzibą w Shijiazhuang (石家庄). Koncern wprowadził do obrotu mleko w proszku dla dzieci zawierające substancje trujące, które wywoływały zaburzenia pracy nerek. Hu Chunhua dzięki swej błyskawicznej, zdecydowanej reakcji i powiązaniom z ówczesnym pierwszym sekretarzem KPCh Hu Jintao uniknął jednak negatywnych konsekwencji, które mogłyby utrudnić mu dalszy awans. Doświadczenie zdobyte przez Hu w zarządzaniu prowincją o rozwiniętym przemyśle ciężkim oraz w reagowaniu na sytuacje kryzysowe miało okazać się bezcenne przy wykonywaniu kolejnego politycznego zadania, jakie władze centralne powierzyły młodemu politykowi.

Na 17 zjeździe partyjnym w 2007 r. Hu Chunhua został powołany w skład Komitetu Centralnego KPCh⁷. W listopadzie 2009 r. Hu przeniesiono do Mongolii Wewnętrznej, gdzie mianowano go na stanowiska sekretarza Partii i przewodniczącego Zgromadzenia Ludowego Mongolii Wewnętrznej (które objął dopiero w 2010 r.). Prowincja ta charakteryzowała się niezwykle dynamicznym wzrostem PKB, co wynikało z intensywnej eksploatacji złóż surowców naturalnych znajdujących się na jej obszarze. W Mongolii Wewnętrznej Hu Chunhua postawił sobie za główny cel zwalczanie nierówności społecznych spowodowanych niekontrolowanym wzrostem gospodarczym oraz przyczynami geograficznymi, które wpłynęły

⁷ Był to krok podjęty przez Hu Jintao, który chciał zapewnić sobie wpływ na kształt przyszłego kierownictwa KPCh. Na zjeździe w 2007 r. do Stałego Komitetu Biura Politycznego KC KPCh powołano bowiem Xi Jinpinga i Li Keqiang, a więc nowy tandem rządzący. W. Lam, *Hu Jintao Picks Core Sixth-Generation Leaders*, „China Brief” vol. 9, issue 10, [http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews\[tt_news\]=34988#&tx_gNEc35ZX](http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews[tt_news]=34988#&tx_gNEc35ZX) (dostęp: 3.05.2016).

na ukształtowanie się podziału obszaru prowincji na bogaty i zasobny Zachód (tzw. Złoty Trójkąt 金角 – miasta Hohhot, Baotou i Ordos) oraz biedny Wschód. Hu podkreślał przy tym jakość wzrostu gospodarczego, krytykując ostro urzędników koncentrujących się jedynie na podwyższaniu wskaźników liczbowych.

Młody sekretarz podejmował w szczególności działania zmierzające do poprawy warunków bytowych ludności mniej zamożnej – rolników i pasterzy, a także zapewnienia dostępu do owoców wzrostu gospodarczego zwykłym mieszkańcom prowincji. Dynamiczny rozwój przemysłu (przede wszystkim górnictwa, hutnictwa i przemysłu chemicznego) wywołał różnorodne problemy ekologiczne (m.in. niszczenie pastwisk, zanieczyszczenie powietrza), które Hu w miarę swych możliwości próbował zwalczać. Polityk starał się również przeciwdziałać wyzyskiwaniu lokalnej społeczności przez państwowe przedsiębiorstwa wydobywcze, które, wykorzystując dążenie lokalnych urzędników do osiągnięcia jak najlepszych wyników gospodarczych, zawierały preferencyjne dla siebie umowy. Mimo powyższych działań Hebejczyk wkrótce musiał stawić czoła kolejnym wyzwaniom.

W maju 2011 r. wybuchły bowiem w Mongolii Wewnętrznej protesty o podłożu etnicznym, spowodowane bezpośrednio śmiercią dwóch mężczyzn – pasterza i jednego z uczestników demonstracji przeprowadzanej przed fabryką, którzy zostali potrąceni odpowiednio przez ciężarówkę i przez wózek widłowy⁸. Wśród pośrednich przyczyn wybuchu protestów można wymienić tarcia między Hanami a społecznością mongolską spowodowane rzekomym wyzyskiem ludności mongolskiej przez przedsiębiorstwa wydobywcze zarządzane przez Hanów, niszczenie środowiska naturalnego za sprawą rozwijającego się przemysłu ciężkiego oraz ogólne niezadowolone społeczeństwo wiejskich z polityki rządowej. Hu Chunhua również w tym przypadku zareagował w sposób zdecydowany i niezwłocznie udał się z oficjalną wizytą do Xilinhot, głównego ogniska protestów, gdzie obiecał protestującym wypłatę odszkodowań dla rodzin ofiar i ukaranie sprawców śmierci dwóch mężczyzn, a także zobowiązał się do zakupu podręczników i udzielenia zwolnień z czesnego uczniom narodowości mongolskiej. Zapewnił również, że przeznaczy dodatkowe środki finansowe na rozwój transportu, rolnictwa i ochronę środowiska w rejonie, a także zarządził wdrożenie wzmożonych środków bezpieczeństwa w prowincji.

W październiku 2012 r. polityk został powołany w skład Biura Politycznego KPCh⁹. W grudniu tego samego roku powierzono mu zaś funkcję sekretarza Partii prowincji Guangdong (广东). Na południu podjął działania antykorupcyjne mające

⁸ A. Jacobs, *Anger Over Protesters' Deaths Leads to Intensified Demonstrations by Mongolians*, „The New York Times”, 30.05.2011, <http://www.nytimes.com/2011/05/31/world/asia/31mongolia.html> (dostęp: 3.05.2016).

⁹ Ten ruch można postrzegać jako realizację ostatniego zalecenia przewodniczącego Hu Jintao przed jego ustąpieniem z urzędu i swego rodzaju wynagrodzenie lojalności Hu Chunhua, jaką okazał w czasie afery Bo Xilaia. Hu pierwotnie zamierzał obsadzić Li Keqiang na stanowisku sekretarza generalnego, lecz w obliczu niepowodzenia tego planu zdecydował o powołaniu

na celu wyeliminowanie z kadr partyjnych tzw. *luoguan* (裸官) – urzędników, których rodziny przebywają na stałe za granicą i pozostają na ich utrzymaniu. Hu zajął się także zwalczaniem prostytucji w rejonie miasta Dongguan (东莞), w którym wedle doniesień prasowych swą działalność miało prowadzić nawet 300 tys. prostytutek¹⁰. Zarządził przeprowadzenie kodyfikacji przepisów antykorupcyjnych oraz upubliczniał informacje dotyczące skorumpowanych urzędników. W czasie jego rządów aresztowano szefa KPCh w Kantonie (广州), stolicy prowincji. Takie zdecydowane włączenie się w kampanię antykorupcyjną można odczytywać jako gest lojalności wobec ówczesnie nowo wybranego przewodniczącego ChRL Xi Jinpinga¹¹.

W zakresie polityki ekonomicznej Hu Chunhua do pewnego stopnia kontynuuje działania swego poprzednika Wang Yanga (汪洋), który dążył do przeniesienia przemysłu niskich technologii poza obszar Deltę Rzeki Perłowej, jednocześnie wspierając rozwój przemysłu wysokich technologii (tzw. strategia opróżniania klatki i wpuszczania odpowiednich ptaków – 腾笼换鸟). Jednak na tym podobieństwa pomiędzy politykami się kończą. Hebejczyk, odmiennie niż w czasie pełnienia urzędu w Mongolii Wewnętrznej i w opozycji do stanowiska zajmowanego przez swego poprzednika w Guangdong, kładzie bowiem główny nacisk na zapewnienie wysokich wskaźników rozwoju gospodarczego¹².

Hu podkreśla przede wszystkim konieczność skutecznego i szybkiego implementowania reform, co odróżnia go od przebojowego i liberalnego Wang, który bezpośrednio po objęciu urzędu nie stronił od składania niezwykle odważnych zapewnień. Hu jest w swych wystąpieniach publicznych i działaniach wyważony, bowiem nie stara się za wszelką cenę likwidować małych i średnich przedsiębiorstw, opowiadając się raczej za umiarkowaną restrukturyzacją gospodarki. Stosunkowo skromny początek jego urzędowania w prowincji Guangdong to oznaka roztropności młodego polityka, świadomego spoczywających na nim obowiązków i starającego się przede wszystkim nie powtórzyć błędów poprzednika¹³.

Hu Chunhua do Biura Politycznego, co pozwoliło mu zachować wpływ na obsadę partyjnego kierownictwa po zakończeniu kadencji Xi Jinpinga.

¹⁰ W skandal zamieszani byli politycy najwyższego szczebla, których sutenerzy i prostytutki pozostający w zmowie z miejscową policją szantażowali i zmuszali do płacenia haraczy pod groźbą ujawnienia kompromitujących nagrań. Heng He, *What Made Dongguan China's Sex Capital*, „Epoch Times” 19.02.2014, <http://www.theepochtimes.com/n3/516644-what-made-dongguan-chinas-sex-capital/> (dostęp: 3.05.2016).

¹¹ Fei Yu, 胡春华紧跟习近平广东打虎成绩第一, „Aboluowang”, 27.08.2015, <http://www.aboluowang.com/2015/0827/604256.html> (dostęp: 3.05.2016).

¹² Mimi Lau, *Guangdong party chief Hu Chunhua vows to stick with existing policies*, „South China Morning Post”, 18.01.2013, <http://www.scmp.com/news/china/article/1130603/guangdong-party-chief-hu-chunhua-vows-stick-existing-policies> (dostęp: 3.05.2016).

¹³ Mimi Lau, *All eyes on Hu Chunhua as he takes over as Guangdong party chief*, „South China Morning Post”, 20.12.2012, <http://www.scmp.com/news/china/article/1108542/all-eyes-hu-chunhua-he-takes-over-guangdong-party-chief> (dostęp: 3.05.2016).

Reformatorskie zapędy Wanga, jego starannie pielęgnowany wizerunek medialny i opinia liberala to, jak się wydaje, główne czynniki, które zaważyły na decyzji o niepowołaniu go w skład Stałego Komitetu. Hu niewątpliwie zdaje sobie sprawę z faktu, że wdrażanie radykalnych reform i realizowanie autorskich zamysłów politycznych mogłoby zostać uznane przez partyjne kierownictwo za przejaw krnąbrności i politycznego gwiazdorstwa spod znaku pogrążonego w niesławie Bo Xilaia (薄熙来). Woli zatem działać rozważnie i stopniowo, bez podejmowania gwałtownych ruchów. Jednak zbyt daleko posunięta ostrożność może być odbierana na niekorzyść Hu i przekreślić jego szanse na awans do Stałego Komitetu Biura Politycznego, czego symptomy powoli zaczynają się uwidaczniać¹⁴.

Obejmując władzę nad prowincją Guangdong, Hu znalazł się bowiem w niezwykle delikatnym położeniu. Prowincja ta stanowi swoistą „trampolinę” do najwyższych urzędów w państwie¹⁵. Kluczem do zdobycia zaufania przywódców w Pekinie jest skrupulatna realizacja partyjnych zaleceń i pokora, której politykowi z pewnością nie brakuje. Po raz pierwszy w karierze Hu decydujące dla awansu są jednak również wyniki gospodarcze. Guangdong – prowincja ludna i bogata – wydaje się więc ostatecznym sprawdzianem przygotowanym dla tego polityka przez partyjnych decydentów. Wyzwania ekonomiczne, z którymi hebejczyk musi się mierzyć, to między innymi restrukturyzacja kantońskiej gospodarki opartej na eksporcie, redukcja nierówności między obszarem delty Rzeki Perłowej a pozostałymi częściami prowincji i utrzymanie przez Guangdong pozycji chińskiego lidera gospodarczego, czemu zagraża rosnąca pozycja Jiangsu. Jak jednak wynika z doniesień, ostatecznie z wyzwań Hu najpewniej nie będzie w stanie podolać, gdyż Jiangsu ma szansę prześcignąć Guangdong już w przyszłym roku. Wydaje się, że opiewające na prawie 670 mld yuanów inwestycje infrastrukturalne, którymi Hu chciał pobudzić rozwój gospodarczy w prowincji, nie przyniosły zadowalających rezultatów, a przedsiębiorczość prywatna, napędzająca rozwój Jiangsu, nie rozwija się wystarczająco dynamicznie w Guangdongu¹⁶.

¹⁴ W. Lam, *Hu Jintao's Sixth Generation Protégés Play Safe to Ensure Promotion*, „China Brief”, vol. 12, issue 9, [http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews\[tt_news\]=39303&tx_ttnews\[backPid\]=589#.Vx_gNEe35ZX](http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews[tt_news]=39303&tx_ttnews[backPid]=589#.Vx_gNEe35ZX) (dostęp: 3.05.2016).

¹⁵ Mimi Lau, *Hu Chunhua: Heading to the top via Guangdong?*, „South China Morning Post”, 27.03.2013, <http://www.scmp.com/news/china/article/1200382/hu-chunhua-heading-top-guangdong> (dostęp: 3.05.2016).

¹⁶ Li Jing, *Hu Chunhua's 670b plan to develop Guangdong's backwaters*, „South China Morning Post”, 17.08. 2013, <http://www.scmp.com/news/china/article/1297317/hu-chunhuas-y670b-plan-develop-guangdongs-backwaters> (dostęp: 3.05.2016); Mimi Lau, *Guangdong struggles to keep top spot as China's economic powerhouse while Jiangsu closes in*, „South China Morning Post”, 24.01.2016, <http://www.scmp.com/news/china/policies-politics/article/1904755/guangdong-struggles-keep-top-spot-chinas-economic> (dostęp: 3.05.2016).

Podsumowanie

Hu jest politykiem mało przebojowym (na sesji Ogólnochińskiego Zgromadzenia Przedstawicieli Ludowych w 2013 r. odpowiedział na zaledwie jedno pytanie dotyczące samopoczucia zadane przez dziennikarza państwowej agencji Xinhua), ostrożnym, ceniącym prywatność, karnym i lojalnym wobec partii. Bywa wiązany z byłym przewodniczącym Hu Jintao nie tylko z uwagi na podobieństwa charakterologiczne, ale także ze względu na zbliżony przebieg kariery obu polityków (działalność w Związku Młodzieży Komunistycznej, praca w Tybecie). Obaj podkreślają też konieczność lepszej redystrybucji dochodu narodowego w celu wyrównywania warunków bytowych mieszkańców bogatych obszarów nadmorskich i biednego interioru.

Opinie o liberalnym światopoglądzie Hu wydają się nieuzasadnione, gdyż jego poglądy polityczne nadal w znacznej mierze pozostają zagadką. W swej dotychczasowej karierze dał się poznać jako zręczny zarządca i skrupulatny wykonawca odgórnych zaleceń, ukierunkowany przede wszystkim na zdobywanie coraz wyższej pozycji w partyjnych strukturach. Podczas urzędowania w prowincji Guangdong (sprawa *Southern Weekly* – 南方周末) ograniczył wolność prasy, w Tybecie i Mongolii skutecznie rozwiązywał konflikty na tle etnicznym i zasiedlał obszary tych prowincji ludnością hanowską. Ma niewątpliwy talent do rozwiązywania sytuacji kryzysowych i dobrze radzi sobie w prowincjach wrażliwych politycznie (z wyjątkiem problemu środowiska naturalnego). Natomiast na każdym etapie politycznej kariery Hu (może poza początkowym urzędowaniem w Tybecie) pojawiały się okoliczności budzące zastrzeżenia do jego osoby. W prowincji Hebei była to afera mleczarska, w Mongolii Wewnętrznej – zanieczyszczenie środowiska i protesty na tle etnicznym, wreszcie w Guangdong, jak wynika z ostatnich doniesień, są to trudności ze skutecznym zarządzaniem problemami natury ekonomicznej, środowiskowej i społecznej w kontekście wielkiej prowincji.

Po objęciu urzędu Hu Chunhua gorliwie współpracował z Xi Jinpingiem w kampanii antykorupcyjnej wymierzonej przeciwko ludziom Jiang Zemina, tzw. *jiangpai* (江派). Wykazał się też, jak wspomniano, lojalnością podczas kryzysu politycznego wywołanego przez Bo Xilaia, a następnie Zhou Yongkanga (周永康). Kluczem do dalszego politycznego awansu dwójki „młodych zdolnych” wydaje się zdobycie względów obecnego przewodniczącego ChRL Xi Jinpinga¹⁷. Xi przed swym wyborem i tuż po nim ściśle współpracował z byłym przewodniczącym Hu Jintao w celu ograniczenia wpływów grupy Jianga, co dało asumpt do przypuszczeń, że nowy przewodniczący będzie w przyszłości respektował zalecenia Hu co do obsady stanowisk państwowych. Jednak w obliczu wydarzeń z ostatnich kilku miesięcy zasadne wydaje się postawienie tezy, że Xi Jinping uniezależnił się politycznie zarówno

¹⁷ Fei Yu, 习掌控十九大拍板权胡春华冲刺向习核心看齐图, „Aboluowang”, 11.03.2016, <http://www.aboluowang.com/2016/0311/705826.html> (dostęp: 3.05.2016).

od *tuanpai*, jak i od *jiangpai*, a decyzje personalne będzie podejmował samodzielnie. Dalszy przebieg kariery Hu Chunhua stoi więc pod znakiem zapytania¹⁸. Wydaje się, że Hu z jednej strony padł ofiarą zmiany politycznej koniunktury, która pozbawiła go patronatu Hu Jintao, a z drugiej nie podolał wyzwaniu kierowania wymagającą restrukturyzacji gospodarką bogatej prowincji, paradoksalnie w tym samym czasie podejmując ryzykowne i anachroniczne środki (inwestycje infrastrukturalne) i zachowując nadmierną ostrożność. Warto zauważyć, że wyzwania restrukturyzacyjne, którym miał za zadanie stawić czoła Hu Chunhua w mikroskali prowincji Guangdong, rysują się obecnie przed całymi Chinami. Wydaje się, że jego porażka na tym polu, jak również potrzeba obsadzenia najwyższych stanowisk w państwie przedstawicielami środowisk związanych z *taizhidang* mogą przesądzić o podjęciu przez Xi Jinpinga decyzji o odsunięciu Hu na boczny tor chińskiej polityki.

SUMMARY

HU CHUNHUA – THE CURRENT CAREER AND PROMOTION PROSPECTS

The article aims to describe the political career of one of the most promising members of the so-called sixth generation of Chinese leaders, Hu Chunhua. Hu, a *protégé* of the former Secretary Hu Jintao, is currently a strong candidate for a place in the Standing Committee of the CPC's Politburo, whose members will be officially appointed next year. However, there are several indications that Hu's political future may not look as bright as in 2012, at the beginning of Xi Jinping's first term of office. The conclusion of the paper therefore aims to critically assess Hu Chunhua's chances of future promotion in the context of the changing political *status quo*.

¹⁸ Duruo Wang, 胡春华进党委一软肋被爆出图, „Aboluowang”, 3.03.2016, <http://www.aboluowang.com/2016/0310/705486.html> (dostęp: 3.05.2016).

REBUBLIKA CHIŃSKA NA TAJWANIE – PYTANIE O STATUS PRAWNOMIĘDZYNARODOWY

Republika Chińska na Tajwanie jest specyficznym podmiotem prawa międzynarodowego, gdyż po kilkudziesięciu latach funkcjonowania status formalnoprawny wyspy pozostaje nieuregulowany. Zgodnie z klasyczną koncepcją państwa Georga Jellinka Tajwan spełnia wszystkie trzy wymogi konieczne do uznania go za organizm państwowy. Jednak w sytuacji, gdy prawo i stosunki międzynarodowe stały się bardzo skomplikowane i rozwinięte, nie jest to wystarczającym warunkiem do uznania Republiki Chińskiej na Tajwanie za pełnoprawny podmiot stosunków międzynarodowych. Konieczne jest bowiem uznanie dyplomatyczne przez społeczność międzynarodową, które Republika Chińska utraciła w drugiej połowie XX wieku. Ze względu na położenie geopolityczne, a także uwarunkowania historyczne Tajwan od wieków stanowił ważny punkt strategiczny w polityce zagranicznej innych państw, z czasem stając się kartą przetargową w rękach wielkich mocarstw.

Obecnie w skład Republiki Chińskiej – poza główną wyspą zajmującą największy obszar lądowy pomiędzy Japonią a Filipinami, która dziś stanowi prowincję chińską, a niegdyś była określana mianem Formoza, tj. cudowna wyspa¹, należy 85 innych wysp, w tym najbardziej znane: Kinmen, Matsu i Peskadory, zwane inaczej Wyspami Rybackimi². Za pierwszych znanych mieszkańców Tajwanu uważa się Aborygenów, należących do austronezyjskiej grupy etnicznej. Początki kolonizacji chińskiej są datowane na VII lub VIII w., tj. na okres dynastii Tang. Za panowania dynastii Ming Tajwan został już poddany jurysdykcji chińskiej i włączony do prowincji Fucien. W XVII w. swoje osady na Tajwanie zakładali Portugalczycy i Hiszpanie, którzy jednak szybko zostali wyparci przez Holendrów. To właśnie Holendrzy byli pierwszymi Europejczykami, którzy od 1624 r. po klęsce na Peskadorach próbowali zagospodarować Tajwan, przypieczętowując tym samym swoje panowanie na wyspie. Uważany za bohatera narodowego Cheng Ch'eng-kung z pomocą niewielkiej armii wyparł Holendrów z wyspy, którą wkrótce przekazał na ponad 200 lat pod panowanie mandżurskie. W tym czasie na Tajwanie wybuchały dziesiątki rebelii i buntów o charakterze antymandżurskim, jak również dochodziło do starć między klanami, co ułatwiała Mandżurom utrzymywanie i sprawowanie władzy.

¹ Nazwa Formoza została przyjęta przez portugalskich żeglarzy.

² R. Sławiński, *Historia Chin i Tajwanu*, Warszawa 2002, s. 134.

Dzięki wojnie francusko-chińskiej o Wietnam na dworze chińskim uświadomiono sobie znaczenie Tajwanu, co doprowadziło do przekształcenia go w samodzielną prowincję w 1885 r. i przyczyniło się do zapoczątkowania wielu reform. Przełomowym punktem w historii Tajwanu był wybuch wojny chińsko-japońskiej o Koreę. Konflikt zakończył się klęską wojsk chińskich i podpisaniem 17 kwietnia 1895 r. pomiędzy Cesarstwem Japonii a Cesarstwem Chin traktatu z Shimonoseki, na mocy którego Tajwan, Pescadory, a początkowo również półwysep Liadong zostały oddane we władanie japońskie. Tajwańczycy nie byli jednak informowani o treści rokowañ i gdy władze chińskie opuściły wyspę po formalnym, aczkolwiek niefaktycznym przekazaniu władzy Japończykom, proklamowano utworzenie niezależnej Demokratycznej Republiki Tajwanu, która, mimo że upadła po interwencji japońskiej w następnym roku, stanowiła pierwszą republikę w Azji³. Narzucony Chińczykom traktat z Shimonoseki nigdy nie został przez nich uznany i do dziś jest uważany za jedno z największych upokorzeń, jakich doświadczyli, bowiem stało się to za sprawą Japonii uważanej za chińskiego „ucznia” w dziedzinie cywilizacji i państwowości.

Na mocy traktatu Tajwan na prawie 50 lat został oddany we władanie Japonii. Jednakże deklaracja przyjęta w Kairze w 1943 r., włączona następnie do tzw. proklamacji poczdamskiej z 1945 r., w której określono następstwa bezwarunkowej kapitulacji Japonii, doprowadziła do przywrócenia Tajwanu pod administrację chińską i wkrótce potem ogłoszenia go prowincją Chin⁴. W tym czasie status wyspy Tajwan i wysp przybrzeżnych był jednoznacznie uregulowany i nie nastroczał żadnych trudności na gruncie stosunków międzynarodowych.

Przywołanie tych faktów jest o tyle istotne, że obecnie władze Chin podkreślają doniosłość zgody społeczności międzynarodowej i wielkich mocarstw na funkcjonowanie Tajwanu jako niezbywalnej części Chińskiej Republiki Ludowej (ChRL), gdyż jest ona jedynym uznanym przez prawo międzynarodowe państwem chińskim⁵. W istotny sposób sytuację skomplikowały jednak dwa wydarzenia o dużym znaczeniu międzynarodowym – wybuch wojny domowej w Chinach zakończonej w 1949 r., jak również wojna w Korei w 1950 r.

Kryzys polityczny na kontynencie pod koniec pierwszej połowy XX w. był wynikiem powszechnego niezadowolenia z polityki prowadzonej wobec Japończyków przez osłabionego Chiang Kai-sheka, a także jego walki z komunizmem. Nasilające się napięcie między Kuomintangiem a Komunistyczną Partią Chin (KPCh), które zintensyfikowało się w latach 30. XX wieku, doprowadziło do decydującego starcia, określanego w historiografii kontynentalnej mianem wojny wyzwoleniczej, toczącej się w latach 1946–1949. Dzięki zaangażowaniu Amerykanów w mediacje próbowano za-

³ *Ibidem*, s. 141.

⁴ L. Antonowicz, *Status prawnomiędzynarodowy Republiki Chińskiej na Tajwanie* [w:] *Tajwan w stosunkach międzynarodowych*, red. E. Haliżak, Warszawa 1997, s. 38.

⁵ E. Haliżak, *Antycypacja zmian porządku międzynarodowego* [w:] *Zmiana układu sił USA – Chiny a transformacja porządku międzynarodowego*, Warszawa 2005, s. 149.

pobiec konfliktowi zbrojnemu, a gdy to okazało się niemożliwe, Stany Zjednoczone udzieliły pomocy rządowi Chiang Kai-sheka, stojącemu na czele Kuomintangu. Liczne klęski w starciach z siłami KPCh stosującymi strategię „otaczania miast przez regiony wiejskie” i likwidacji głównych sił przeciwnika⁶, niezadowolenie ludności z powodu wciąż rosnącej inflacji i korupcji oraz działania propagandowe, które stawiały wspierające Chiang Kai-sheka Stany Zjednoczone w miejscu znienawidzonej Japonii, zmusiły resztki wojsk Kuomintangu do opuszczenia kontynentu i ewakuacji na odzyskany kilka lat wcześniej Tajwan. Ważnym czynnikiem przekreślającym szanse Kuomintangu na zwycięskie zakończenie wojny domowej była utrata wsparcia Stanów Zjednoczonych. W „China White Paper” 5 sierpnia 1949 r. znalazły się doniesienia amerykańskich wysłanników w Chinach na temat demoralizacji i korupcji w szeregach armii Chiang Kai-sheka oraz braku poparcia dla jego rządu wśród większości społeczeństwa, co zdawało się potwierdzać tezę o konieczności rewizji dotychczasowej polityki USA⁷. Kuomintang Chiang Kai-sheka został uznany za „niegodny zaufania” i odmówiono mu dalszego poparcia, co ostatecznie doprowadziło do wycofania się jego wojsk na wyspę. W ten sposób doszło do upadku Kuomintangu na kontynencie i utworzenia 1 października 1949 r. Chińskiej Republiki Ludowej pod rządami Mao Zedonga.

Kuomintang odmówił uznania ChRL, uważając Republikę Chińską na Tajwanie za „jedne i jedyne Chiny”, a reżim Kuomintangu za „jeden legalny rząd”⁸. W tym samym czasie prezydent Harry Truman ogłosił stanowisko Stanów Zjednoczonych, które w razie agresji ChRL postanowiły nie mieszać się w spór, tym samym nie udzielając pomocy Republice Chińskiej na Tajwanie. Chiang Kai-shek, który znalazł się w związku z tym w niezwykle trudnym położeniu, reagując na zmiany układu sił w Cieśninie Tajwańskiej, ogłosił swój powrót na stanowisko prezydenta, którego zrzekł się na początku 1949 r. jeszcze przed ewakuacją na wyspę. Decyzja o złożeniu urzędu była podyktowana naciskami ze strony niezadowolonych z sytuacji w kraju i działalności Kuomintangu jeszcze na kontynencie na początku 1949 r. Wybawieniem dla jego rządu okazał się wybuch wojny w Korei w połowie 1950 r., która spowodowała, że Tajwan stał się punktem strategicznym dla Stanów Zjednoczonych i ponownie znalazł się pod ich ochroną militarną.

Normatywnym wyrazem „uzdrowienia” stosunków między tymi państwami był zawarty w 1954 r. Traktat chińsko-amerykański o wzajemnej obronie. W 1979 r. traktat ten został zastąpiony przez Akt o stosunkach z Tajwanem, który dawał gwarancje sojusznicze w razie prowadzenia działań przeciwko Chinom⁹. Prezydent Harry Truman ogłosił neutralizację Cieśniny Formozańskiej, a dzięki umieszczeniu w tym regionie jednostek floty amerykańskiej uniemożliwił przeprowadzenie potencjalnych ataków z wy-

⁶ R. Sławiński, *Historia Chin...*, s. 82.

⁷ R. Szuster, *ChRL – USA. Kryzys tajwański 1954 i 1958*, Warszawa 1988, s. 19.

⁸ R. Sławiński, *Historia Chin...*, s. 147.

⁹ *Ibidem*, s. 148.

spy bądź z kontynentu. Ze względu na wciąż napiętą sytuację w rejonie Azji Wschodniej i ciągle zagrożenie konfliktami zbrojnymi Tajwan stał się ważnym punktem w amerykańskiej polityce zagranicznej. Dzięki temu przez kilkanaście lat, aż do połowy lat 60., mógł liczyć na pomoc finansową, sięgającą 1,5 mld USD, z czego prawie 800 mln USD pochłonęły koszty związane z rozbudową i unowocześnieniem armii¹⁰. W efekcie Tajwan bardzo uzależnił się od Stanów Zjednoczonych. Po stagnacji gospodarczej spowodowanej niestabilną sytuacją polityczną, trwającą aż do 1950 r., na wyspie wzorem amerykańskim przeprowadzono wiele istotnych reform, co pozwoliło jej uplasować się w gronie państw azjatyckich o bardzo wysokim stopniu rozwoju gospodarczego.

W tym samym czasie władze ChRL czyniły starania zmierzające do normalizacji stosunków z USA, nie zrażając się początkowo konsekwentnymi odmowami podjęcia rozmów związanych ze statusem Republiki Chińskiej na Tajwanie, z pominięciem w ewentualnych rokowaniach obecności przedstawiciela Chiang Kai-szeka. Nieoczekiwaną i dramatyczną dla Republiki Chińskiej na Tajwanie zmianę polityki zagranicznej Stanów Zjednoczonych przyniósł rok 1969 i początek nowatorskiej prezydentury Richarda Nixona, który, odchodząc od całkowitego potępienia komunizmu, chciał wykorzystać trwające kilka lat rozluźnienie sojuszniczych stosunków między ChRL a ZSRR.

By zrozumieć zachodzące na początku lat 70. XX w. procesy i podejmowane decyzje o zasięgu międzynarodowym, które okazały się brzemiennie w skutkach dla Republiki Chińskiej, należy cofnąć się do czasów II wojny światowej. Już bowiem w 1943 r. na arenie międzynarodowej pojawił się postulat utworzenia organizacji stojącej na straży pokoju i bezpieczeństwa międzynarodowego, co zostało wyrażone w podpisanej 30 października 1943 r. deklaracji moskiewskiej. W 1945 r. państwa inicjatorzy zaprosiły 76 innych państw na Konferencję Narodów Zjednoczonych, która odbyła się w San Francisco. W trakcie jej trwania przyjęto Kartę Narodów Zjednoczonych (KNZ), która weszła w życie po ratyfikacji przez państwa inicjatorów i większość państw biorących udział w konferencji, stając się tzw. konstytucją stosunków międzynarodowych¹¹. Republika Chińska była jednym z państw założycieli Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ). Wniosła duży wkład w założenia programowe, biorąc czynny udział w przygotowywaniu KNZ. Niektóre proponowane przez nią ustępy w całości zostały uwzględnione w tym dokumencie. Z dzisiejszej perspektywy istotne jest nie tylko podkreślenie wkładu dyplomacji Republiki Chińskiej w opracowanie KNZ, ale także przypomnienie, że Konstytucja Republiki Chińskiej była pierwszym tego typu aktem, w którym wyraźnie wskazano obowiązek respektowania postanowień Karty¹².

¹⁰ P. Ostaszewski, *ChRL i problem Tajwanu* [w:] *Chińska Republika Ludowa we współczesnych stosunkach międzynarodowych*, red. P. Ostaszewski, Warszawa 2011, s. 13.

¹¹ Karta Narodów Zjednoczonych, Statut Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości i Porozumienie ustanawiające Komisję Przygotowawczą Narodów Zjednoczonych z dnia 26 czerwca 1945 r. (Dz. U. z 1947 r. Nr 23, poz. 90).

¹² M. Burdelski, W.J. Dziak, *Republika Chińska na Tajwanie a ONZ*, Toruń 1998, s. 11.

Republika Chińska na Tajwanie wypełniała wszelkie nałożone na nią obowiązki wynikające z członkostwa w ONZ. Tajwan wciąż jednak pozostawał kartą przetargową w rękach Amerykanów. W 1971 r. nastąpiła wspomniana już zmiana polityki prowadzonej przez prezydenta Nixona, który w wyniku wojny radziecko-chińskiej zdecydował się pogłębić dialog z władzami ChRL. Rozpoczęcie dwustronnych rozmów, a także dopuszczenie władz chińskich do kontaktu z wielkimi mocarstwami skutkowało pojawieniem się realnej możliwości włączenia ChRL do ONZ. Do 1971 r. Republika Chińska na Tajwanie mogła liczyć na poparcie większości państw Zachodu uznających ChRL za agresora w wojnie koreańskiej, tym samym władze Republiki Chińskiej nie obawiały się wykluczenia z ONZ. Kandydaturę ChRL popierały natomiast państwa komunistyczne, znajdujące się jednak w zdecydowanej mniejszości.

Rok 1971 przyniósł reorientację nie tylko polityki amerykańskiej. Choć oczywiście stało się, że Stany Zjednoczone nie będą wstrzymywać przyłączenia ChRL do ONZ, to wypowiedzi Georga Busha, pełniącego ówczesnie funkcję ambasadora USA przy ONZ, jednoznacznie wskazują na próby wcielenia w życie formuły podwójnej reprezentacji. Pozwalałoby to na przyłączenie ChRL do organizacji, przy jednoczesnym zachowaniu członkostwa przez Republikę Chińską. Jednakże przyjęcie rozwiązania proponowanego przez władze amerykańskie okazało się niemożliwe, ponieważ uznanie ChRL za kontynuatora państwa chińskiego na gruncie prawa międzynarodowego wiązałoby się z niemożnością jednoczesnego zachowania dotychczasowego statusu Republiki Chińskiej. Formuła podwójnej reprezentacji stała również w sprzeczności z ówczesnym stanowiskiem obydwu rządów chińskich¹³.

Przyjęcie rezolucji nr 2758 na Zgromadzeniu Ogólnym ONZ dnia 25 października 1971 r. spowodowało nadanie prawa reprezentacji ChRL, przy jednoczesnym wykluczeniu przedstawicieli Chiang Kai-sheka z ONZ¹⁴. Tym samym z organizacji zostało usunięte jedno z państw założycielskich, tracąc poparcie większości państw członkowskich. Należy dodać, że przyjęcie rezolucji zostało bardzo negatywnie odebrane przez amerykański obóz polityczny oraz przez tamtejszą opinię publiczną, co doprowadziło do dyskusji nad rezygnacją Stanów Zjednoczonych z członkostwa w ONZ. Uznanie ChRL za kontynuatora państwa chińskiego spowodowało, że od 1971 r. sprawę ewentualnego powrotu Republiki Chińskiej do grona członków ONZ można rozpatrywać wyłącznie przez pryzmat przyjęcia jej jako nowe państwo¹⁵. Artykuł 4 KNZ określa bowiem, że tylko podmioty państwowe milujące pokój, zdolne realizować zobowiązania międzynarodowe mogą stać się członkami organizacji.

Rozważając zagadnienia związane z prawno-politycznym statusem Tajwanu, a także śledząc jego losy w ONZ, należy postawić pytanie, czy Tajwan jest państwem? Zgodnie ze wspomnianą już koncepcją G. Jellinka do istnienia państwa po-

¹³ L. Antonowicz, *Status prawnomiędzynarodowy...*, s. 38.

¹⁴ M. Burdelski, W.J. Dziak, *Republika Chińska...*, s. 14.

¹⁵ L. Antonowicz, *Status prawnomiędzynarodowy...*, s. 38.

trzebne są trzy atrybuty: suwerenna władza, a więc posiadanie efektywnego rządu, oddzielne i suwerenne terytorium oraz ludność poddająca się kontroli władzy. Jeśli przyjąć taką definicję państwowości za wyczerpującą, to należałoby bez najmniejszych wątpliwości uznać, że Republika Chińska na Tajwanie jest państwem.

Spółeczność międzynarodowa doprowadziła jednak do zawężenia prawnomiędzynarodowego pojęcia państwa na gruncie Konwencji o prawach i obowiązkach państw przyjętej na VII Międzynarodowej Konferencji Państw Amerykańskich w Montevideo 26 grudnia 1933 r. Choć początkowo była to tylko umowa o zasięgu regionalnym, ograniczająca się do państw amerykańskich, dziś ujęte w niej zasady są uznawane za zwyczajowe prawo międzynarodowe. W treści konwencji do trzech wymienionych wyżej atrybutów państwa dodano zdolność do nawiązywania i utrzymywania stosunków z innymi państwami¹⁶. Przedstawiciele ChRL uważają, że Tajwan nie spełnia już wymogu suwerenności, gdyż władza Pekinu rozciąga się również na terytorium wyspy, jednakże społeczność międzynarodowa skupia się na niespełnieniu przesłanki międzynarodowego uznania Republiki Chińskiej. W literaturze pojawiło się przy tym pojęcie powszechnego uznania międzynarodowego jako kryterium decydującego o przyznaniu atrybutu państwowości. Dziś Tajwan utrzymuje stosunki dyplomatyczne z 22 krajami, dla porównania ChRL ma 172 partnerów dyplomatycznych. Trudno więc uznać, że Republika Chińska na Tajwanie ma pełną i nieograniczoną zdolność utrzymywania stosunków międzynarodowych. Zupełnie inaczej kształtował się ten układ do 1971 r., kiedy Tajwan cieszył się uznaniem większości państw członkowskich, będąc nawet stałym członkiem Rady Bezpieczeństwa.

Wykluczenie przedstawicieli Republiki Chińskiej z gremium ONZ doprowadziło w ciągu 2 lat do niemal całkowitej izolacji politycznej Tajwanu. Nawiązanie pełnych stosunków dyplomatycznych z nim jest o tyle trudne, że władze w Pekinie stosują rozwiązanie zbliżone do doktryny Halsteina, stosowanej przez RFN w latach 50. i 60. wobec krajów uznających NRD¹⁷. Tym samym wobec wciąż rosnącego znaczenia na arenie międzynarodowej ChRL, klasyfikowanej w gronie wielkich mocarstw oraz będącej stałym członkiem Rady Bezpieczeństwa ONZ, większość państw kapitalistycznych wycofała swoje poparcie dla Republiki Chińskiej.

Presja amerykańska oraz zmiana nastawienia przywódców Kuomintangu, w szczególności następcy Chiang Kai-szeka – Yen Chia-kana, spowodowały, że Demokratyczna Partia Postępowa (DPP), działająca wcześniej nielegalnie, mogła podjąć działalność zgodną z obowiązującym porządkiem prawnym, a jej członkowie nie trafiali już do więzień i obozów karnych. DPP stała się więc opozycją do władz Kuomintangu. W lipcu 1987 r. działalność ruchu demokratycznego doprowadziła do zniesienia po 38 latach stanu wojennego, który był czasem białego terrorku, a w jego następstwie wielu dysydentów politycznych zostało oskarżonych o bandycką działalność komunistycz-

¹⁶ R. Bierzanek, J. Symonides, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2005, s. 120.

¹⁷ *Ibidem*, s. 32.

na¹⁸. Dzięki zniesieniu stanu wojennego rozpoczął się proces demokratyzacji Tajwanu, a jednocześnie podejmowano próby zmniejszenia skutków długotrwałej izolacji politycznej wyspy. Prezydent i wiceprezydent Republiki Chińskiej odbyli wiele prywatnych podróży w ramach tzw. pragmatycznej dyplomacji¹⁹. Choć tego typu działania nie mogły przynieść skutków w postaci uzyskania oficjalnego uznania międzynarodowego, to pozwoliły władzom Tajwanu rozpocząć i umocnić współpracę międzypaństwową na gruncie kulturalnym i ekonomicznym. Prezydent Lee wielokrotnie podkreślał, że prowadzenie dyplomacji w takiej formie zmierza do zagwarantowania mieszkańcom Republiki Chińskiej na Tajwanie bezpieczeństwa i perspektyw rozwoju²⁰.

Mimo że dziś Tajwan utrzymuje stosunki dyplomatyczne z niewiele ponad 20 państwami, to w ramach nieoficjalnych stosunków o charakterze gospodarczym liczba ta oscyluje w granicach 150 krajów. Wśród nich znajduje się Polska – w listopadzie 1992 r. w Warszawie zostało powołane Biuro ds. Gospodarki i Kultury, zaś w 1998 r. odbyła się pierwsza sesja Polsko-Chińskiej Konferencji Współpracy Gospodarczej; w tym samym roku w Warszawie utworzono również China Trade Center (obecnie Taiwan Trade Center)²¹. Ponadto po 17 latach negocjacji, 21 października 2016 r. między Republiką Chińską na Tajwanie a Polską zostało podpisane porozumienie o unikaniu podwójnego opodatkowania, a także porozumienie określające ramy współpracy przy wzajemnej promocji inwestycji i eksportu.

Zarówno w polityce zagranicznej prowadzonej przez władze na Tajwanie, jak i w działaniach ChRL o zasięgu międzynarodowym kwestia statusu polityczno-prawnego Tajwanu stanowi obecnie jeden z najważniejszych punktów spornych. Fundamentalne założenie polityki Tajpei wobec Pekinu można określić jako dążenie do „jednych Chin i dwóch politycznych jednostek”²². Pekin natomiast dąży do zjednoczenia opartego na formule Deng Xiaopinga „jeden kraj, dwa systemy”, zastosowanej w przypadku Hongkongu i Makau²³. Należy jednak pamiętać, że rozwiązania dotyczące ich statusu zostały wypracowane w drodze rozmów brytyjsko-chińskich i portugalsko-chińskich, zaś jednostki te stanowiły jedynie ich przedmiot, nie będąc podmiotami „transakcji”. W związku z tym w odniesieniu do Tajwanu przytoczona formuła musiałaby ulec modyfikacjom, gdyż należałoby uwzględnić znacznie szerszy zakres autonomii wyspy w ramach państwa chińskiego, jak również uregulować kwestie międzynarodowe²⁴.

¹⁸ Fu-lan Lee, *An Introduction to the History of Taiwan*, „Gdańskie Studia Azji Wschodniej” 2014, z. 5, s. 103.

¹⁹ R. Sławiński, *Historia Chin...*, s. 152.

²⁰ A. Ziętek, *Aktualne problemy polityki zagranicznej Republiki Chińskiej na Tajwanie* [w:] *Tajwan w stosunkach międzynarodowych*, red. E. Haliżak, Warszawa 1997, s. 63.

²¹ M. Burdelski, W.J. Dziak, *Republika Chińska...*, s. 32.

²² A. Ziętek, *Aktualne problemy...*, s. 64.

²³ M. Burdelski, W.J. Dziak, *Republika Chińska...*, s. 74.

²⁴ L. Antonowicz, *Status prawnomiędzynarodowy...*, s. 41.

W kontekście wieloletnich starań dyplomacji Republiki Chińskiej o ponowne wcielenie w szereg struktur ONZ zastanawia, czy możliwe byłoby uzyskanie przez Tajwan członkostwa w organizacji jako część składowa Chin o szeroko zakrojonej autonomii. Na gruncie art. 4 KNZ wydaje się to niemożliwe, ale dopuszczenie takiej alternatywy można uzasadnić, powołując się na precedensy. Członkami ONZ obok ZSRR były, wchodzące w jego skład, Białoruś i Ukraina²⁵. Wszelkie tego typu rozwiązania wymagałyby jednak porozumień wypracowanych w drodze dialogu między zainteresowanymi stronami. Obecnie Republika Chińska na Tajwanie może cieszyć się statusem obserwatora ONZ, uzyskanym po wielu latach od całkowitego wykluczenia ze struktur organizacji.

W ostatnich dziesięcioleciach daje się zauważyć uelastycznienie stosunków między Pekinem a Tajpej, przejawiające się głównie w nawiązaniu współpracy gospodarczej. Do przełomu w kontaktach między ChRL a Tajwanem doszło w kwietniu 1993 r. w Singapurze, kiedy to zostały zapoczątkowane bezpośrednie rozmowy między ich przedstawicielami²⁶. Mimo to co kilka lat można usłyszeć o wzroście napięcia w Cieśninie Tajwańskiej, a nawet przeprowadzanych przez ChRL próbach nuklearnych, co miało miejsce choćby po prywatnej wizycie prezydenta Lee Teng-hueja w Alma Mater Cornell University w USA. Ważnym zagadnieniem jest demokratyzacja Tajwanu i pojawiające się wraz z nią hasła i postulaty ogłoszenia niepodległości wyspy²⁷. Po śmierci syna Chiang Kai-sheka proces demokratyzacji wyspy osiągnął apogeum, czego zwieńczeniem były pierwsze bezpośrednie i w pełni demokratyczne wybory prezydenckie w 1996 r.

Reakcją władz chińskich na wybory w 2000 r. było przyjęcie w tym samym roku białej książki zatytułowanej „Zasada jednych Chin i kwestia Tajwanu”, w której potwierdzone zostało dotychczasowe stanowisko Pekinu w sprawie Tajwanu. Zaakcentowano także niemożność poddania pod negocjacje najważniejszych założeń przedstawianych przez rząd ChRL w związku z kwestią Tajwanu. Odpowiedzią władz Chin na reelekcję prezydenta Republiki Chińskiej Chen Shui-biena w 2004 r. oraz na zapowiedzi uchwalenia nowej Konstytucji Tajwanu było przyjęcie przez parlament 14 marca 2005 r. prawa antysecesyjnego, w którym po raz pierwszy znalazł się zapis o możliwości użycia niepokojowych środków w przypadku ogłoszenia przez Tajwan niepodległości²⁸. Choć brzmienie powyższego aktu przybrało niepokojący charakter, jego wydanie nie doprowadziło do zaostrzenia stosunków między stronami. Nie bez powodu coraz więcej zwolenników zyskuje stanowisko, zgodnie z którym integrację wyspy z kontynentem mógłby zahamować jedynie poważny kryzys gospodarczy lub polityczny w Pekinie albo wybuch konfliktu zbrojnego między Stanami Zjednoczonymi a Chinami, na co

²⁵ *Ibidem*, s. 41.

²⁶ R. Sławiński, *Historia Chin...*, s. 153.

²⁷ E. Halizak, *Antycypacja zmian...*, s. 149.

²⁸ *Ibidem*, s. 154.

się raczej nie zanoś²⁹. Należy jednak wskazać, że po zmianach politycznych w Republice Chińskiej na Tajwanie, które przyniósł początek 2016 r. na skutek objęcia władzy przez reprezentantkę DPP Tsai Ing-wen, relacje w Cieśninie Tajwańskiej uległy zmianie. Nowa prezydent wycofała poparcie dla koncepcji „jednych Chin”, podkreślając, że Tajwan jest niepodległym państwem i chce opierać stosunki z ChRL na zasadzie równoprawności. Trudno jednak spodziewać się, że słowa Tsai Ing-wen doprowadzą do faktycznych zmian w relacjach między wyspą a kontynentem.

Interesującym zagadnieniem jest przy tym proces ewolucji stanowiska Stanów Zjednoczonych wobec kwestii Tajwanu. W praktyce nie był on jednak spowodowany niekonsekwencją zmieniających się rządów USA, ale reorientacją polityki w zależności od sytuacji w regionie Azji Wschodniej. Kluczowe okazały się kontakty ChRL z ZSRR i następnie Federacją Rosyjską, które ewoluowały na przestrzeni XX w. Gdy współpraca państw komunistycznych ulegała zacieśnieniu, Stany Zjednoczone zwiększały swoje poparcie dla władz w Tajpej, zaś w momentach oziębiania stosunków prowadziły politykę pozwalającą zajmować tożsame z ChRL stanowisko w kwestiach międzynarodowych. Wybory na Tajwanie w 1996 r. udowodniły, że system demokratyczny może znaleźć zastosowanie także w warunkach chińskich, co spotkało się z aprobatą części społeczności międzynarodowej i wzbudziło powszechną sympatię³⁰.

Reagując na zmianę wizerunku Republiki Chińskiej, a także realizując główne postulaty swojej polityki zagranicznej, rząd USA wspiera proces demokratyzacji wyspy, a jednocześnie prezentuje oficjalne stanowisko, zgodnie z którym Stany Zjednoczone sprzeciwiają się wszelkim działaniom zmierzającym do ogłoszenia przez Republikę Chińską niepodległości. Ponadto władze amerykańskie prowadzą z Tajwanem zakrojoną na szeroką skalę współpracę wojskową, która przejawia się przede wszystkim w sprzedaży uzbrojenia. Ustalenia polityki nuklearnej USA związane z planem ewentualnego użycia broni przeciwko Chinom nie pozostawiają cienia wątpliwości co do tego, że Tajwan odgrywa niebagatelną rolę w strategii bezpieczeństwa narodowego USA. W związku z tym trudno wyobrazić sobie korzystniejszy dla Amerykanów scenariusz rozwoju stosunków w rejonie Cieśniny Tajwańskiej aniżeli utrzymanie jak najdłużej obecnego *status quo*. Zjednoczenie Chin mogłoby zniweczyć założenia obecnie prowadzonej przez USA polityki zagranicznej wobec krajów azjatyckich, jak również pozbawiłoby je ważnego sojusznika, punktu strategicznego i bazy wypadowej, która pozwala reagować na wzrost napięć w regionie.

Mimo że niedawny powrót Hongkongu i Makau pod administrację chińską spowodował odnowienie dyskusji na temat przyszłości Republiki Chińskiej na Tajwanie, status polityczno-prawny wyspy pozostaje nieuregulowany. W historii stosunków międzynarodowych zdarzały się sytuacje niepewności związanej ze statusem

²⁹ K. Gawlikowski, W.J. Dziak, *Perspektywa normalizacji stosunków ChRL z Tajwanem – szanse i zagrożenia* [w:] *Chiny w XXI wieku. Perspektywy rozwoju*, red. W.J. Dziak, K. Gawlikowski, M. Ławacz, Warszawa 2012, s. 302.

³⁰ A. Ziętek, *Aktualne problemy...*, s. 76.

poszczególnych terytoriów, jednak zawsze przybierało to charakter krótkotrwały. Kwestia Tajwanu i problem jego reprezentacji w organizacjach międzynarodowych pozostają nierozwiązane od dziesięcioleci, co stanowi precedens w prawie międzynarodowym. Możliwe są oczywiście różne scenariusze dalszych losów wyspy, choć coraz mniej prawdopodobny wydaje się wybuch konfliktu zbrojnego w Cieśninie Formozańskiej, a także możliwość ogłoszenia niepodległości przez Tajwan. Postępujący proces integracji gospodarczej ChRL i Republiki Chińskiej stanowi doskonały grunt dla przyszłego potencjalnego zjednoczenia. Kluczowe dla przyszłości Tajwanu może okazać się stanowisko kolejnych obozów rządzących w Tajpej. W spekulacjach odnoszących się do przyszłości Tajwanu rzadko podnosi się kwestię możliwości demokratyzacji ChRL, co nie wydaje się realnym scenariuszem nawet w odległej przyszłości. W chwili obecnej nie należy spodziewać się spektakularnych zmian w stosunkach między ChRL a Republiką Chińską na Tajwanie, jednakże coraz trudniej wyobrazić sobie, że w dłuższej perspektywie Stany Zjednoczone czy zwolennicy niepodległości Tajwanu przebywający na wyspie będą w stanie powstrzymać proces integracji, w rezultacie zmierzający do zjednoczenia Chin, choć z pozostawieniem szerokiej autonomii. W perspektywie najbliższych kilkunastu lat najbardziej prawdopodobne jest jednak utrzymanie obecnego *status quo*.

SUMMARY

REPUBLIC OF CHINA ON TAIWAN– ASKING FOR THE LEGAL AND INTERNATIONAL STATUS

The Republic of China is the specific subject of International Law, because after many years of functioning formal and legal status of the island remains unregulated. According to the classical concept of state Taiwan has all three requirements necessary to be considered as a state organism. However, in situation where law and international relations have become very complicated and developed, it is not a sufficient condition to give recognition to the Republic of China as a full-fledged state creation. The necessity is the acknowledgement of the Republic of China by the international community, which was lost in the second half of the twentieth century. Many historical events politically oriented has contributed to this situation. Two major events of international importance relevantly complicated the situation of the Republic of China. The outbreak of civil war in China ended in 1949 with failure of the Kuomintang, as well as the Korean War in 1950. The first one lead to the rule of Mao Zedong's and proclamation, on 1st October 1949, The People's Republic of China on the mainland while the sovereign government of The Republic of China was established in Taiwan. Another important moment in the history of Taiwan was exclusion its representatives from the UN body in 1971, which resulted in 2 years of almost total political isolation of Taiwan. The problem of Taiwan and its representation in international organizations remain unsolved for decades, which is a precedent in international law.

He Bin, *Chūgoku tōnan chibō no minzoku-shiteki kenkyū. Kanjōku no sōji, shigōsai-shi to bochi*¹, Duan Press, Tokyo 2013, ss. 309

Japońska etnologia (etnografia, folklorystyka, antropologia kulturowa/społeczna) jest dziedziną młodą. Pojawiła się pod koniec XIX w., ale dopiero w latach 20. i 30. XX stulecia zaczęła się rozwijać. Od samego początku w centrum jej zainteresowań były śmierć, obrzędy z nią związane oraz szeroko rozumiany kult przodków.

Co istotne, japońscy naukowcy nie skupiają swojej uwagi jedynie na własnej kulturze, ale swoimi zainteresowaniami sięgają do krajów sąsiednich – Afryki i Ameryki Południowej. Imperatywem do prowadzenia badań jest rodzima metoda zwana etnografią Yanagity, która nakazuje tworzyć kręgi kulturowe poprzez wyszukiwanie podobieństw w wybranych elementach kulturowych. Stąd ogromne zainteresowanie kulturą chińską wśród japońskich etnografów. Praca, którą mam zaszczyt zaprezentować, mieści się w niniejszym nurcie i chociaż jest napisana przez chińską badaczkę obrzędów pogrzebowych, to japońskie wydanie zostało opracowane z myślą o odbiorcy z Kraju Kwitnącej Wiśni.

¹ Tytuł w języku polskim: „Badania etnograficzne południowo-wschodnich Chin. Ceremonie pogrzebowe, obrzędy pośmiertne oraz cmentarze wśród Chińczyków Han”.

Autorką omawianej pracy jest urodzona w Pekinie He Bin, absolwentka sinologii i japonistyki na Pekińskim Uniwersytecie Pedagogicznym (Pekin Normal University), wielokrotna stypendystka rządu japońskiego, specjalistka w dziedzinie porównawczych badań folklorystycznych. W latach 80. XX w. prowadziła badania na terenie Chin i Japonii, które zaowocowały trzema pracami: historią japońskiej folklorystyki, analizą występowania podwójnych grobów (*ryōbōsei*) na terenie Wysp Japońskich (obie przygotowane pod kierunkiem Azio Fukuty) oraz dysertacją doktorską poświęconą chińskiej obrzędowości pogrzebowej. Od lat 90. na stałe mieszka w Tokio. Początkowo była związana z Uniwersytetem Tokijskim (jako naukowiec wizytujący), obecnie jest zatrudniona na stanowisku profesora na Tokijskim Uniwersytecie Metropolitalnym, w Katedrze Antropologii Społecznej, gdzie naucza folklorystyki oraz prowadzi studia porównawcze nad kulturami chińską i japońską. Jest wiceprezesem Międzynarodowego Stowarzyszenia Folklorystyki Azjatyckiej i Sino-Japońskiego Towarzystwa Historyczno-Folklorystycznego. Od lat zajmuje się problematyką śmierci – obrzędowością pogrzebową oraz kultem zmarłych (ze szczególnym uwzględnieniem kultury pogrzebowej Chińczyków *Han*). To właśnie obrzędowości pogrzebowej i kultowi zmarłych

poświęcona jest najnowsza, omawiana książka He Bin.

Opracowanie to składa się z trzech części poprzedzonych wstępem i zwieńczonych zakończeniem. Znajdziemy tu informacje na temat przyjętej metodologii badawczej, stanu badań nad obrzędowością pogrzebową i kultem zmarłych w Chinach oraz podstawowej terminologii wykorzystywanej przy omawianiu problematyki funeralnej. Warto zauważyć, że każda z części jest poprzedzona obszernym streszczeniem, co znacznie ułatwia czytelnikowi wybór i wyszukanie interesujących go zagadnień. Ponadto każda została podzielona na trzy rozdziały i podrozdziały oraz zwieńczona krótką konkluzją.

Część pierwsza (podzielona na trzy rozdziały) jest poświęcona ceremoniom pogrzebowym oraz sposobom pochówku zmarłych. Autorka swoje rozważania rozpoczyna od wykazania związku hierarchii z obrzędkiem pogrzebowym. Na podstawie analizy źródeł pisanych przedstawia historycznie udokumentowane dawne formy pochówku (np. pochówek szlachecki). Następnie opisuje pogrzeby organizowane w dniu dzisiejszym przez władze lokalne (tzw. pogrzeby publiczne)² i centralne (pogrzeby państwowe)³ ze środków publicznych, których rodowodu Autorka doszukuje się właśnie w pochówku szlacheckim z wieków wcześniejszych. Trzecim współczesnym typem pochówku anali-

zowanym przez Autorkę jest pogrzeb prywatny organizowany i opłacany przez rodzinę zmarłego. Należy zauważyć, że wszystkie zagadnienia zilustrowane są licznymi przykładami, które służą Autorce do wskazania wspólnych wzorców i elementów obrzędowości pogrzebowej Chińczyków *Han*.

Uzupełnieniem części pierwszej są podrozdziały poruszające następujące kwestie: 1) podejście do ciała zmarłego, w szczególności ewolucję metody grzebania zmarłych i przejście od pochówku szkieletowego do kremacji (w okresie powojennym), sposób obchodzenia przepisów zalecających kremację oraz rolę kalendarza w wyznaczaniu daty pochówku⁴; 2) zagadnienie duszy, jej miejsce spoczynku pośmiertnego i związek z grobem; 3) historię i współczesną rolę szamanek (*Woo Ni*) w pośredniczeniu pomiędzy światem doczesnym a zaświatami. Uzupełnieniem są liczne fotografie obrazujące przygotowania do poszczególnych ceremonii i ich przebieg.

Część druga publikacji jest w całości poświęcona obrędom pośmiertnym oraz kultowi przodków w południowo-wschodnich Chinach. W pierwszym rozdziale tej części Autorka omawia i porządkuje pogrzeby według typów śmierci. Również tutaj punktem wyjścia do rozważań jest analiza źródeł pisanych (kronik i literatury) w celu nakreślenia historycznego tła problematyki zarówno na terenie całych Chin kon-

² Pogrzeby publiczne są organizowane przez lokalne ośrodki władzy dla osób zasłużonych dla danej społeczności.

³ Ten typ pogrzebu jest zarezerwowany dla wysokich dostojników państwowych.

⁴ Autorka w celu zobrazowania omawianej problematyki posługuje się pozyskanym przez siebie materiałem etnograficznym z prowincji Fujian.

tyntalnych, jak i omawianego na ich tle obszaru południowo-wschodniego. Autorka ponadto prezentuje obrzędy z perspektywy etnograficznej poprzez opis obrzędów regularnych i nieregularnych związanych z kultem przodków.

Rozdział drugi w całości jest poświęcony chińskiemu Festiwalowi Duchów – *Zhōngyuán Jié* (jap. *Chūgen setsu*) oraz organizowanym w jego trakcie obrzędom *Pu-du* (jap. *Fudo*). W pierwszej kolejności He Bin analizuje obraz świąt kreowany w prasie, zarówno lokalnej (południowo-wschodniej), jak i ogólnokrajowej. Następnie konfrontuje uzyskane tą drogą informacje z własnymi badaniami etnograficznymi, opisując elementy charakterystyczne *Pu-du* i jego współczesny przebieg. Swoje rozważania nad charakterem *Zhōngyuán Jié* poprzedza omówieniem typologii dusz, która stanowi jednocześnie wstęp do następnego rozdziału poświęconego kultowi przodków i znaczeniu rytuałów pośmiertnych.

W rozdziale trzecim Autorka dogłębnie analizuje znaczenie kultu przodków w życiu codziennym współczesnych Chińczyków. Z lektury dowiadujemy się, jakie należy spełnić kryteria, aby zostać zaliczonym do grona przodków, według jakich wyznaczników są oni klasyfikowani oraz jakie mają potrzeby. Ponadto He Bin omawia szczegółowo sposoby komunikowania się z antenatami i łączące się z tym zasady odwiedzania cmentarzy.

Trzecia i zarazem ostatnia część omawianego opracowania w całości jest poświęcona znaczeniu grobów i cmentarzy w kulturze chińskiej. W pierwszym

rozdziale tej części Autorka omawia szczegółowo historyczne formy pochówku, techniki wykonania trumien, przygotowania dołów grzebalnych oraz zróżnicowanie regionalne grobów. Ponadto opisuje różnice pomiędzy grobami rodzinnymi a małżeńskimi.

W drugim rozdziale omawia związki *feng-shui* z pochówkiem i kultem zmarłych. He Bin dowodzi dużego wpływu tej chińskiej formy geomancji na wybór usytuowania grobu, ceremonie pośmiertne i odwiedziny miejsca pochówku. Wskazuje również na głębokie znaczenie, jakie z punktu widzenia *feng-shui* ma opieka nad grobami przodków⁵.

Trzeci rozdział niniejszego fragmentu pracy jest poświęcony związkowi grobów ze światem pośmiertnym. Autorka szczegółowo prezentuje różne wizje życia po śmierci, począwszy od tych znanych z literatury, poprzez tworzone w wyniku obrzędowości pogrzebowej, a skończywszy na informacjach przekazanych przez szamanki *Woo Nü*. Zebranie powyższych informacji z różnych źródeł umożliwia przeanalizowanie konstrukcji zaświatów w wierzeniach mieszkańców południowo-wschodnich Chin.

Struktura recenzowanej pracy jest bardzo przejrzysta i ułożona według charakterystycznego dla azjatyckiej etnologii wzorca. Dzieli się na trzy zasadnicze części: historyczno-folklorystyczno-literaturoznawczą, antropologiczną (etnologiczną, etnograficzną) oraz konkluzję. Każdy z rozdziałów Autorka

⁵ W powiązaniu obrzędowości pośmiertnej i kultu zmarłych z *feng-shui* Autorka doszukuje się formy obrzędów oczyszczających i zapewniających pomyślność w życiu doczesnym.

rozpoczyna od przedstawienia tła historycznego (literaturoznawczego, folklorystycznego), analizując dostępne źródła pisane⁶. Następnie przechodzi do prezentacji informacji z zakresu etnografii, aby na końcu przedstawić wyniki autorskich badań terenowych. Co istotne, poszczególne części są uszeregowane w sposób klarowny, umożliwiając poprawną interpretację omawianych w nich zagadnień. Autorka zaznajamia czytelnika z etapami, przez jakie przechodzi się po śmierci – od pochówku poprzez przekształcenie się w ducha opiekuńczego-przodka, po opis zaświatów.

Niezwykle cenne dla antropologów i sinologów są dane zebrane przez He Bin w południowo-wschodnich Chinach w trakcie wieloletnich badań terenowych. Umieszczenie w tekście licznych ilustracji i fotografii (wykonanych przez Autorkę) umożliwia zilustrowanie omawianej problematyki. Częstokroć są to fotografie obrzędów, których nie można zaobserwować, nie będąc mieszkańcem Państwa Środka (np. obrzędów odprawianych przez szamanek w trakcie kontaktu z zaświatami). Również dzięki udziałowi Autorki w opisanych obrzędach (obserwacji czynnej, uczestniczącej) uzyskujemy dostęp do zapisów bardzo różnych, często nieznanych szerszemu gronu informacji na temat

przebiegu ceremonii, darów ofiarowanych zmarłym za pośrednictwem szamanek czy też wizji zaświatów.

Praca, pomimo naukowego charakteru, jest napisana w sposób przystępny. Dużym ułatwieniem jest zawarty na wstępie słowniczek najważniejszych terminów odnoszących się do chińskiej obrzędowości funeralnej oraz kultu zmarłych oraz liczne tabele i wykresy. Dodatkowym atutem publikacji jest szczegółowa bibliografia dotycząca poruszanej problematyki. Została podzielona na dwie części: chińskojęzyczną i japońskojęzyczną. Osoby zainteresowane mają możliwość poszerzenia swojej wiedzy w dziedzinie obrzędowości funeralnej oraz kultu przodków w Chinach.

Jedynym mankamentem pracy jest odczuwalna dysproporcja informacji przekazywanych w poszczególnych częściach książki. Z jednej strony można to tłumaczyć wspomnianym już wcześniej układem/trójpodziałem poszczególnych fragmentów⁷. Z drugiej zaś pojawia się problem dostępu do źródeł. Znacznie łatwiej jest opisać obrzędowość funeralną i przebieg ceremonii pogrzebowych, które zostały już udokumentowane przez rzeszę innych badaczy i są stosunkowo trwałe, niezmiennie w swoim przebiegu, niż związki *feng-shui* (geomancji) z lokowaniem grobów, cmentarzy i wiarą w oczyszczającą moc wizyt na nekropoliach. Stąd może wynikać lekko odczuwalny ciężar zbyt wielu informacji w częściach pierwszej i drugiej oraz pe-

⁶ Tego typu sposób prowadzenia narracji jest charakterystyczny przy omawianiu społeczeństw azjatyckich, które dysponują źródłami pisanymi na temat własnej kultury. W takim wypadku praca etnograficzna polega na potwierdzeniu istnienia w dniu dzisiejszym opisywanego zwyczaju i/lub wykazania zmian w obrzędowości.

⁷ Elementy historyczno-literaturoznawcze przeważają nad etnograficznymi.

wien niedosyt w przypadku ostatniego, trzeciego fragmentu opracowania.

Niewątpliwie należy polecić najnowszą książkę He Bin wszystkim zainteresowanym kulturą chińską (tym bardziej, że dostępne jest tłumaczenie na język chiński⁸). Stanowi ona istotny

⁸ W wersji chińskojęzycznej fragment poświęcony związkowi *feng-shui* z lokalizacją grobów i kultem przodków jest znacznie okrojony.

wkład w wiedzę na temat obrzędowości funeralnej, kultu przodków oraz wszelkich wierzeń związanych z zaświatami w południowo-wschodnich Chinach. Należy mieć nadzieję, że doczekamy się tłumaczenia na język polski, dzięki czemu wzbogaci się księgozbiór niejednego sinologa, antropologa kulturowego oraz miłośnika kultury chińskiej.

Jacek Splisgart

Tomasz Kamiński, *Sypiając ze smokiem. Polityka Unii Europejskiej wobec Chin*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2015, ss. 194

Monografia dr. Tomasza Kamińskiego pt. *Sypiając ze smokiem. Polityka Unii Europejskiej wobec Chin* stanowi przejrzyste i niezwykle uporządkowane źródło wiedzy na temat relacji dwustronnych pomiędzy Chińską Republiką Ludową a Unią Europejską. Książka składa się z ośmiu rozdziałów, w których zostały poruszone różne zagadnienia. Wśród nich można wyróżnić między innymi współpracę gospodarczą, problematykę praw człowieka czy ochronę środowiska.

W rozdziale pierwszym Autor przedstawił historię kształtowania się stosunków pomiędzy ChRL i UE. Omówił w nim politykę europejską wobec Chin w latach 1975–1994. Na uwagę zasługuje wnikliwe podejście Autora do tego tematu, albowiem zaprezentował drobiazgo-

wo poszczególne etapy zacieśniania się współpracy. Niewątpliwie istotnym krokiem naprzód w rozwoju wzajemnych relacji było zainaugurowanie w październiku 1988 r. stałej działalności Przedstawicielstwa Komisji Europejskiej w Pekinie (s. 29). Tomasz Kamiński umiejętnie wskazał okresy, w których ta współpraca się zacieśniała, jak również dotknął bardziej delikatnych kwestii, jak np. wpływ wydarzeń na placu Tiananmen w czerwcu 1989 r. na relacje bilateralne. Na końcu rozdziału zebrał konkluzje, które niewątpliwie ułatwiają Czytelnikowi usystematyzowanie wiedzy.

W drugim rozdziale T. Kamiński scharakteryzował ewolucję strategicznych założeń polityki unijnej wobec Chin. Wskazał zarówno obszary stanowiące przedmiot partnerstwa, jak i związane z nim cele. Pierwsze z nich dotyczyły takich kwestii, jak rozwój współpracy podejmowanej w ramach forum ASEM (Asia-Europe Meetings), dyskusja na temat proponowanych rozwiązań w za-

kresie problemów globalnych i regionalnych, a także wspieranie autonomii specjalnych regionów administracyjnych – Hongkongu i Makau. Kolejnym celem w ramach prowadzonego partnerstwa było natomiast wspieranie chińskiej transformacji w kierunku budowy społeczeństwa otwartego. Autor zwrócił uwagę na takie zagadnienia, jak promocja praw człowieka w wyniku prowadzenia otwartej debaty oraz podejmowanie współpracy w tej dziedzinie. Trzeci cel koncentrował się wokół kwestii przystąpienia ChRL do Światowej Organizacji Handlu, promowania inwestycji krajów członkowskich UE w Państwie Środka, jak również wsparcia procesu transformacji chińskiego systemu finansowego, który miałby umożliwiać działalność zagranicznych instytucji finansowych w Chinach (s. 41–42).

W rozdziale trzecim T. Kamiński scharakteryzował strukturę instytucjonalną w ramach podejmowanej przez UE polityki wobec Chin. Na szczególną uwagę zasługują schematy ilustrujące zasady prowadzenia dialogu politycznego, eksperckiego i ekonomicznego pomiędzy UE i ChRL. Na rycinach zaprezentował formę instytucjonalną prowadzonego dialogu przed wejściem w życie traktatu z Lizbony (s. 59) oraz zilustrował wzajemne relacje, przyjmując stan na czerwiec 2014 r. (s. 61). Odpowiednio zostały również uporządkowane w formie schematów zagadnienia, które są podejmowane na płaszczyźnie politycznej, gospodarczej i relacji międzyludzkich.

Rozdział czwarty, najobszerniejszy spośród wszystkich, Autor poświęcił

współpracy chińsko-unijnej w wymiarze gospodarczym. Zebrał w nim dane statystyczne w formie tabel i rysunków. W ten sposób zilustrował wielkość wymiany handlowej UE z ChRL od 1996 do 2013 r. (s. 70), strukturę importu i eksportu UE (s. 72), bilans handlowy w latach 2002–2013 (s. 80) oraz wartość unijnych inwestycji w Państwie Środka w okresie od 2001 do 2012 r. (s. 91). Szczegółowej analizie poddał kwestię przyznania ChRL statusu „gospodarki rynkowej”. To zagadnienie jest niezwykle istotne, albowiem w 2016 r. upływa 15 lat od akcesji Chin do Światowej Organizacji Handlu.

W rozdziale piątym T. Kamiński skupił się na stanowisku UE wobec kwestii praw człowieka w Chinach. W tym kontekście scharakteryzował unijne mechanizmy wpływu na tę sytuację oraz wskazał projekty, które są realizowane w Państwie Środka w ramach programów dotyczących promocji ochrony praw człowieka. Przedstawione aspekty stanowią wstęp do dalszego zgłębiania problematyki praw człowieka w ChRL.

Szósty rozdział dotyczy problemu ochrony środowiska w polityce UE wobec Chin. Autor skoncentrował się przede wszystkim na przedstawieniu negatywnych skutków związanych ze stanem środowiska, które są bezpośrednim następstwem szybkiego wzrostu gospodarczego w Chinach. W tym kontekście przytoczył szczegółowe dane dotyczące poziomu zanieczyszczenia wód czy powietrza. Skrytykował również inwestycję Chińczyków – budowę „Tamy Trzech Przełomów”, która przyczyniła się w znacznym stopniu do

degradacji środowiska na odcinku 600 km wzdłuż biegu rzeki. Ta niewątpliwie duża ingerencja w ekosystem wywiera liczne negatywne skutki, do których zaliczamy między innymi erozję gleb oraz osunięcia ziemi w pobliżu koryta rzeki (s. 119–120).

W tym rozdziale Autor omówił również współpracę bilateralną w zakresie ochrony środowiska. Na uwagę zasługują liczne projekty mające na celu podniesienie świadomości ekologicznej. Ostatnim poruszonym tematem w ramach prowadzonej polityki środowiskowej było uwzględnienie transferu technologii, które przyczyniają się do lepszej dbałości o stan środowiska. Ów transfer koncentruje się wokół „zielonej energii”, czyli tzw. źródeł odnawialnych. Tomasz Kamiński z uwagi na objętość swojej monografii zarysował jedynie kierunek rozwoju tego trendu¹.

W siódmym rozdziale Autor poświęcił uwagę kwestiom związanym ze stosowaniem embarga na sprzedaż broni do Chin. Bezpośrednią przyczyną wprowadzenia takiego zakazu były wydarzenia na placu Tiananmen w czerwcu 1989 r. Od tamtego czasu nadal, pomimo wielokrotnych starań strony chińskiej i działań o charakterze dyplomatycznym, zakaz ten jest utrzymywany. W 1998 r. UE przyjęła tzw. unijny kodeks postępowania w zakresie eksportu broni. Dokument ten, mimo że nie ma mocy wiążącej, wska-

zuje kryteria, jakimi powinny kierować się państwa decydujące się na eksport broni. W tym zakresie zostały wymienione między innymi następujące determinanty: poziom przestrzegania praw człowieka w państwie przyjmującym broń czy utrzymanie pokoju i stabilizacji w regionie (s. 134). Starania dyplomacji chińskiej w zakresie zniesienia embarga do dnia dzisiejszego nie przyniosły rezultatu, chociaż w 2005 r. Chińczycy byli już bliscy sukcesu. Państwo Środka nadal jest uzależnione od sprzętu, który kupuje od Rosjan.

W ostatnim, ósmym rozdziale Autor wymieniał rodzaje pomocy, jakiej UE udzielała stronie chińskiej. Z jednej strony były prowadzone specjalne dialogi sektorowe, które koncentrowały się zwłaszcza na takich problemach, jak kwestie ochrony środowiska czy wzrost poziomu ochrony praw własności intelektualnej. Z drugiej zaś strony UE podejmowała realne działania poprzez udzielanie pomocy finansowej w ramach realizowanych projektów (s. 144). Szczegółowe informacje na temat przedsięwzięć Autor przedstawił w formie tabeli (s. 149–150), co niewątpliwie w sposób przejrzysty systematyzuje te kwestie. Tomasz Kamiński zawarł tu również studium przypadku w odniesieniu do polityki regionalnej. W zakończeniu oprócz podsumowania wskazał perspektywę dalszej współpracy UE z Chinami.

Książka jest cennym i niezwykle pomocnym źródłem wiedzy nie tylko dla politologów, ale też dla ekonomistów czy prawników. W przystępny sposób zostały w niej poruszone bardzo ważne

¹ Kompleksowo kwestie związane z ochroną środowiska zostały przedstawione w monografii Ł. Gacka, *Zielona energia w Chinach. Zrównoważony rozwój, ochrona środowiska, gospodarka niskoemisyjna*, Kraków 2015.

kwestie dotyczące prowadzonego dialogu na linii UE – Chiny. Wykaz literatury jest imponujący. Autor umiejętnie przeanalizował materiały źródłowe w postaci dokumentów Komisji Europejskiej, jak również raporty Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju czy chińskie białe księgi. Wykorzystał liczne

publikacje i artykuły dotyczące tej tematyki, w większości źródła anglojęzyczne. Książka stanowi kompleksowe i obowiązkowe opracowanie dla wszystkich osób interesujących się szeroko pojętą problematyką chińską.

Magdalena Łagiewska

Pobyt badawczy na TMU w ramach realizacji grantu
„The issue of formation of modern Japanese Multicultural Society.
The case study of children from the international families
from Kantō and Kansai regions” przyznanego przez
The Japan Foundation,
wrzesień 2015 – marzec 2016

Każdego roku Fundacja Japońska (The Japan Foundation) przyznaje granty i stypendia badawcze mające na celu upowszechnienie wiedzy na temat Japonii i jej kultury. Dofinansowania są przyznawane w ramach pięciu programów i mogą obejmować pobyty trwające od kilku dni do 12 miesięcy.

W roku akademickim 2015/16 otrzymałem grant badawczy w ramach programu Japanese Studies Overseas and Intellectual Exchange na realizację projektu „The issue of formation of modern Japanese Multicultural Society. The case study of children from the international families from Kanto and Kansai regions”, który stanowi kontynuację prowadzonych od 2013 r. studiów nad grupami mniejszościowymi zamieszkującymi Wyspy Japońskie. Przeprowadzenie badań było możliwe dzięki współpracy z prof. He Bin z Katedry Antropologii Społecznej w Tokyo Metropolitan University (TMU).

Badania na terenie Japonii były prowadzone od września 2015 do marca 2016 r. Głównym celem badawczym były dzieci z małżeństw mieszanych (japońsko-

-europejskich, japońsko-azjatyckich) oraz dzieci emigrantów przybyłych na wyspy. Staralem się sprawdzić, w jaki sposób dorastanie i edukacja w społeczności monoetnicznej wpływają na kształtowanie się tożsamości młodego człowieka, a także jakich wyborów dokonuje on, kiedy ma do czynienia z różnymi wartościami kulturowymi, to znaczy, które z nich są mu bliższe. Badania prowadziłem w szkole podstawowej oraz klubach sportowych, do których uczęszczają dzieci po zajęciach lekcyjnych. Ponadto, wykorzystując doświadczenie z poprzednich badań (nad obrzędowością oraz tradycją), obserwowałem dobór elementów kulturowych podczas świąt wpływających na kształtowanie się tożsamości etnicznej i narodowej (ze względu na okres pobytu były to święta *shichi go san*¹

¹ *Shichi go san* (dosł. siedem pięć trzy) – święto japońskie obchodzone 15 listopada przez trzy-, pięcio- i siedmioletnie dzieci, podczas którego rodziny udają się do świątyni celem wymodlenia pomyślności dla dorastającego dziecka. Pierwotnie łączone było z przejściem z fazy boskiej do fazy ludzkiej życia –

oraz *hina matsuiri*²). Również dobór miejsc, w których prowadziłem badania, nie był przypadkowy. Region Kantō z centralnym miastem Tokio oraz Kansai z Osaką są idealną przestrzenią do studiów nad omawianą problematyką. Tokio aspirujące do miana wielokulturowej metropolii niezmiennie przyciąga tysiące obcokrajowców ze wszystkich stron świata, zaś Osaka od wieków uchodzi za miejsce, w którym żyją liczne diaspory pochodzące z Chin i Korei. Należy dodać, że dotarcie do mniejszości chińskiej było możliwe dzięki prof. He Bin, Chince, która naucza antropologii społecznej na TMU i zgodziła się wprowadzić mnie w świat tej mniejszości etnicznej.

Fundacja Japońska poza umożliwieniem prowadzenia badań organizuje dla swoich podopiecznych liczne spotkania oraz wydarzenia mające pomóc stypendystom w pogłębieniu wiedzy i poszerzeniu sieci kontaktów naukowych. Podczas mojego pobytu okazja ku temu zdarzyła się podczas dwóch spotkań zorganizowanych w grudniu 2015 r. w głównej siedzibie Fundacji Japońskiej w Tokio. I tak, podczas konferencji skupiającej uczestników programu badawczo-grantowego

(Japanese Studies Overseas and Intellectual Exchange) zainteresowani mogli podzielić się wynikami uzyskanymi w swoich badaniach, zaś udział w seminarium prowadzonym przez Daniela de Torresa pozwolił nam zapoznać się z koncepcjami budowy i organizacji międzykulturowego miasta na przykładzie Barcelony.

Ponadto miałem okazję uczestniczyć w dwóch ważnych dla japońskiej antropologii kulturowej i społecznej wydarzeniach. Dnia 12 grudnia 2015 r. odbyło się „The 2nd International Symposium on the Internationalization of Japanese Anthropology and the Attempts to Promote the Overseas Dissemination of Academic Information in Japan The Internationalization/Globalization of Cultural Anthropology and Japan”³, zaś w dniach 13–14 grudnia 2015 r. na Tokyo Metropolitan University świętowano obchody 60-lecia funkcjonowania antropologii społecznej.

Podczas kilku miesięcy spędzonych w Japonii dzięki współpracy z Fundacją Japońską i Tokyo Metropolitan University znacznie poszerzyłem moją wiedzę oraz zebrałem cenny materiał badawczy do dalszej analizy tworzenia się społeczeństwa wielokulturowego na Wyspach Japońskich.

Jacek Splisgart

Japończycy wierzyli, że do 7. roku życia dusza dziecka jest połączona z duchem bóstwa.

² *Hina matsuiri* (święto lalek) – święto obchodzone 3 marca, podczas którego wystawione są lalki *hina* symbolizujące parę cesarską zawierającą ślub. Jest to święto kształtujące wzorce kobiecości w społeczeństwie japońskim. Jego męskim odpowiednikiem jest obchodzony 5 maja Dzień Dziecka, wówczas wystawiana jest zbroja samurajska, lalka samuraja na dzikim koniu oraz wywieszane są proporce *koi nobori*.

³ Punktem wyjścia do debaty był wykład prof. Gordona C. Mathewsa (Chinese University of Hong Kong) pt. „The Globalization of Anthropology, and Japan's Place Within It”. Sympozjum zostało zorganizowane przy współpracy z The Japanese Society of Cultural Anthropology, zaś jego gospodarzem był Tokyo Metropolitan University.

International Conference
on Law, Patent, and Technology (ICLPT 2016),
Bangkok, 19th–21st January 2016

The International Conference on Law, Patent, and Technology (ICLPT 2016) was organized by International Business Academics Consortium and was held in Bangkok, Thailand, on 19–21/01/2016. The aim of this conference was to provide a platform focusing on deliberating solutions to selected important topics in intellectual property area. The other streams were related to economy, business management and social welfare.

The key participants of the conference were: Prof. Sun-Jeong Kim (Korean Institute of Intellectual Property, Dongguk University, Republic of Korea); Prof. Yves Reboul (Centre of International Intellectual Property Studies, University of Strasbourg, France), Judge Thomas Voit (German Federal Patent Court, Germany) and Prof. Mei-Hsin Wang (fellow of Royal Society of Chemistry, UK).

This edition of the conference was attended by dozens of scientists and experts in IP law from a number of countries, i.e. Egypt, Vietnam, Kazakhstan, Thailand, Sweden, Poland, India, Taiwan, USA, Canada, Republic of Korea, Iran, Turkey, Portugal, Japan, China, Kuwait, Iraq, United Arab Emirates, Indonesia, United Kingdom, Spain. The conference was divided into plenary sessions, as well as thematic panels.

The keynote speech entitled “Happy Workplace: Phenomenon of Interesting Happiness” was presented by Doungh-

etre Thummakul (Suan Dusit University, Bangkok, Thailand). The author argued that in the real world, the greatest human need is happiness. Therefore, new concept should be developed to ensure that humans can live well together. Organization management needs to alter its perspective by perceiving the world more realistically. Even though businesses need to seek profit, businesses also need to consider happiness in order to survive. The concept of “building happy organization” is a concept the Healthy Organization Promotion Section under the Thai Health Promotion Foundation (THPF) created for various organizations using “the Happy 8 boxes” as a framework to build social innovations and improve quality of life for workers while strengthening organizations in readiness for sustainable competition and growth. Nevertheless, balanced organization happiness is composed of several factors requiring systematic operations and step-by-step practice. Success might be measured with the Happy Workplace Index (HWT) or the Happy Public Organization Index (HPI). The factors facilitating happiness are composed of management systems, good work atmosphere and environment, comprehensive happiness-building processes to create physical and mental health with positive effects on organization performance. Every executive, human resource developer and

member of the organization must work together creatively toward building happy workplace.

One of the awarded paper referred to the need of laws in relation to space debris. The authors, Prevy Parekh and Simran Chandok (Symbiosis Law School, Pune, India), claimed that the existing policies that are currently governing all activities related to space waste do not adequately deal with the issue. Primarily they fail to answer who takes liability for damages caused due to the waste. Hence, the paper contained critical analysis of different international treaties, space policies of various leading countries in space activities as well as regulations that have been introduced in order to control the situation and see how effective and practical these policies are. The Authors put emphasis on the need of detailing laws that deal with space waste and the liability of countries in a situation of a dispute caused due to damage from space debris. Also since arbitration is currently the only remedy for space disputes, the Authors noted the need to create a formal authority for dealing with such problems.

Jason Briggs (Webster University, Thailand) and Moin Khan (Eudaimonia Consulting Group LLC) in the paper entitled "Evaluating Rule of Law Initiatives From a Project Management Perspective" stressed that in the last 50 years, the world has witnessed a notable increase in international development and rule of law (RoL) initiatives. From Africa and Eastern Europe to South and Southeast Asia, improving RoL will continue to attract significant

funding from international donors in the coming years. However, the results of international donor RoL initiatives in post-conflict and transitional states are less than encouraging, and difficult to objectively verify. Donor government agencies have experienced greater scrutiny regarding the management of their international program portfolios and faced wide-spread criticism for their failure to effectively utilize funds in country. Consequently, donor nations have invested considerable resources in agencies with the sole purpose of overseeing expenditures, such as the Office of the Inspector General or Special Inspector General for Afghanistan Reconstruction (SIGAR). However, these oversight agencies primarily focus on fraud, waste and abuse and do not focus on poor management of projects. Moreover, while their investigative reports effectively "name and shame", these efforts fail to promote the type of organizational introspection required for building the capacity of RoL program partners – donor governments, project partners and donatory nations – in order to effectively implement RoL projects through the use of evidenced-based project management models and techniques. The paper briefly outlined the development of RoL projects and the impact of oversight commissions with subsequent papers exploring project management in the context of RoL. Moreover, the Authors discussed ways to move RoL development evaluation beyond mere rhetoric by proposing a project management-based framework for RoL programs with a critical

component regarding the creation of an inter-agency Project Management Office tasked with providing proper training, management assistance, templates, and monitoring and evaluation for international RoL projects. The overall goal of the framework was to provide the RoL with professional platform to more effectively implement projects.

The other selected paper referred to the interface between traditional rights of tribals and intellectual property rights. Mahima Madana and Samridhi Hotab (University Dwarka, New Delhi, India) highlighted traditional knowledge as an item of unexpected attention and debate in the international fora in the recent times. Technological advancement, privatisation and commercialisation of the products based on the traditional knowledge has arisen, so there is a demand for the adequate protection of traditional knowledge from being misused or misappropriated. The issues relating to intellectual property protection of traditional knowledge emerged when multinational companies and foreign entities obtained commercial benefits from knowledge which was predominantly indigenous. The broadening of the scope of intellectual property rights fails to protect the traditional knowledge and does not confer any sort of propriety rights on its holders. In one of the most celebrated cases of Neem plant patent based on traditional knowledge of a developing country was challenged successfully for the first time. Similarly, Turmeric, a popular herb which has been used for thousands of years in India, became the subject mat-

ter of a patent dispute in 1995 in USA. The same was revoked in 1997 on the ground of lack of novelty based on the ancient text proof provided by the Indian Government. It can be seen that conventional international intellectual property law does not, at least adequately, protect the traditional knowledge of indigenous and local people. The international community has recognized that there is need to devise new regimes or enlarge existing ones to accommodate the protection of traditional knowledge. The authors put forward the following proposal. Firstly, Community Outreach programs need to be organized in collaboration with the Government, Non-Governmental Organizations and Educational Institutes at grass root levels which aim at spreading awareness to the masses. Secondly, majority countries should invest in the creation of *sui generis* legislation according to the socio-economic and political conditions prevalent in the country. Lastly, it is crucial that new research ought to be conducted on traditional forms of intellectual property and mechanisms for securing traditional knowledge by indigenous and local people in different parts of the world. Case studies highlighting how indigenous and local people perceive intellect and whether they treat it as property worth protecting would be useful. The paper forms the basis for national and international processes to establish property protection regimes suitable for traditional knowledge and innovations.

Krzysztof Czub (University of Gdańsk) in the paper titled "Selected

Aspects of the Trademark Reform in the European Union – Towards New Challenges in the Internal Market” discussed a topical issue of the latest reform of the trademark protection system in the European Union. The adoption of the reform (including the recast of Directive 2008/95/EC to approximate the laws of the Member States relating to trademarks as well as the amendment of Regulation No. 207/2009 on the Community trademark) was completed in March 2016. The EU’s trademark reform package contains important amendments in terms of trademark protection, including changes in the statutory notion of trademark, the scope of legal protection, the fee structure and the administrative process of registration. The package will apply to both national and European unitary trademark rights. In the paper, the implications of the removal of graphical representability of the sign from the basic definition of a trademark were particularly analysed. The current requirement of graphical representation does not mean that signs which are imperceptible visually are excluded from protection. However, signs must be capable of being represented in a manner that is “clear, precise, self-contained, easily accessible, intelligible, durable and objective” (C-273/00, Sieckmann v. DPMA). The other important issue under discussion referred to changes of the provisions of law related to class headings in accordance with recent rules established by the Court of Justice of the European Union, most notably in the C-307/10, IP Translator case. General indications included in the Nice classification head-

ings may be used, providing that they comply with the requisite standards of clarity and precision. The issues under discussion were presented in the light of the general principles of coexistence and balance of trademark systems at the national and European Union level. The predictions about the effect of the reform in relation to trademark national laws of the EU Member States were also indicated and evaluated.

In the paper entitled “Who is Best Able to Diffuse Innovation: Government, Academia, Industry or Inventor?” Shinto Teramoto (Kyushu University, Japan) and Paulius Jurcys (Yanagida & Partners) explained the assumptions underlying the recent reform of Japanese patent law related to employees’ inventions (Art. 35 of Patent Act of Japan) according to which the right to receive a patent may originally belong to employer on the basis of the employment contract. Employees’ inventions are products of the collaboration between employees and their employer. However, the employer is in a much more advantageous position to produce and distribute the products and services that embody the inventions, that realize the diffusion of innovations. The advantageous diffusor of innovations (namely the employer) should be the original holder of the rights to receive patents. The author queried whether the employer always has an advantage in diffusing innovations compared with its employees. He also stressed that the employee, employer, and external resources (academia, government, consumers etc.) are all essential players in

the innovation ecosystem. However, the effort contributed by the employer and its employees has a much more direct linkage to the respective inventions compared with the contribution of external resources. Usually both, the employer and employee expect that the employer will implement the employee's invention in products and services. Also, they expect that the innovation will be diffused through the society by means of the distribution of such products and services of the employer. However, the employer company may sometimes fail to properly implement an employee's invention in products and services. Even if the employer company is able to implement

the employee's invention in products or services, the employer company may fail to make the products or services widely accepted by consumers. Both, the advantages and disadvantages of employers are likely to be under influence of often employed policy of "Selection and Concentration". This policy may cause that the employer fails to encourage its employees to conduct "diversified" or long-term R&D. Moreover, "Selection and Concentration" policy may cause that the employer's company fails to implement many of its employees' inventions in products or services.

Krzysztof Czub

Wizyta Przewodniczącego Chińskiej Republiki Ludowej Xi Jinpinga w Polsce, Warszawa, 19–20 czerwca 2016 r.

W dniach 19–21 czerwca 2016 r. z oficjalną wizytą w Polsce przebywał Przewodniczący Chińskiej Republiki Ludowej Xi Jinping z małżonką. Była to pierwsza wizyta w Polsce chińskiego przywódcy od 12 lat (w 2004 r. odwiedził Polskę pełniący wówczas funkcję Przewodniczącego ChRL Hu Jintao). Celem wizyty Przewodniczącego Xi było zacieśnianie przyjaźni między Polską a Chinami, umocnienie wzajemnego zaufania i promowanie wspólnego rozwoju.

W związku z wizytą Przewodniczącego Xi Jinpinga odbyły się trzy fora: Polsko-Chińskie Forum Biznesowe, IV Forum Regionalne Polska – Chiny,

Forum Jedwabnego Szlaku 2.0. W forach gospodarczych wzięli udział przedstawiciele samorządów i nauki oraz przedsiębiorcy. Tematem przewodnim wszystkich forów było zacieśnianie współpracy w ramach inicjatywy „Jeden Pas, Jeden Szlak”. W trakcie Polsko-Chińskiego Forum Biznesowego zainaugurowano otwarcie biura Chińskiej Rady Promocji Handlu Zagranicznego w Polsce. Podpisano sześć umów pomiędzy polskimi i chińskimi przedsiębiorstwami. Umowę na import polskiego mleka podpisały SM Mlekpól i Chinatrex Corporation. Porozumienie w kwestii sprzedaży do Chin polskich wyrobów farmaceutycz-

nych zawarły Polfarmex i Grupa Maspex z przedsiębiorstwem Wuhan Tongyuan. Podpisano także dwa porozumienia lotnicze – Jiangsu Lantian Aerospace Industrial Park zawarło umowę z firmami Margański i Bajera.

Prezydent RP Andrzej Duda oraz Przewodniczący Xi Jinping symbolicznie otworzyli linię kolejową na trasie Chiny – Europa. Pociąg obsługiwany przez China Railway Express przyjechał z Chengdu i składał się z 22 wagonów wypełnionych częściami samochodowymi i elektroniką z Chin.

Niestety, zabrakło jednej bardzo istotnej umowy: otwarcia chińskiego rynku dla polskiej wieprzowiny. Odkąd na terenie Polski pojawiły się przypadki ASF (afrykańskiego pomoru świń), chiński rynek został zamknięty dla polskich producentów wieprzowiny. Minister Zhi Shuping, pytany o szanse na pomyślne rozwiązanie tej kwestii, stwierdził, że będzie to możliwe, jeżeli uda się wypracować techniczne podejście dotyczące rozgraniczenia obszarów dotkniętych ASF.

Ukoronowaniem wizyty Przewodniczącego Xi Jinpinga w Polsce było

podpisanie oświadczenia o wszechstronnym strategicznym partnerstwie. W ramach tego oświadczenia Polska i Chiny zapowiedziały, że pogłębią wzajemną współpracę w następujących obszarach: gospodarce, handlu, finansach, transporcie, logistyce, infrastrukturze, lotnictwie cywilnym, energetyce, rolnictwie, handlu elektronicznym, technologii i ochronie środowiska. Zapowiedziano również dalszą kooperację w ramach projektu „Jeden Pas, Jeden Szlak”.

W poniedziałek 20 czerwca 2016 r. na Zamku Królewskim w Warszawie odbyła się oficjalna kolacja na cześć Przewodniczącego Chińskiej Republiki Ludowej J.E. Xi Jinpinga i Jego Małżonki. W uroczystej kolacji, na zaproszenie Prezydenta RP Andrzeja Dudy i Jego Małżonki, uczestniczył prof. Kamil Zeidler, reprezentując Centrum Studiów Azji Wschodniej Uniwersytetu Gdańskiego. W uroczystości tej wzięli udział także członkowie Rady Naukowej CSAW UG: prof. Krzysztof Gawlikowski, prof. Bogdan Góralczyk oraz prof. Jan Rowiński.

Marta Dargas

Pobyty studyjny w Japonii w ramach stypendium MIRAI Program 2016 Summer Group 8–15 września 2016 r.

W dniach 8–15 września 2016 r. grupa 70 studentów z różnych krajów przebywała na stypendium w Japonii ufundowanym przez Rząd Japoński we współpracy z Japan International Cooperation Center (JICE) oraz The European Federation

for Intercultural Learning (EFIL). Tegoroczne stypendium było drugą edycją programu MIRAI. Całe przedsięwzięcie, organizowane przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych Japonii, stanowi krótkoterminową wymianę studencką dla 150

studentów z całej Europy, Centralnej Azji oraz państw Kaukazu studiujących kierunki związane z polityką, stosunkami międzynarodowymi, ekonomią, historią, prawem, studiami Azji Wschodniej oraz inne podobne.

Program jest podzielony na dwie edycje – letnią (zaplanowaną na wrzesień) oraz zimową (zaplanowaną na grudzień). W edycji letniej brało udział 70 studentów, natomiast w zimowej mają wziąć udział 80 uczestników. Kandydaci uczestniczący w programie są wylaniani w procesie rekrutacji prowadzonej przez ambasady Japonii w poszczególnych państwach. Moja praca magisterska, pisana pod kierunkiem prof. Kamila Zeidlerera na Wydziale Prawa i Administracji UG, była związana z kulturą Japonii, co umożliwiło mi uczestniczenie w edycji wrześniowej niniejszego programu.

Słowo *mirai* z języka japońskiego oznacza dosłownie „przyszłość”. Nazwa stypendium jest nieprzypadkowa, gdyż program ma za zadanie stworzyć nici porozumienia, podstawy współpracy pomiędzy Japonią a państwami, które biorą udział w całym przedsięwzięciu. Ponadto MIRAI Program ma przyczynić się do zrozumienia japońskiej kultury, historii, ekonomii, społeczeństwa oraz polityki zagranicznej.

Dnia 8 września wszyscy uczestnicy dotarli do Tokio, lądując na lotniskach w Naricie lub Hanedzie. Po przyjeździe do Tokio, o godz. 16:00 rozpoczęła się oficjalna część programu MIRAI 2016. Uczestnicy zostali podzieleni na trzy grupy, a następnie przedstawiono nam dokładny plan pobytu w Japonii. Oficjalna część programu zakończyła się

o 19:30, co pozwoliło jeszcze wieczorem na zwiedzanie różnych tętniących życiem dzielnic miasta – Shibuya, Akihabara, Harajuku, Shinagawa i innych.

Następnego dnia pierwszym punktem programu było Edo-Tokyo Museum, przedstawiające historię Tokio. Można tam podziwiać między innymi rekonstrukcję Teatru Kabuki w skali 1:1 oraz tradycyjnego japońskiego domu z okresu Edo, również w skali 1:1. Całe muzeum pełne jest wspaniałych rekonstrukcji, które mają przybliżyć realia życia w okresie Edo. Następnie wszystkie grupy udały się do Roppongi Hills Mori Tower, gdzie mieści się Mori Art Museum oraz taras widokowy, z którego można podziwiać zapierającą dech panoramę Tokio. Po południu udaliśmy się do Portu Lotniczego Haneda i stamtąd poleciliśmy do Hiroshimy.

Dnia 10 września rano z Miyajima-guchi Ferry Pier przeplłynęliśmy promem na wyspę Miyajima. Miejsce to jest doskonale rozpoznawane przez turystów z całego świata, a to za sprawą wielkiej Torii (bramy) zbudowanej na wodzie. Widok ten to jeden z najbardziej charakterystycznych dla Japonii pejzaży. Na wyspie Miyajima spędziliśmy wspaniałe, pełne wrażeń przedpołudnie. Spacerowaliśmy po ulicach tej niewielkiej wyspy, mogąc obserwować codzienne życie Japończyków. Zwiedzaliśmy także świątynię shintoistyczną Itsukushima Shrine, gdzie przypadkowo byliśmy świadkami tradycyjnego ślubu shintoistycznego. Następnie udaliśmy się już do Hiroshimy. Naszą wędrówkę rozpoczęliśmy od spaceru po Peace Memorial Park, po którym oprowadzali

nas przewodnicy wolontariusze. Usłyszeliśmy niezliczoną ilość poruszających historii. Wielokrotnie zwracano uwagę na problem, jakim jest zagrożenie nuklearne. W sali wykładowej usłyszeliśmy historię kobiety, która przeżyła atak bomby atomowej zrzuconej na Hiroshimę w 1945 r. Zwiedziliśmy też Muzeum Historii w Hiroshimie. Po południu Shinkansenem dostaliśmy się do Osaki.

Czwarty dzień programu MIRAI 2016 rozpoczął się od podróży do Kioto, gdzie podziwialiśmy Pałac Cesarski. Jest to imponujących rozmiarów kompleks budynków, którym towarzyszą przepiękne ogrody cesarskie. W przeszłości pałac był siedzibą cesarza, a dopiero w 1868 r. dwór cesarski przeniesiono do Tokio. Następnie udaliśmy się do małej miejscowości Uji w prefekturze Kioto. Uji słynie z tradycyjnej japońskiej zielonej herbaty – *matcha*. Mieliśmy przyjemność uczestniczyć w tradycyjnej ceremonii parzenia oraz picia herbaty. Ceremonię przeprowadził znany japoński mistrz herbaty – Mitsuboshien Kanbayashisan. Mistrz przekazuje swoją wiedzę, podtrzymując przy tym rodzinną tradycję, która trwa od szesnastu pokoleń. Zwiedziliśmy także Byodin Temple, czyli buddyjską świątynię w Uji.

Dzień 12 września rozpoczęliśmy od wizyty w sławnej japońskiej korporacji KYOCERA. Dowiedzieliśmy się wiele na temat założyciela firmy, jego filozofii pracy oraz produktów. Następnie udaliśmy się do dzielnicy Kioto – Fushimi. Tam oprowadzeni przez przewodników wolontariuszy zwiedzaliśmy wspaniałą świątynię shintoistyczną Fushimi Inari Taisha. Należy ona do najslawniejszych

w Japonii. Po tradycyjnym japońskim posiłku udaliśmy się na dworzec kolejowy, skąd Shinkansenem wyruszyliśmy do Tokio.

Szósty dzień programu rozpoczęliśmy na Uniwersytecie Waseda, gdzie wysłuchaliśmy serii wykładów na tematy związane między innymi z Brexitem, współpracą Japonii z Unią Europejską, Stanami Zjednoczonymi oraz problemami ery nuklearnej. Prelekcje wygłosili prof. Tamio Nakamura, prof. Shujiro Urata oraz prof. Hidetoshi Nakamura z Uniwersytetu Waseda, a także prof. Yuichi Hosoya z Uniwersytetu Keio. Wizytę na uniwersytecie zakończyliśmy warsztatami w mieszanych grupach składających się ze studentów uniwersytetu oraz członków programu MIRAI 2016, pod opieką dwóch moderatorów: prof. Paula Bacona oraz dr. Hikaru Yoshizawy z Uniwersytetu Waseda.

Ostatniego dnia pobytu Japonii braliśmy udział w warsztatach dotyczących przebiegu programu oraz doświadczeń, jakie z niego wyniesiemy. Każda grupa przygotowała krótką prezentację mającą na celu podzielenie się z pozostałymi uczestnikami wrażeniami z programu MIRAI 2016. Oficjalną część zakończyło spotkanie z parlamentarnym wiceministrem spraw zagranicznych Japonii – Motome Takisawą, który w swoim przemówieniu omówił plany dotyczące przyszłej polityki zagranicznej państwa. Po wspólnym posiłku nadszedł czas na pożegnania. Na popołudnie zaplanowano dla uczestników czas wolny, zatem mogliśmy znowu zwiedzać fascynujące dzielnice Tokio. Uczestnicy zebrali się w małych grupach i udali do różnych

części tego wspaniałego miasta, by po raz ostatni nacieszyć się jego widokiem.

Dnia 15 września wszyscy z ogromnym żalem opuszczali Japonię, mając nadzieję na rychły powrót do tego kraju.

Rząd Japonii w ramach MIRAI Program 2016 Summer Group dał jego uczestnikom jedyną w swoim rodzaju możliwość poznania ważnych miejsc i kultury Kraju Kwitnącej Wiśni. W ciągu zaledwie tygodnia 70 studentów z Europy i Azji Środkowej wzbogaciło swoje doświadczenia i wiedzę o tym niezwykłym, dla wielu z nas tajemniczym państwie. Mieliśmy okazję w krótkim czasie odwiedzić takie miejsca, jak: To-

kio, Kioto, Hiroshima, Osaka, Uji oraz wyspa Miyajima. Całe przedsięwzięcie zostało zorganizowane z niebywałą dokładnością, a rozwiązania logistyczne okazały się perfekcyjne. Cele programu również zostały osiągnięte. Uczestnicy dosłownie zakochali się w Japonii – jej kulturze, kuchni, historii, architekturze, rozwiązaniach technologicznych. Każdy zgodził się, że Japonia jest miejscem dalece odbiegającym od ich rodzinnych krajów, a przyszła współpraca z pewnością przyniesie wszystkim stronom wymierne korzyści.

Luiza Kliczkowska

Obchody Dnia Instytutu Konfucjusza na Uniwersytecie Gdańskim, Gdańsk, 4 października 2016 r.

W rocznicę powołania Instytutu Konfucjusza przy Uniwersytecie Gdańskim 4 października 2016 r. zorganizowano Dzień Instytutu Konfucjusza, którego oficjalne otwarcie nastąpiło 21 września 2015 r.

Dzień Instytutu Konfucjusza spotkał się z zainteresowaniem nie tylko studentów, przedstawicieli placówek oświatowych, z którymi współpracuje ta jednostka, lecz również wszystkich pasjonatów Chin. W obchodach wzięli udział prof. Kamil Zeidler, dyrektor Centrum Studiów Azji Wschodniej UG oraz mgr Joanna Kamień, dyrektor Wydawnictwa Uniwersytetu Gdańskiego.

Spotkanie rozpoczęło się od wykonania przez studentkę sinologii chińskiej

piosenki 《你为谁作的歌》. Goście zostali przywitani po chińsku i po polsku. Jako pierwszy głos zabrał prof. Józef Arno Włodarski, dyrektor ds. administracyjnych Instytutu Konfucjusza, który zaznaczył, że choć gdański Instytut jest jeszcze na etapie organizacyjnym, to prowadzi ożywioną współpracę z placówkami oświatowymi w Trójmieście. Profesor Włodarski przypomniał osiągnięcia Instytutu Konfucjusza w pierwszym roku jego działalności, wśród nich wymienił między innymi zorganizowanie 27 stycznia 2016 r. Chińskiego Nowego Roku przy współpracy z Ministerstwem Kultury ChRL, Ambasadą ChRL w Warszawie oraz Konsulatem Generalnym ChRL w Gdańsku. Z tej

okazji w Teatrze Szekspirowskim wystąpiła grupa pochodząca z mniejszości Mongolii Wewnętrznej, co spotkało się z ogromnym zainteresowaniem mediów oraz stworzyło okazję do promowania kultury chińskiej na Pomorzu. Kolejnym wydarzeniem były obchody Dnia Chińskiego w dniu 16 marca, które przyciągnęły ponad stu pasjonatów Państwa Środka. Natomiast we współpracy z Pracownią Sinologii UG, Uniwersytetem Warszawskim, Kołem Sinologów i CSAW UG zorganizowano „Sinowarsztaty”.

Następnie głos zabrała prof. Wu Lan, dyrektor wykonawczy Instytutu Konfucjusza. Wspomniała o ofercie bezpłatnego kursu nauki języka chińskiego skierowanej do pracowników Uniwersytetu Gdańskiego oraz odniosła się do współpracy z placówkami oświatowymi. Obecnie lektorzy Instytutu Konfucjusza uczą języka chińskiego w sześciu szkołach w Trójmieście. Profesor Wu Lan zapowiedziała również, że 4 grudnia zostaną przeprowadzone egzaminy z języka chińskiego, tzw. HSK na wszystkich poziomach zaawansowania. Jednocześnie wskazała, że studenci mają

możliwość skorzystania z oferty stypendialnych wyjazdów do Chin, w ramach których ponoszą jedynie koszty biletów lotniczych. Pozostałe koszty, tj. kurs językowy, zakwaterowanie w akademiku oraz stypendium w postaci kieszonkowego w wysokości 3 tys. juanów, są pokrywane ze stypendium. Zapowiedziała, że w przyszłości Instytut Konfucjusza przy UG planuje organizować więcej sympozjów dotyczących Chin, aby popularyzować wiedzę dotyczącą tego odległego, ale jakże interesującego kraju.

Oficjalną, pierwszą część spotkania zakończył film przedstawiający pierwszy rok działalności Instytutu. Następnie goście mieli okazję zobaczyć tradycyjny pokaz *wushu* przygotowany przez dr. Krzysztofa Brzozowskiego z Wydziału Chemii UG.

W programie przewidziano też krótkie warsztaty z kaligrafii chińskiej, ceremonii parzenia herbaty, chińskich wycinanek oraz gry w chińską zośkę. Na zakończenie goście zostali poczęstowani tradycyjnymi chińskimi pierogami (*baozi* i *jiaozi*) oraz sajgonkami.

Magdalena Łągiewska

